

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

III. évfolyam 1. szám 2010/1. No. 8.

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Ormos Mária akadémikus, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Horváth Gyula DSc, főigazgató – MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Szávai Ferenc DSc – Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. habil. Bertalan Péter – Kaposvári Egyetem
Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Nagy Mariann – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Szónoky Ancsin Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt.

Felelős kiadó:

Dr. Gulyás László
6727 Szeged, Lówy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Juhász Nyomda

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	5
---------------------	---

NAPJAINK KÖZÉP-EURÓPÁJA

Prof. Dr. Berde Csaba: Funkcionalizmus a vezetésben: A magyarországi kutatás eredményei	7
Dr. CSc Czagány László: A kis- és középvállalkozások finanszírozásának aktuális kérdései az Európai Unióban.....	14
Prof. Dr. Botos Katalin: Nincs királyi út	22
Prof. Dr. Buday-Sántha Attila: Agrármodellek társadalmi, gazdasági és környezeti hatásai	29
Dr. PhD Keczer Gabriella: A jegyzett társaságok (felügyelő) testületére vonatkozó EU-alapelvek érvényesülése Magyarországon	38
Prof. Dr. L. Rédei Mária: A migráció gazdaságtana	44
Prof. Dr. Székely Csaba: A versenyképesség növelésének lehetőségei a magyarországi vállalkozásoknál.....	53

A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE

Dr. DSc Szávai Ferenc: Vitás és vitatott gazdasági kérdések az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után	63
--	----

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Prof. Dr. Baranyi Béla: Új helyzetben – paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban.....	76
Dr. habil. Fábián Attila: Kultúralapú városfejlesztés, kreatív városok	90
Dr. habil. Gál József: Helyi tömegközlekedés vizsgálata egy közép-kelet-európai vidéki városban	100
Dr. habil. Gulyás László: Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában 2. rész: Délszláv tanulságok.....	108
Prof. Dr. Nagy Frigyes: Régió és világpiac az élelmiszergazdaságban	117
Dr. Tóth Géza–Dr. habil. Dávid Lóránt: A magyarországi idegenforgalmi régiók fejlettségének, versenyképességének és leterheltségének vizsgálata	121

RECENZÍÓK

Hardi Tamás–Hajdú Zoltán–Mezei István:

Határok és városok a Kárpát-medencében

MTA Regionális Kutatások Központja, Győr–Pécs, 2009.

Ismerteti: <i>Baj Gabriella</i>	133
---------------------------------------	-----

Előszó

2008 tavaszán induló folyóiratunk No. 8-as számát tartja a kezében az ezen sorokat olvasó érdeklődő. Jelen számot az V. Európai Kihívások konferenciára alkalmából és annak tiszteletére jelentettük meg.

Az I. Európai Kihívások konferencia 2001-ben került megrendezésre, az azóta eltelt időszakban minden második évben (2003, 2005, 2007) nagy sikerrel zajlottak le a konferencia újabb és újabb fordulói..

Most 2009 őszén az V. Európai Kihívások konferencia rendezői jogosan mondhatják, hogy ez a konferencia a regionalisták egyik legnagyobb létszámú és elismerten magas színvonalú konferenciájává vált az évek során. Ennek érzékeltetésére egyetlen adatsort szeretnénk bemutatni: Az V. Európai Kihívások konferencia szekcióit vezető 18 elnök és társelnök közül hatan az MTA doktorai, míg további hat kolléga habilitációval rendelkezik.

A konferenciasorozat egyik célja, hogy minőségi előadási és publikációs lehetőséget teremtsen a regionalistáknak, a geográfusoknak, a történészeknek, és közgazdászoknak. Mivel ez a cél egybeesik a KEK céljaival is, a KEK Szerkesztősége úgy döntött, hogy a konferencia plenáris előadóit, továbbá a szekcióikat vezető elnököket és társelnököket egy publikációra való felkéréssel tiszteli meg. Ezen emberek túlnyomó része elfogadta a felkérést, így született meg folyóiratunk jelen száma.

Folyóiratunk arra törekszik, hogy minőségi – lektorált és referált – folyóirattá váljon, ennek biztosítékait az alábbiakban látjuk:

- A történész, a geográfus, a regionalista és közgazdász szakma jeles képviselőiből Tanácsadó Testületet állítottunk fel, mely testület tagjainak véleményét rendszeresen kikérjük lapunk szerkesztése során.
- A Szerkesztő Bizottság felállításakor arra törekedtünk, hogy az ország nagy és fontos egyetemeinek ismert és elismert oktatóit kérjük fel a szerkesztőség tagjainak.
- A folyóiratunkban megjelenő valamennyi cikket a főszerkesztő által felkért két lektor minősíti – ezek általában vagy a „Szerkesztő Bizottság” vagy a Tanácsadó Testület” tagjai közül kerülnek ki –, továbbá valamennyi cikkhez angol nyelvű „abstract”-ot csatolunk. Ily módon folyóiratunk eleget tesz a MAB által bevezetett „lektorált és referált folyóirat” kategória követelményeinek.

Szintén szeretnénk kihangsúlyozni, hogy szerkesztőségünk nem zártkörű klubként működik, azaz várjuk történész, geográfus, regionalista és közgazdász kollégáink ötleteit és tanulmányait folyóiratunk számára.

Gulyás László
főszerkesztő

BERDE CSABA:*

Funkcionalizmus a vezetésben: A magyarországi kutatás eredményei

Abstract

For the research of managerial questions, We worked out a program called „The functional study of corporate management”, which starts out from the examination of managerial tasks. Its approach is functional, and as it is based on corporate, practical experiences, it is empirical, too. The applied experimental method of mine is built up of moduls, these contain separately researchable moduls, certain moduls form a part of a larger researchal subject. The individual subjects generate a more comprehensive researchal field. These subjects, partial subjects are organized into a privately prepared structure proper to systematize managerial tasks, these can be widened and tightened horizontally, vertically, concentrated and these can be broken into smaller parts. To examine the diverse subjects of management, it provides a uniform methodological frame, through this enables the comprehensive and harmonized research of different managerial tasks and activities. Since this researchal method aims to examine managerial tasks, it is suitable for opening and analyzing those special managerial problems, which are the characteristics of the corporate processes.

A vezetés, illetve a menedzsment vajon régi vagy új tudomány-e? Zeller¹ véleménye szerint abban biztosak lehetünk, hogy a vezetés a munkamegosztással a társas létformák kialakulásával egy időben keletkezett. A mai értelemben vett tudományos megalapozásban azonban jelentős szerepet játszottak és játszanak ma is a korábbi korokban megfogalmazott vezetési elvek. „Az más kérdés, hogy manapság is elég gyakran mutatnak be újként olyan vezetési módszereket, amelyek már Mózes II. könyvének 18. fejezetében is megtalálhatóak. Talán néha félretehetnénk korunk nagy tudományos eredményei (valós és valótlan eredményei) fölötti büszkeségünket és visszatekinthetnénk a régmúltba, hátha akad jó néhány elv és jó tanács (divatos szóval élve, üzenet) a mai kor embere számára is.”

A vezetés olyan összetett, komplex tevékenység, amelyben számos témakör definiálható. Ezek a témakörök több dimenzióval rendelkeznek külön-külön is, többféle megközelítésből különböző módszerekkel tanulmányozhatóak. Különbféle iskolák és irányzatok sajátos tudományos eljárásokat alkalmazva dolgozták ki elméleteiket. Koontz² több irányzatot is definiál. „A viselkedéstudományi irányzat szerint a vezetés nem más, mint interperszonális viszonyok komplexuma, a vezetéselmélet pedig az új és fejletlen pszichológiai tudományok kísérleti tételein alapul. Mások a vezetéselméletet egyszerűen a szociológia intézményi és kulturális vetületének tekintik. Azok, akik szerint a vezetés lényege a döntéshozatal, mindent ebből az irányból származtatnak le, hogy az egész szervezetet összekapcsolhassák a szervezeti döntésekkel. A matematikusok szerint a vezetés elsősorban szimbólumokban, valamint a mindig jelen lévő és igen nagy tiszteltetettel kezelt modellekben megvalósuló egyszerű logikai kapcsolat-gyakorlat. A zűrzavar és csúcsát azonban azok a vélemények jelentik, amelyek szerint a vezetés rendszerek és alrendszerek összessége, és ez a felfogás a kutatók számára magától értetődően azzal jár, hogy végső soron a bennünket körülvevő teljes fizikai és kulturális környezetet is vezetési rendszernek tekintik” – írja „A

* Dr. habil., intézetigazgató, egyetemi tanár – Debreceni Egyetem AMTC Gazdaságtudományi és Vidékfejlesztési Kar Vezetés- és Szervezéstudományi Intézet.

vezetéselmélet dzsungelé” című művében. Torgersen és Weinstock³ funkcionális, empirikus, viselkedéstudományi, társadalmi rendszer, döntéseméleti, matematikai, összehasonlító vezetéselméleti irányzatokat különít el.

A funkcionális megközelítés a vezetésben a klasszikus iskola képviselői⁴⁻⁵ által megfogalmazott feladat csoportosítása után, a XX. század nyolcvanas éveiben jelenik meg ismételtelen. A funkcionális szemléletnek és gondolkodásmódnak két nagy korszaka ismert. Az első a XIX. század végén és a XX. század elején keletkezik. Az építészetből indulva a gazdaság, a művészet a tudomány szinte minden területen megjelenik. A második nagy korszaka ennek a gondolkodásmódnak a XX. század vége. A szociológia és a pszichológia ezt a korszakot neofunkcionalizmusnak is nevezi. Andorka⁶ véleménye szerint a nyugati szociológiában a funkcionista elmélet másodvirágzását éli. Idéz Luhman 1994-es bielfeldi szociológiai világkongresszuson elhangzott előadásából miszerint a szociológiai kutatások elsőrendű témája ma már nem a rétegződés, az egyenlőtlenségek vizsgálata, hanem a társadalom funkcionális differenciálódása.

A tudományokban azokat a megközelítésmódokat, amelyek különböző jelenségek magyarázata során a jelenségek rendeltetésére hivatkoznak, funkcionista megközelítésnek nevezzük. A funkcionista társadalomkutatások szerint egy társadalom minden aspektusa – intézmények, szerepek, normák, viselkedés – valamilyen célt szolgál.⁷ A szervezetekre vonatkoztatva a funkció működést, tevékenységet, feladatot, beosztást, szerepet jelent egy-szerre. A vezetésben a funkcionista irányzat Torgersen és Weinstok⁸ szerint azt a célt tűzte maga elé, hogy meghatározza a vezető feladatait. Az elmélet hívei szerint a vezető funkciói különböző típusú szervezetekben, illetve feltételek között lényegében azonosak és állandóak. Ha egyszer ezeknek a funkcióknak az azonosítása megtörténik, tanulmányozásuk során kifejleszthető az az elmélet, amely alapján a vezetői munka eredményesen vizsgálható, elemezhető. A funkciók alkotják azt a fogalmi vázlatot, amely köré a vezetési kutatások, megfigyelések építhetők, amelyek az eredményeket, módszereket egységbe foglalják. „Ez az irányzat például kivétel nélkül a vezető lényeges funkcióit próbálja ábrázolni, megmutatva a kölcsönhatásokat, majd a bizonyítás és a logika segítségével arra a következtetésre jut, hogy miként lehet ezeket a funkciókat eredményesen ellátni.” A funkcionális vezetéselméleti irányzat bírálói általában a tudományos szigor hiányát teszik szóvá azoknál a szerzőknél és témáknál, amelyeket a feladatelvű módszerekkel ez ideig még nem sikerült teljesen feltárni. Az elmélet tudományos eredményeit, széles fogalmi struktúráját és lehetőségeit azonban elismerik.

A funkcionálisnak az alapjait az amerikai vezetési gondolkodásban, illetve az amerikai fejlődés sajátosságaiban kell keresnünk. Az amerikai kapitalizálódásban nem ismerhető fel az a szerves fejlődési folyamat, mint az európaiban. Amerikában a gazdasági lehetőségek és a gyors fejlődés eredményeként a XIX. század végén a vállalatok száma és mérete rövid idő alatt megsokszorozódott és egyre több vállalkozási lehetőség adódott. A tulajdonosok nem vesznek részt személyesen vállalataik irányításában.⁹ A vezetést fizetett alkalmazottakra bízzák, akiknek a feladata a tulajdonosok vállalatainak minél sikeresebb és eredményesebb irányítása, működtetése. Tehát a tulajdonosi és vezetői réteg nagyon gyorsan, még a kapitalizálódási folyamat elején elvált. Ennek eredményeként a tulajdonosokat nem a vezetők szakmai ismeretei, hanem a vállalati működés, működtetés eredményessége érdekelte. A vezetői tevékenység elindult az önállósodás útján, a vezetőképzés elvált a különböző szakképzésektől és rövid időn belül önálló szakmává fejlődött. Kialakult a tapasztalati anyaga, ismeretei, módszerei, elméletei, iskolái, tisztázódtak feladatai, a vezetés funkciói. Az amerikai gondolkodás szerint mindenből lehet vezető, aki megtanulja a vezetést, mint szakmát. Ennek a gondolkodásmódnak a demokratizmusa abból fakad, hogy a különböző feladatok eredményes ellátása más tudást, felkészültséget és képességet igényel.

nyelhet. Mindenki képes a sokféle vezetési feladatból néhányat magas szinten ellátni, de aligha van olyan vezető, aki az összes elvárásnak eleget tudna tenni. Ezt a gondolkodásmódot „funkcionalista demokratizmusnak” nevezhetjük. Funkcionális, mert a vezető feladataiból kiindulva fogalmazza meg a vezetővel szemben támasztott követelményeket. Demokratikus, mert a sokféle vezetői feladat azt jelenti, hogy nem a veleszületett személyiségjegyek és tulajdonságok, hanem a feladatnak való megfelelés alapján lehet valakiből vezető.

Ezzel szemben Európában a gazdasági átmenet a kapitalizmusba – a társadalmi-gazdasági forradalmak ellenére is – a megelőző feudális rendszer szerves fejlődésének eredménye. A tőkeerős főúri, arisztokrata réteg fokozatosan állt át az ipari termelésre, vált gyártulajdonossá, bankárrá. Vállalataik, vállalkozásaik irányításába is átmentették az arisztokrata családok összetartozásának igényét, azaz ezeket a vállalatokat a tulajdonosok és családtagjaik vezették. A vezetésben igyekeztek minden fontosabb funkciót megtartani a családon belül. Ennek következtében Európában a tulajdonos és a vezető személye nagyon sokáig nem válik szét, így a tulajdonosi és a vezetési funkciók sem. Az európai fejlődésnek ezen sajátosságából fakadó gondolkodásmódot, melynek a lényege, hogy vezetőnek születni kell, „*arisztokratikus preformizmusnak*” nevezhetjük. Arisztokratikus, mert a feudális hierarchiában kialakult kiváltságok képezik a vezetővé válás lehetőségét. Preformisztikus, mert e gondolkodás szerint a veleszületett képességek, a születési előjogok határozzák meg, hogy kiből milyen vezető válhat. Ez nem más, mint a genetikai preformizmus egy sajátos megnyilvánulása. Európában évszázadokon keresztül tartotta magát az a gyakorlat, hogy a születési előjogok alapján a hatalomba született utódokat kell jó vezetővé nevelni. Ebben a folyamatban elsődleges volt a testi nevelés, a gyakorlati tapasztalatszerzés, majd csak ezt követte az elméleti felkészítés. Ennek köszönhetően a vezetési ismeretek oktatása mindvégig erősen kötődik a gyakorlati oktatáshoz, az empirikus módszereknek tulajdonítottak meghatározó szerepet. Amikor a gazdaságtan elindult az önálló tudománnyá fejlődés útján, a vezetés és a szervezés a gazdálkodási ismeretek alkalmazásának területeként jelenik meg, mint „alkalmazott tudomány”.

A modern vezetéstudomány szülőházája Amerika és majd onnan érkezik vissza és alakítja át és gyorsítja fel az európai vezetési gondolkodás fejlődését. A valóságban azonban arról van szó, hogy az európai és az amerikai fejlődés eltérő gazdasági és társadalmi feltételek között valósult meg. A két gondolkodásmód egymással párhuzamosan és kölcsönhatásban formálódott. El kell ismernünk azonban, hogy az amerikai gazdaság fejlődésének gyorsasága, üteme, a vezetési gondolkodás fejlődésének és átalakításának dinamizmusában is megmutatkozik.

A Debreceni Egyetem Gazdálkodástudományi Kar Vezetési és Munkatudományi Tanaszékén a '90-es évek elején beindított egységes kutatási munkánk célja a vezetési funkciók tartalmának és összefüggéseinek feltárása volt. A kutatási programba felvállalt témakörök a vezetési folyamat egy-egy jól elhatárolható, önállóan is vizsgálható funkciója. A témakörök kialakítása és a program összeállítása során felmerült a vizsgált feladatok valamilyen rendszer szerinti csoportosítása.

A tudomány a vezetési funkciókat többféle szempont és megközelítés alapján értékeli, rendszerezi, csoportosítja. Bilanics¹⁰ a vezetési feladatok változása, vizsgálata során részletes áttekintést ad a vezetési funkciók rendszerezéséről és annak történeti, kronológiai és szakmai meghatározottságáról. Dobák¹¹ a funkcionális gazdálkodásmód megjelenését a vezetésben Fayoltól származtatja.

A vezetési funkció elnevezés azokra a speciális feladatokra utal, amelyek révén a vezető kiveszi részét a szervezeten belüli munkamegosztásból. A vezető e funkciók specialistája. Minél magasabb szervezeti szinten áll egy vezető, annál inkább a funkciók probléma-

megfogalmazási és döntési elemei koncentrálódnak a kezében. A funkciók szerinti megközelítés már Fayolnál is felbukkan és az általa kialakított osztályozás többé-kevésbé változatlanul ma is érvényes. Fayol¹² szerint a vezetés összetevői a következők: tervezés, szervezés, közvetlen irányítás/utasítás, koordinálás, ellenőrzés. A szakirodalom a későbbiekben a vezetés fayoli összetevőit, elemeit a vezetés részfunkcióinak, illetve vezetési funkcióknak nevezte el. Fayol úgy vélte, hogy a vezetés részfunkcióit alsóbb és felsőbb szinten egyaránt gyakorolniuk kell a vezetőknek. Minden egyes vállalati területen (műszaki, termelési, kereskedelmi stb.) felmerülnek az előbbieken felsorolt funkciók. A vezetési részfunkciók ellátására Fayol nem kívánt külön szervezeti egységet létrehozni a vállalatban belül. A vállalati fejlődés későbbi szakaszaiban azonban fokozatosan kialakultak a vezetési részfunkciók végzésére specializálódott egységek (tervezési, szervezési, ellenőrzési osztályok, koordinációs részlegek stb.).¹³

1. táblázat. „A menedzsment funkcionális vizsgálata” című kutatási program felépítése és kutatói struktúrája

<i>Programvezető: Dr. Berde Csaba</i>		
1. <i>Szervezetmenedzsment vizsgálatok</i> Témavezető: Dr. Berde Csaba	2. <i>Emberi erőforrás menedzsment vizsgálatok</i> Témavezető: Dienesné dr. Kovács Erzsébet	3. <i>Folyamatmenedzsment vizsgálatok</i> Témavezető: Dr. Nagy Tibor Dr. Pakurár Miklós
Szervezeti formák és a vezetési feladatok (Dr. Bilanics Ágnes)	2.1. Motiváció (Dr. Juhász Csilla)	3.1. Tervezés, mint vezetői tevékenység
1.2. Szervezetfejlesztés	2.2. Konfliktusmenedzsment	3.2. Döntés (Dr. Felföldi János)
1.3. Szervezeti kommunikáció (Dr. Dajnoki Krisztina)	2.3. Emberi erőforrás tervezés, szervezés (Balla Gyula)	3.3. Döntésvégrehajtás, rendelkezés
1.4. Információmenedzsment	2.4. Munkaerő kiválasztás (Dr. Tóth Anikó)	3.4. Szervezés (Dr. Vántus András)
1.5. Szervezeti kultúra (Szilágyi Barnabás)	2.5. Kompetenciavizsgálatok (Dr. Barta Ágnes)	3.5. Logisztikai menedzsment (Villányi Réka; Berek Szilvia)
1.6. Csoportmenedzsment (Dr. Szabados György)	2.6. Teljesítményértékelés (Gergely Éva)	3.6. Ellenőrzés (Dr. Szima Mária)
1.7. Vezetés struktúra és hierarchia vizsgálata	2.7. Emberi erőforrás fejlesztés (Dr. Piros Márta; Borsi Csaba)	3.7. Minőségmenedzsment (Dr. Gályász József)
1.8. Változásmenedzsment (Dr. Kerékjártó Gábor)	2.8. Karriermenedzsment	3.8. Időgazdálkodás (Dr. Bácsné Bába Éva)
		3.9. Biztonságmenedzsment (Terjék László)

Drucker¹⁴ a menedzsment tevékenységet a következő öt csoportba sorolta: célok kitűzése a szervezet számára, a munka szervezése, beosztottak motiválása, a mérés az emberek fejlesztése. Mintzberg¹⁵ a vezetői feladatokat a szociális szerepekből kiindulva azok mintájára definiálta és csoportosította. A vezetői szerepelvárásokat is, hasonlóan a szociális sze-

repekhez, a közvetlen környezet, azaz maga a szervezet fogalmazza meg a vezetővel szemben. Vizsgálati eredményei alapján a vezetői munka tartalmát tíz vezetői szerepben lehet összefoglalni.

A kutatási program struktúrájának kialakításánál a vezetési feladatoknak, mint vizsgálandó témaköröknek a rendszerezésére, Donelly és mtsai¹⁶ csoportosításából indultunk ki. A vezetési funkciókat három nagy területre bontottuk; a szervezet; az emberi erőforrás; és a folyamat menedzselésével kapcsolatos feladatokra (1. táblázat).

A szervezetmenedzsment feladatcsoportjába az alábbi témaköröket soroltuk: csoportmenedzsment, szervezeti struktúra kialakítás, szervezetfejlesztés, változásmenedzsment, szervezeti kultúra, szervezeti kommunikáció, információmenedzsment. A szervezetet általános értelmezésben úgy definiáljuk, mint a társadalmi és gazdasági folyamatok realizálásának feltételeit és kereteit biztosító rendszert. Ezen belül a vállalatoknak a termeléssel, termék-előállítással foglalkozó szervezeteket tekintjük.

Az emberi erőforrás menedzsment feladatcsoport témái a motiváció, konfliktusmenedzsment, emberi erőforrás biztosítás, munkakör értékelés és kialakítás, elvárások és kompetenciák, teljesítményértékelés, humánerőforrás fejlesztés, karriermenedzsment.

A folyamatmenedzsment feladatainak szelektálása során a vezetési folyamatban megjelenő feladatok egymásra épülésének logikáját követtük. Az eredeti Donelly-féle struktúrában „production management” elnevezés szerepel ennél a feladatcsoportnál. A szervezet kategóriáit mi a korábban kifejtettek szerint általánosabban értelmezzük, ezért ezeket a feladatokat „folyamatmenedzsment” elnevezéssel foglaltuk egységbe. Ide soroltuk: az információmenedzsment, tervezés, döntés, rendelkezés, szervezés, logisztikai menedzsment, ellenőrzés, a minőségbiztosítás vezetési feladatait.

A kutatási programunk témái tehát a vezetés alapfeladatainak tekinthető funkciók. A kutatás célja minden esetben feltárni és definiálni a vizsgált funkció tartalmát. Megállapítani, hogy milyen tényezők hogyan befolyásolják a funkción belüli vezetési feladatok rangsorát. Milyen értéket és preferenciákat lehet kimutatni ezekre vonatkozóan a vizsgált vezetői mintában.

A kutatás jellegéből adódóan empirikus természetűnek tekinthető, mert elsősorban a vezetői tapasztalatra épülő gondolkodásmód megismerése a módszer lényege. A megkérdezett vezetőknek 1–5. terjedő Likert skálán kell minősíteniük az általunk megadott tényezőket. Az értékelés alapja a vezető preferencia rendszere arra vonatkozóan, hogy a megadott tényezők milyen mértékben hatnak a vizsgált vezetési feladatra.

A témák hármas csoportosítása és a kialakított struktúra logikája következtében a kutatási program moduláris felépítésű is egyben. A kutatás három fő területe a korábban bemutatott témákból épül fel. A témák további al- és résztémákra bonthatóak a vizsgált kérdésekből, a kutatás célcsoportjától és célkitűzéseitől függően. Ez a szerkezet azonban nem csak a vizsgált területek egyre konkrétabb és egyre mélyebb bontására alkalmas, hanem lehetővé teszi a kutatási eredmények beépítését a hierarchikusan egymásra épülő al-, rész-, főtémák eredményeibe.¹⁷

A moduláris felépítésnek köszönhetően az egyes részek elkülönült vizsgálatából származó eredmények szervesen illeszkednek egymáshoz, s így konklúzióként a vállalati működés egészére jellemző megállapítások tehetők. Ugyanakkor egyazon vizsgálatssorozat eltérő időszakban lefolytatott megfigyeléseiből adódóan biztosítható az időbeli folytonosság vizsgálata is. Folyamatukban értékelhetőek a vállalati működéssel kapcsolatos vezetői állásfoglalások, attitűdök, és megfelelően tág időintervallumot felölelő vizsgálatssorozat esetén az alkalmazott vezetése, szervezési módszerek eredményessége is értékelhető,¹⁸ Dajnoki¹⁹ szerint a vizsgált témák esetében nem csak a vertikális bővíthetőség – szűkíthetőség a jellemző. A struktúrának köszönhetően ez a sajátosság horizontálisan is értelmez-

hető. A vizsgált kérdések pontosítása, tartalmának szűkítése olyan mértékű lehet, egészen az egyes vezetési feladatokat befolyásoló tényezők értékeléséig, elemzéséig le lehet menni. Az eltérő időszakokban végzett vizsgálatok eredményeinek összehasonlítása révén a vizsgált vezetési problémák változásai folyamatukban írhatóak le.²⁰

Valóban, az egyes vezetési feladatok nem elkülönülten, hanem egymásba épülve komplexen jelennek meg. Az egyes funkciók csak elméleti absztrakció révén definiálhatóak és különíthetők el a vezető munkájában. A szervezetek irányításában a vezetők nem engedhetik meg, hogy egymástól elszigetelten kezeljék a vállalati funkciókat.²¹ Ezt ma már az integráció és a folyamatszeglés gyakran hangoztatott elvei is nehezítik. Ritkán adódik lehetőség arra, hogy a kutatók több funkcionális területet is párhuzamosan vizsgáljanak.

A kilencvenes évek elején megjelent a funkcionális falakat áttörő, az úgynevezett kereszt-funkcionális folyamatokban való gondolkodásmód Pataki²² szerint. A folyamatmenedzsment tehát nem bontja funkciókra a vezetői tevékenységet, hanem azt komplex folyamatként összefüggéseiben vizsgálja Tenner és DeToro.²³ A vezetési folyamata nem más, mint a vezetési feladatok, illetve feladatelemek olyan összefüggő sorozata, folyamata, amely valamilyen konkrét cél vagy eredmény elérésére irányul.

A szakirodalomból több folyamatszeglésű menedzsment ismert. Ezek közül kiemelkedik a Total Quality Management a TQM a benchmarking és a Business Process Redesign vagyis az „üzleti folyamatok újratervezése”. Ezek a folyamatszeglésű módszerek a funkcionális vizsgálati eljárásokkal párhuzamosan is alkalmazhatóak a vezetési kutatások során.

A minőségmenedzsment vizsgálatára kidolgozott módszerünkben már párhuzamosan alkalmazzuk a két eljárást.²⁴ Külön vizsgálatokat végzünk arra vonatkozóan, hogy milyen vezetési feladatok jelentkeznek a minőségbiztosítás területén, milyen ezeknek a jelentősége, rangsora, hogyan ítélik meg ezeket a feladatokat maguk a vezetők. Ezzel párhuzamosan azonban a benchmarking segítségével a teljes folyamat elemzését és értékelését is elvégezzük. A benchmarking nem más, mint az egyedülálló gyakorlat azonosításának, megértésének és adaptálásának folyamata, amelyek segítenek az adott szervezet teljesítményének fejlesztésében.²⁵ A folyamat-benchmarking az egyes folyamatok javítását jelenti a más szervezeteknél fellelt „legjobb gyakorlatok” feltérképezése és adaptálása révén. Így alkalmas lehet a funkcionális eredmények mellett a folyamatok összefüggéseinek feltárására és bemutatására is.

Jegyzetek

- ¹ Zeller Gy. (2001): Taylor előtt. Adalékok a menedzsment történetéhez. Tudásmenedzsment, 2. sz., Pécs.
- ² Koontz, H. (1961): The Management Theory Jungle. Academy of Management Journal, No. 4., 174–175. p.
- ³ Torgersen, P. E.–Weinstock, I. T. (1979): Vezetés, integrált felfogásban. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- ⁴ Taylor, F. W. (1911): The Principles of Scientific Management. W.W Norton and Co. Inc., New York.
- ⁵ Fayol, H. (1916): Administration Industrielle et Generale. Dunod, Paris.
- ⁶ Andorka, R. (2000): Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest, 250 p.
- ⁷ Morel, J. (2000): Szociológia elmélet. Osiris Kiadó, Budapest 325–327. p.
- ⁸ Lásd a 3. lábjegyzetet.
- ⁹ Marosi M. (1988): A szervezés és irányítás nemzetközi fejlődése, magyar gyakorlata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ¹⁰ Bilanics Á. (2008): Vezetési feladatok és funkciók vizsgálata agrárgazdasági szervezetekben. Doktori értekezés, Debrecen, 178 p.
- ¹¹ Dobák M. (1991): Vezetés – szervezés. I–II. Aula Kiadó, Budapest.

¹² Lásd az 5. lábjegyzetet.

¹³ Lásd a 11. lábjegyzetet.

¹⁴ *Drucker, P. F.* (1992): *Managing for the Future*, Truman Talley Books, Boston.

¹⁵ *Mintzberg, H.* (1975): *The Manager's Job: Folklore and Fact*. Harvard Business Review, Boston.

¹⁶ *Donnelly–Gibson–Ivusicevick* (1992): *Fundamentals of Management*. Irwin, New York.

¹⁷ *Juhász Cs.* (2004): *Motivációs lehetőségek vizsgálata az élelmiszer-gazdaságban*. Doktori értekezés, Debrecen, 148 p.

¹⁸ *Kerékjártó G.* (2005): *Változásmenedzsment vizsgálatok a mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalatoknál*. Doktori értekezés, Debrecen, 178 p.

¹⁹ *Dajnoki K.* (2006): *Szakmai, szervezeti és vezetői kommunikáció vizsgálata a mezőgazdaságban*. Doktori értekezés, Debrecen, 186 p.

²⁰ *Szabados Gy.* (2009): *Csoportmenedzsment az agrárgazdaságban*. Doktori értekezés, Debrecen, 148 p.

²¹ *Demeter K.* (2007): *A vállalati siker letéteményezései: a vállalati funkcionális területek együttes vizsgálata*. Vezetéstudomány XXXVIII. évf. 5. sz., Budapest, 29. p.

²² *Pataki B.* (1998): *Szakmai ajánlás*. In.: *BPR, vállalati folyamatok újraformálása*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 17. p.

²³ *Tenner, A. R.–DeToro, I. J.* (1998): *Procces Redesign: The implementation Guide for Managers*, Harbor, N. Y., 315. p.

²⁴ *Gályász J.* (2007): *Minőségügyi rendszerek, módszerek mezőgazdasági alkalmazásának lehetőségei*. Doktori értekezés, Debrecen, 132 p.

²⁵ *APQC (American Productivity and Quality Center)* (1997): *Benchmarking: Shared Learnings for Excellence*, Colorado Springs, July, 21–25. p.

CZAGÁNY LÁSZLÓ:*

A kis- és középvállalkozások finanszírozásának aktuális kérdései az Európai Unióban

Abstract

The European Council passed during its may 2006 meeting the Small Business Act, which contain the initiatives to facilitate sustainable growth and enhanced competitiveness for european small- and middle-sized enterprises. The first part of the paper discusses the general problems of small business financing in accordance with this document, then individually assesses the situation in eight countries.

1. Bevezetés

Az Európai Unió jövője szempontjából meghatározó kérdés, hogy mennyire sikerül építenünk a kis- és középvállalkozások növekedési és innovációs lehetőségeire. A folyamatos szerkezeti átalakulásokkal jellemezhető, globálisan változó környezetben és a fokozott versenynek való kitettség mellett a kkv-knak a társadalmunkban betöltött szerepe még fontosabbá vált, hiszen munkalehetőségeket teremtenek, és meghatározó szerepet játszanak a helyi és regionális közösségek boldogulása szempontjából. Az EU ezért egyértelműen a kkv-k szükségleteit helyezte a növekedést és foglalkoztatást célzó lisszaboni stratégia középpontjába.

Az EU modern kkv-politikájának a 2005–2007-es felidős felülvizsgálata¹ azt mutatta, hogy mind a tagállamok, mind az EU előrehaladást ért el a „kkv-barátabb” üzleti környezet megteremtésében. A Bizottság valódi erőfeszítéseket tett a kkv-kat hátráltató adminisztratív terhek csökkentése érdekében, és jelentősen megerősítette a 2007–2013-as időszak európai uniós támogatási programjainak kkv-irányultságát. A tagállamok érzékelhetően javítottak a kkv-k üzleti környezetén, amelyhez az ötleteket a 2000-ben Feirában elfogadott Kisvállalkozások Európai Chartája keretében megosztott legjobb gyakorlatok szolgáltatták. Végrehajtották az Európai Tanács 2006 tavaszi ülésének következtetéseit, például bevezették az egyablakos cégbejegyzési eljárást, továbbá lecsökkentették a vállalkozásindításhoz szükséges időt és költségeket.

A jobb szabályozásra irányuló EU-s stratégia további döntő fontosságú elem a kkv-k számára, amelyeknek az érdekeit nagyban szolgálja majd a hatályos EU-s jogszabályok megújítása és egyszerűsítése, továbbá az az ambiciózus program, amelynek célja, hogy a közösségi jogszabályokból fakadó adminisztratív teher 2012-ig 25%-kal csökkenjen.

Az ígéretes előrehaladás mellett az EU-nak további meghatározó lépéseket kell tennie, hogy a kkv-k teljes potenciálja kibontakozhasson. Általánosságban elmondható, hogy az EU-ban a kkv-k még mindig alacsonyabb termelékenységssel rendelkeznek és lassabban növekednek, mint az Egyesült Államokban. Míg az USA-ban a fennmaradó cégek átlagosan 60%-kal emelik meg a foglalkoztatottak létszámát működésük hetedik évére, addig Európában a fennmaradó cégek foglalkoztatás bővítése a 10–20%-os nagyságrendben mozog. A kkv-knak még mindig a működési feltételeiket lerontó piaci elégtelenségekkel kell szembenézniük, és ilyen feltételek között versenyeznek a többi szereplővel az olyan területeken, mint például a pénzügy (különösen a kockázati tőke), kutatás, innováció, valamint a

* Egyetemi docens – SZTE Mérnöki Kar Ökonómiai és Vidékfejlesztési Intézet.

környezetvédelem. A kkv-k mintegy 21%-a állítja például, hogy a forráshoz jutás problémát jelent számára, és ez az arány a mikrovállalkozások esetében számos tagállamban még sokkal magasabb. További probléma, hogy a nagyvállalatokkal való összehasonlításban kevés európai kkv valósít meg sikeres innovációt. A helyzetet rontják az olyan szerkezeti nehézségek, mint a menedzsment és műszaki készségek hiánya, illetve a tagállami munkaerőpiacokat továbbra is jellemző merevségek.

2. A „Small Business Act” (SBA)²

A kkv-knak az európai gazdaságban betöltött szerepe több alkalommal nyert elismerést a legmagasabb politikai szinteken. A 2008. márciusi Európai Tanács egyöntetű támogatását fejezte ki a kkv-k fenntartható növekedésének és versenyképességének fokozására irányuló kezdeményezéssel kapcsolatban, amely a „Small Business Act” (SBA) elnevezést kapta, és a Tanács kérte annak gyors elfogadását. Az egységes piac felülvizsgálata szintén további intézkedéseket sürgetett egy, a mai kkv-k szükségleteinek jobban megfelelő egységes piac megteremtése érdekében, hogy az jobb eredményeket hozzon és több előnnyel járjon. Végezetül az SBA kidolgozását megelőző közmeghallgatás és online konzultáció megerősítette, hogy a kkv-k teljes potenciáljának kibontakoztatásához nagy horderejű politikai kezdeményezésre van szükség. Ezért határozott a Bizottság e döntő lépés megtétele mellett, és készítette el a „Small Business Act” elnevezésű, európai kisvállalkozói intézkedéscsomagot.

Az európai SBA középpontjában az a meggyőződés áll, hogy a kkv-k számára a legjobb keretfeltételek megteremtése elsősorban és leginkább attól függ, hogy a társadalom mennyire ismeri el a vállalkozókat. A társadalomban uralkodó általános vélekedésnek ösztönöznie kell az egyéneket arra, hogy vonzó lehetőségként tekintsenek a saját vállalkozás elindítására, és a társadalomnak méltányolnia kell, hogy a kkv-k jelentős mértékben hozzájárulnak a foglalkoztatás bővítéséhez és a gazdasági jóléthez. A „kkv-barát” környezet megteremtése szempontjából döntő fontosságú, hogy az EU-ban megváltozzon a vállalkozók szerepéről és a kockázatvállalásról alkotott vélemény: a politikai vezetőknek és a médiának elismerésben kell részesíteniük a vállalkozói készséget és a kockázatvállalási hajlandóságot, a közigazgatásnak pedig támogatnia kell őket. A „kkv-barát” szemléletnek meghatározóvá kell válnia, a szabályoknak pedig annak a többségnek az érdekeit kell szolgálnia, amely alkalmazni fogja azokat: ez a „Gondolkozz előbb kicsiben” elv.

„A Small Business Act intézkedéscsomag ezért a vállalkozásokkal kapcsolatos általános politikai megközelítést kívánja javítani, és a „Gondolkozz előbb kicsiben!” elv visszavonhatatlan rögzítésére törekszik a politikaalkotásban – a szabályozástól a közszolgáltatásokig. A kezdeményezés továbbá a kkv-k fejlődését hátráltató, még fennálló problémák kezeléséhez nyújtott segítségen keresztül segíti a kkv-k növekedését.” – olvashatjuk a dokumentum bevezetőjében.³

Az SBA épít a Bizottság és a tagállamok által a szakpolitikai területeken elért eredményekre, új politikai kereteket teremt, amely integrálja a már létező vállalkozáspolitikai eszközöket, és különösen a Kisvállalkozások Európai Chartájára és a modern kkv-politikára támaszkodik. Ezen ambiciózus politikai program megvalósítása érdekében a Bizottság olyan egyedülálló politikai partnerséget javasol az EU és a tagállamok között, amely összhangban van a szubszidiaritás és az arányosság elveivel. A kezdeményezésnek adott szimbolikus „Small Business Act” elnevezés azt a politikai szándékot fejezi ki, hogy elismerést kapjon a kkv-k központi szerepe az EU gazdaságában, továbbá, hogy az EU és tagállamai számára most először átfogó politikai kereteket alkossanak. Ennek érdekében az EU 10 elvet fogalmaz meg, amelyek segítik majd a politikák kidolgozását és végrehajtását mind közösségi mind tagállami szinten. Ezek az elvek az alábbiak:

- a) Olyan környezetet kell teremteni, amelyben a vállalkozók és a családi vállalkozások boldogulhatnak, és amely díjazza a vállalkozói készséget.
- b) Biztosítani kell, hogy a csődbe jutott becsületes vállalkozók gyorsan megkapják a lehetőséget az újrakezdéshez.
- c) A „Gondolkozz előbb kicsiben” elvnek megfelelő szabályokat kell alkotni.
- d) A közigazgatási rendszereknek meg kell felelniük a kkv-k szükségleteinek.
- e) A szakpolitikai eszköztárat hozzá kell igazítani a kkv-k szükségleteihez; meg kell könnyíteni a kkv-k részvételét a közbeszerzési eljárásokban, jobban ki kell használni a kkv-k állami támogatásának lehetőségeit.
- f) Meg kell könnyíteni a kkv-k finanszírozását, továbbá olyan jogi és üzleti környezetet kell teremteni, amely támogatja a kereskedelmi tranzakciókhoz kapcsolódó fizetések időben történő teljesülését.
- g) Segíteni kell a kkv-kat abban, hogy nagyobb mértékben élvezhessék az egységes piac nyújtotta előnyöket.
- h) Elő kell segíteni a kkv-k szaktudásának fejlesztését és az innováció valamennyi formáját.
- i) Lehetővé kell tenni a kkv-k számára, hogy a környezeti kihívásokat üzleti téségekké alakítsák.
- j) Támogatni kell a kkv-kat, hogy részesüljenek a növekvő piacok előnyeiből.

Ez a dolgozat főként a 6. elvhez kapcsolódik, a kkv-k finanszírozási problémáit tárgyalja, de a finanszírozási kérdések természetesen több elvhez is kapcsolódnak, például a csődbe jutott vállalkozásokkal foglalkozó 2. elvhez, vagy az innovációról szóló 8. elvhez.

3. A kkv-k finanszírozási rendszerének általános jellemzése⁵

A Small Business Act minden elvvel kapcsolatban úgy jár el, hogy először egy általános helyzetképet fest, majd kijelöli a Bizottság feladatait, végül ajánlásokat fogalmaz meg a tagországok kormányai számára.

Az elemző rész leírja, hogy a megfelelő finanszírozási formához való hozzáférés komoly nehézséget okozhat a vállalkozónak és a kkv-knak, így az adminisztratív terhek után a második helyen szerepel a kkv-k gondjai között. A helyzet az EU által nyújtott támogatás ellenére is így néz ki. A 2007–2013 közötti költségvetési időszakra nagyszabású elképzelések fogalmazódtak meg. Ennek dokumentuma a Versenyképességi és Innovációs Program. A VIK egyik központi kérdésköre a kkv-k finanszírozása..

A vállalkozási és innovációs program” azon ismert tartós piaci hiányosságokat célozza meg a Közösségnek a kkv-k számára kockázati tőke és garanciaeszközök biztosítására szakosodott intézménye, az Európai Befektetési Alap (EBA) által a Bizottság nevében működtetett közösségi pénzügyi eszközökön keresztül, amelyek a kkv-k saját tőkéhez, kockázati tőkéhez és kölcsönökhöz való nehéz hozzáféréssel kapcsolatosak. A többéves program alapján elvégzett független értékelések a legjobb gyakorlatként határozták meg a piacialapú megközelítést és ezen eszközök EBÁ-n keresztül történő alkalmazását.

A program elképzelése szerint a kkv-kra vonatkozó közösségi pénzügyi eszközök megkönnyíthetik a magvető tőkéhez illetve a korai stádiumban történő befektetéshez szükséges tőkéhez való hozzáférést a kezdő vagy fiatal innovatív vállalkozások számára. A gyorsan növekvő és innovatív kkv-k támogatásán keresztül megoszlik a kockázat és a nyereség a magán tőkebefektetőkkel, biztosítva az innovatív vállalatok számára a tőkeellátás jelentős javítását. Ezek az eszközök a korai stádiumban és a bővítési fázisban lévő innovatív kkv-k számára a fejlesztési tőkeellátást növelik a „follow-on” tőke bevonásával, amely segíti a vállalkozásokat, hogy termékeiket és szolgáltatásaikat a piacon értékesíthessék és kutatási, fejlesztési tevékenységeket végezzenek. A

kkv-garanciakeret továbbra is viszont- vagy társgaranciákat biztosít a támogatásra jogosult országokban működő garanciaprogramok számára, és közvetlen garanciákat a pénzügyi közvetítők számára. Ez a piaci működőképesség hiányára helyezi a hangsúlyt a növekedési potenciállal rendelkező kkv-k hitelekhez (vagy hitelhelyettesítőkhöz, pl. lízing) való hozzáférése, a mikrohitel-biztosítása és a sajáttőkéhez vagy kvázi tőkéhez való hozzáférés területén.

A Versenyképességi és Innovációs Keretprogram több mint 1 milliárd EUR-t biztosít a kkv-k finanszírozáshoz jutására, amelynek nagy része az EBB-csoporton keresztül válik elérhetővé. 2013-ig a kohéziós politika mintegy 27 milliárd EUR-t kifejezetten a kkv-k támogatására fordít. Megközelítőleg 10 milliárd EUR áll rendelkezésre pénzügyi tervezési eszközökön keresztül, ideértve a JEREMIE programot, és mintegy 3,1 milliárd EUR kockázati tőke formájában elérhető támogatást. Az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap szintén támogatást nyújt a kkv-knak, hiszen elősegíti többek között a vállalkozóvá válást, és ösztönzi a vidéki területek gazdasági diverzifikációját.

Ezzel egyidejűleg azonban a kockázatkerülés miatt a befektetők és a bankok gyakran távol maradnak a kezdő vagy a korai növekedés szakaszában lévő vállalkozások finanszírozásától. A kkv-finanszírozás piacának esetleges elégtelenségeit fel kell tární és korrigálni kell annak érdekében, hogy az európai kockázati tőke-piacok továbbfejlődhessenek, illetve, hogy a kkv-k könnyebben juthassanak mikrohitelhez valamint, hogy új termékek és szolgáltatások fejlődhessenek ki. Sok vállalkozónak ezen felül útmutatásra és oktatásra van szüksége a különböző finanszírozási formák előnyeiről és hátrányairól, továbbá arról, hogy miként terjesszék elő projektjavasolataikat a lehetséges finanszírozóknak.

A kkv-k ráadásul gyakran küzdenek a rossz tőkeellátottság problémájával, amit tovább súlyosbít a késedelmes fizetések Európában meghonosodott kultúrája. Tény, hogy országtól függően a kkv-knak átlagosan 20-tól akár 100-nál is több napig kell várniuk számláik teljesítésére. Minden negyedik fizetésektelenség mögött a késedelmes fizetés húzódik meg, ez évente 450 000 munkahely és 25 milliárd EUR elvesztését eredményezi. A Bizottság egyetért az Európai Beruházási Bank Csoport (azaz az EBB és az EBA) értékelésével, amely szerint szükség van a kkv-k finanszírozáshoz jutási feltételeinek javítására, és így üdvözlí a Csoport erőfeszítéseit, amelyeket meglévő termékeinek modernizálása, alkalmazásuk egyszerűsítése és felhasználási területük szélesítése érdekében tesz 2008 óta. A Bizottság melegen üdvözlí a EBB Csoport által 40 millió EUR-s (amelyből 16 millió EUR fog az EBB-től származni) kezdőtőkével létrehozott „Microfund”-ot, amely olyan nem banki intézményeket fog támogatni, amelyek a Bizottság új mikrohitelzési kezdeményezésének keretében mikrofinanszírozással foglalkoznak. A Bizottság helyesli továbbá az EBB azon elképzelését, amely egy önálló mezzanine finanszírozási keret létrehozására irányul a kkv-szektor alsó szegmense számára, továbbá azokat a terveket, amelyek olyan sajátos, kockázat-megosztási pénzügyi eszközök létrehozására irányulnak a kereskedelmi bankok bevonásával, amelyek megfelelnek a gyorsan növekvő innovatív kkv-k és a közepesen feltőkésített vállalkozások szükségleteinek, és választ adnak a feltárt piaci elégtelenségekre.

Az SBA finanszírozásra vonatkozó elvének gyakorlatba történő átültetése érdekében a Bizottság vállalta, hogy

- értékelni fogja, hogy milyen lehetőségek állnak rendelkezésre a határon átnyúló magántőke kihelyezések könnyebbé tétele érdekében, hogy megerősítse az európai kockázati tőkepiacokat;
- támogatást nyújt a tagállamok részére ahhoz, hogy kidolgozhassák magas színvonalú, befektetésre felkészítő programjaikat („investment readiness programmes”).

A tagállamok felkérést kapnak arra, hogy

- dolgozzanak ki olyan finanszírozási programokat, amelyek áthidalják az 100 000 és az 1 millió EUR közötti finanszírozási szakadékat, elsősorban a kölcsöntőke és saját-

tőke elemeit vegyítő eszközök alkalmazásával, betartva ugyanakkor az állami támogatásra vonatkozó szabályokat;

- találjanak megoldást azokra a szabályozási és adózási akadályokra, amelyek gátolják az egységes piacon működő kockázati tőke alapokat abban, hogy ugyanolyan feltételek mellett fektessenek be, mint a hazai alapok;
- biztosítsák azt, hogy vállalati nyereség adóztatása ösztönözze a befektetéseket; teljes mértékben használják ki a kohéziós politika programjai és az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap keretében a kkv-k támogatására rendelkezésre álló forrásokat

4. Kockázati tőke a kisvállalati szektorban⁶

Az SBA elemzéséből is kitűnik az a hangsúly, hogy az európai versenyképesség jövője az integrált, nyílt és versenyképes pénzügyi piactól függ. A növekedés iránt elkötelezett vállalkozók számára a külső finanszírozás akkor válik szükségessé, amikor kezdeti pénzforrásaik kimerülnek. A jól értesült magánbefektetők létfontosságúak az üzleti vállalkozások elindításához, azonban Európában súlyos és tartós az informális befektetők, az „üzleti angyalok” és más előkészítési befektetők állandó hiánya. Becslések szerint az informális befektetések száma Európában nem éri el az egyesült államokbeli informális befektetések 10 százalékát.

Az előkészítési befektetők hiányát részben az okozza, hogy rossz a megtérülés. Európában az összes kockázati tőkebefektetésnek csupán 6 százaléka térül meg 10 éven belül, ugyanez az arány az Egyesült Államokban 26 százalék. Ugyanakkor éppen az előkészítési és az indulási tőke hiánya akadályozza meg azt, hogy az új vállalatok olyan méretűvé váljanak, hogy már bővítési tőkére számíthassanak. A termék és munkaerőpiacok merevsége csökkenti a megtérülést, a finanszírozás hiányzó láncszemei pedig számos induló vállalkozást megakadályoznak abban, hogy kiteljesíthessék növekedési potenciáljukat.

A magánfinanszírozási források hiányát az előkészítés és indulási szakaszban részben kompenzálják az állami befektetők vagy állami-magán partnerségek. Az EU-s programok pénzügyi eszközeit ilyen célokra is felhasználhatják, és állami támogatási szabályok is segíthetik a pénzpiaci hiány leküzdését. Az eredményes állami befektetéshez azonban társulni kell a magánbefektetőkkel.

Az Egyesült Államokkal való összehasonlítás azt mutatja, hogy van bőven mit javítani, elsősorban a technológia területén. Az USA-ban a technológiába történő összes kockázati tőkebefektetés négyszeres az európai értéknek. Ez hatalmas versenyképességi hátrányt jelent Európának.

A piac szegmentálódása további problémákat okoz; több finanszírozási alap nem tud eléggé szakosodni, és vezetőik nem tudják megszervezni a sikeres befektetésekhez szükséges sajátos ágazati szakértelmet. Az eredmény az, hogy a kockázati tőkepiac kevésbé hatékony, mint az USA-ban. A vezető és a rangsor végén kullogó kockázati tőkealapok megtérülései közötti eltérések azonban meglehetősen nagyok. A vezető finanszírozók folyamatosan megfelelő megtérülést produkálnak.

A sikeres kockázati tőkebefektetés kulcsa a kilépési stratégia – az a pont, ahol a kockázati tőke tulajdonosai befektetésüket máshova helyezik át, a pénz ezzel felszabadul új vállalkozások finanszírozására. Az európai piac sajnos e szakaszban is gyenge. A javulást az értékpapírok piaca nagyban segítheti. Arra van szükség, hogy az EU egész területéről bárki könnyebben bejuthasson a nagy növekedési potenciállal rendelkező értékpapírok piacaira, hogy a cégek könnyebben bejegyzésre kerüljenek, az értékpapírok pedig rögtön a rendelkezésre álljanak az EU bármely részéről érkező befektetők számára. A finanszírozáshoz való könnyebb, értékpapírpiacokon keresztüli hozzáférés lehetőséget kínálhat olyan cégek

jegyzésére, melyek versenyfeltételek között kívánják szélesíteni tőkealapjukat. Az értékpapírok tőzsdei bevezetése természetesen kilépési útvonalat is kínál a befektetők számára, más vállalatoknak való értékesítéshez pedig támpontot ad az értékbecsléshez. A 2000-es évek közepén a tőzsdei bevezetések száma megnőtt Európában, de a nemzetközi pénzügyi-gazdasági válság hónapjaiban ez a tendencia leállt. Pedig valamennyi piaci szereplő számára egyértelműen előnyös lenne, ha ezek a tőzsdék tovább fejlődnének, és határokon átnyúló tevékenységet folytatnának, biztosítanák a likviditást, és elérnék a kritikus tömeget a tanácsadó szolgáltatások tekintetében.

A 2005. évi londoni „kockázati tőke csúcstalálkozó” a következő kulcsfontosságú cselekvési területeket határozta meg:

- Ösztönözni kell az informális befektetéseket;
- A kockázati tőke alapoknak nagyobbá és szakszerűbbé kell válniuk és szorosan együtt kell működniük az innováció forrásaival;
- Európának le kell küzdenie a kockázati tőkepiac széttagozottságát;
- Európának likvid növekedésorientált értékpapírpiacon van szüksége;
- A vállalkozásoknak növekedésorientáltabbá és befektetésekre készebbé kell válniuk;
- A kormányoknak jutalmazniuk kell a sikert politikáik révén.

Az Európai Uniónak olyan feltételeket kell teremtenie, mely az ágazat ciklikus termétszete ellenére fenntartható fejlődést eredményez a kockázati tőkebefektetés területén. Ehhez kedvező szabályozási feltételek szükségesek az egész finanszírozási láncban, az előkészítő szakaszt megelőző szakasztól a befektető kilépéséig. Emellett az állami beavatkozást a kereskedelmi piac kiépítésére kell összpontosítani. A piaci kudarc kompenzálására irányuló állami befektetésnek lehetőség szerint korlátozottnak kell lennie, hogy a befektetési döntéseket kizárólag a piaci fegyelem irányítsa a magánszektorral együttműködésben.

5. Európai körkép 2009 közepén⁷

A nemzetközi pénzügyi válság bizalmi válságként jelentkezett, a kereskedelmi bankok korábbi rendkívül rugalmas – esetenként felelőtlen – és olcsó hitelezési stratégiáját a hitelforrások elzárása, illetve szűkítése váltotta fel. E forráshiány fokozottan sújtotta a kis- és középvállalkozásokat. Az utóbbi hónapokba egyre több hír érkezik a hitelválság enyhüléséről, ami a kkv-knak nyújtott hitelek számának növekedésében is tetten érhető. A kép persze nagyon tarka, országonként jelentős eltéréseket mutat. Az alábbiakban – internetes források alapján – vázlatos áttekintést adunk néhány uniós ország helyzetéről.

Magyarország

A válság következtében a magyarországi kisvállalkozások többsége is nehézségekbe ütközött a hitelfelvételek során, ám a lízing alapú finanszírozással kapcsolatos könnyítések megvédik a lízinget nyújtó pénzügyi szervezeteket, mivel lehetővé teszik, hogy tulajdont szerezzenek a biztosítékként nyújtott ingatlanon. A visszlízing biztonságot nyújt a hitelezőknek, a kkv-kat pedig újabb hitelforráshoz juttatja.

Egyszerűsödik a kkv-k adóztatása, 2010 elejétől pedig bármely vállalkozás vezetheti euróban a könyvelését. Az új jogszabályok mellett egyszerűbb feltételekkel igényelhetők az üzletfejlesztéshez szükséges adókedvezmények.

Az Európai Beruházási Bank forrásai ugyan gyorsan elérték Magyarországot, de ugyanilyen sebességgel ki is merültek. Az EBB 40 millió euró értékű hitelt folyósított a környezetvédelmi, energiatakarékosságot ösztönző, vagy infrastrukturális fejlesztésre kkv-k szá-

mára az Erste Bankon keresztül, de ez a keret nagyon gyorsan kimerült. Elemzők szerint az újonnan csatlakozó országok között a magyar kisvállalkozói szektor kedvező pozíciót foglal el a források kihelyezését tekintve.

Franciaország

Franciaországban a vállalati csődök száma történelmi rekordnagyságot ért el. A legnagyobb probléma az ottani megítélés szerint a késedelmes fizetések rendszeressé válása, s ez főként a kkv-kat. A gazdaság megreformálását célzó új francia törvény korlátok közé szorítaná a kései kifizetőket. Valójában a késedelmes fizetések tekintetében Franciaországban nem rosszabb a helyzet, mint az Európai Unió többi tagállamában.

Egyesült Királyság

Megfigyelők szerint elképzelhető, hogy az Egyesült királyság gazdasága lassan talpra áll, a bizalom ugyanis lassan kezd visszatérni a piacra. A Kisvállalkozások Szövetsége (FSB) fennállást jelentett a kereskedelemben, és megjegyezte, hogy a helyzet érzékelhetően jobb, mint 2008 őszén. A kormány direkt és indirekt eszközökkel ösztönzi a bankokat a hitelforrások bővítésére, különös figyelemmel a kisvállalkozói szférára. Az FSB ugyanakkor úgy tartja, hogy a vidéki vállalkozások számára még mindig a hitelválság jelenti a legnagyobb gondot.

Cseh Köztársaság

A cseh gazdasági kamara felmérésében arról számolt be, hogy a vállalkozások egyre nehezebben jutnak hitelhez, és ez költségeik csökkentésére ösztönzi őket. A forráshiány miatt a cégek háromnegyedének kellett csökkentenie a tevékenységeit, és több mint felük elhalasztotta vagy véglegesen lemondta tervezett beruházásait.

A Cseh Iparszövetség júniusi negyedéves jelentésében arról számol be, hogy a cégek több mint 90 százalékát érinti a késedelmes fizetések problémája. A cseh jogszabályok csak nemrég óta büntetik érdemben a késedelmes teljesítést.

A cseh kormány megindította a „Garancia” elnevezésű programját, melynek keretében betétbiztosítást nyújt a cseh ipar szereplői számára. Az egymilliárd cseh koronát tartalmazó alap meglehetősen sikeres volt, és az üzleti élet szereplői azt szeretnék, hogy a kormány további területekre terjesztené ki a felhasználhatóságot.

Szlovákia

Szlovákiában ez év első félévében a vállalati kölcsönök kissé emelkedtek, bár ezen belül a beruházási hitelek volumene csökkent. A Szlovák Garancia és Fejlesztési Bank egy sor eszközzel igyekszik támogatni a kkv-kat. Ennek részeként szerződést írt alá a kereskedelmi bankokkal, amely gyors bankgaranciákhoz juttatja a vállalkozásokat. Egy felmérés szerint a globális válság közepette a kkv-knak csupán 2 százaléka érzi úgy, hogy a hitelhez jutás súlyos probléma lenne.

A kései fizetések ugyanakkor továbbra is aggasztják a szlovák kkv-kat. A kisvállalkozók 60–70 százaléka mondja azt, hogy a késedelmes fizetés likviditási gondokat okoz. A cégek azonban inkább saját beszállítóik kifizetését késleltetik, minthogy bankhitelhez folyamodjanak.

Olaszország

Olaszországban 2009 első félévében minden harmadik vállalkozásnak gondjai akadtak a banki hitelfelvétellel. A bankgaranciák és a hitelkérelmek tekintetében bajba jutott vállalatok megsegítésére néhány egyesület a kicsi, illetve a regionális bankokkal együttműködésben garancia-stratégiákat dolgozott ki.

A késedelmes fizetések ügye továbbra is nagy gond. Az Olasz Bankszövetség szerint a közigazgatási intézmények 50 és 60 milliárd euró közötti összeggel tartoznak a kis- és középvállalatoknak.

Olaszország kapta a harmadik legnagyobb kölcsönt az Európai Beruházási Banktól. (Spanyolország és Németország többet kapott.) Most az EBB, a kormány és a kisvállalkozások egyesületei megállapodást írtak alá arról, hogy az EBB által nyújtott eszközöket széles körben és teljes körűen felhasználják, és különös hangsúlyt fektetnek arra, hogy a kkv-k egyszerűbben juthassanak EBB-forrásokhoz.

Bulgária

A fizetésképtelenség miatt tevékenységüket megszüntető vállalatok száma ez év tavaszára duplájára nőtt. A külföldi tőkén nyugvó vállalatok számára könnyebb a talpon maradás, mivel az anyavállalatok képesek bolgár részlegeiknek segítséget nyújtani. A bolgár vállalatok többsége azonban tudja teljesíteni a megrendeléseit, mert a kereskedelmi bankok nem nyújtanak számukra hitelt. Leggyakrabban a turizmushoz és az építőiparhoz kapcsolódó vállalatok mennek tönkre, de nem kerül el a válság a fémipari szektort sem.

A hitelekhez való nehéz hozzáférést csak fokozza a kései kifizetések problémája. A statisztikák szerint a köztisztviselők fizetési kötelezettségeinek késedelmes fizetése 70 százalékkal nőtt az idén. A késedelmes fizetéseket szabályozó irányelv megvalósítása csak kis mértékben sikerült és a legtöbb vállalatot súlyosan érint a probléma.

Írország

Írországban egyre romló gazdasági helyzettel találkozhatunk, annak ellenére, hogy mind nemzeti, mind európai szinten rengeteg intézkedés történt. A kormány több mint egymilliárd eurós rekapitalizációs csomag részeként megköveteli az ír bankoktól, hogy növeljék a kkv-knak nyújtott hitelek összegét. Az új hitelezési szabályokat az év elején vezették be, de az üzleti szervezetek szerint a banki alkalmazottaknak csak kis része van tisztában a jogszabály tartalmával.. Bár az Európai Beruházási Bank több milliárd eurót tett szabaddá, ezeknek a pénzek láthatóan nem jutnak el a rászorultakhoz.

Jegyzetek

¹ A Bizottság közleménye a Tanácsnak, az Európai Parlamentnek, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának – A Közösség lisszaboni programjának végrehajtása – A kis-és középvállalkozások gazdasági növekedésének finanszírozása. [www.europarl.europa.eu/...com\(2006\)0841/_com_com\(2006\)0841_hu.pdf](http://www.europarl.europa.eu/...com(2006)0841/_com_com(2006)0841_hu.pdf)

² „Gondolkozz kicsiben”. Európai Kisvállalkozói Intézkedéscsomag. („Small business Act) – Vállalkozásfejlesztési Kiadványok. 2008.

³ Uo. 4. oldal.

⁴ Imre Szabolcs: Az Európai Unió vállalkozásfejlesztési politikája, különös tekintettel az építőiparra (In. Lengyel Imre–Rechnitzer János: A Magyar építőipari vállalkozások lehetőségei az Európai Unió csatlakozás utáni időszakban, Novadat Kiadó, Győr 2006).

⁵ Az 1. jegyzetben jelölt dokumentum alapján.

⁶ Az 1. jegyzetben jelölt dokumentum alapján.

⁷ Vegyes képet mutatnak az európai vállalkozások a válságban. www.euractiv.hu/

BOTOS KATALIN:^{*}
Nincs királyi út

Abstract

Before 1990, the reform-opposition criticizes the government that they want to stimulate the capital inflow instead of real reforms. The author in her earlier work published in January 1990 underlined, that there is no royal way which is without suffering. To control the inequilibrium in the economy one has to introduce real reforms of ownership, in public finance to create a more balanced budget and liberalize the role of prices. After the political changes one political wing urged the quick privatisation saying that the state is no good owner. Because there was no financing capacity at the households, saving was very limited, the quick privatisation led to a high foreign ownership in the enterprise sector. The country – as other Central European Countries (CEC-s) relied heavily on foreign capital both FDI and lending. It was partly necessary, partly dangerous. Technical modernisation was important but the foreign – owned firms often repatriate their profit. Hungarian GDP differs from GNI strongly, compared to OECD countries. The over-reliance on foreign capital causes problems for both economy and society.

1989, a rendszerváltás küszöbén. A reformnál sokkal többet, demokráciát és piacgazdaságot akaró értelmiségiek politikai és gazdasági változások szükségességét vázolják. Már néhány dolog folyamatban van: létrejött a kétszintű bankrendszer, az új adórendszer, a társasági- és a vegyes-vállalatokról szóló törvény. Az IMF hathatós ösztökélésére hazánk – mely eladósodottsága miatt e nemzetközi szervezet irányítását kellett, hogy kövesse – nagy lépéseket tett a piacgazdasági intézményi rendszer kereteinek megteremtésére. Itt jár a Kínai Népköztársaság népes küldöttsége, hogy a magyar modellt tanulmányozza. (Ők aztán meg is valósítják). Soros György amerikai–magyar–szovjet tárgyalásokat kezdeményez a balti köztársaságokban megvalósítandó különleges pénzügyi övezetekről. (A cikk szerzője e tárgyaló delegáció tagja.)

Az IMF szorgalmazza a gazdaságpolitikában is az általános receptet: gazdasági megszorításokkal teremteni meg az egyensúlyt, s visszafizetni a súlyos külföldi államadósságot. Csakhogy abból még senki se lett gazdag, hogy pénteken is zárva tartott. Eladható termékekre, exporttöbbletre, növekedésre volt szükség. A kényszerű megszorításokat a gazdasági vezetés mindig fellazította. (Különösen a pártkongresszus közeledtével.) De objektíve is indokolt volt a merev megszorítások elutasítása. A gazdaságnak modernizációra volt szüksége, hogy nyugati piacon is eladható, konvertibilis árualapokat termelő létesítményei legyenek. Ehhez viszont beruházásokra, további technika- és technológiai importra volt szükség. Ami – a folyamatosan hiányos fizetési mérleg miatt – csakis további külföldi forrásbevonással látszott megvalósíthatónak. A magyar megtakarítás kevés is volt, s nem a vásárláshoz szükséges konvertibilis devizában jelentkezett. Vagy sürgősen meg kellett (volna) valósítani a forint konvertibilitását, amihez további radikális reformokra volt szükség – s önmagában még kevés is lett volna –, vagy további külföldi tőkét kellett a gazdaságba beengedni. Arra már a korabeli közgazdászok is rámutattak, hogy biztosabb a direkt tőke bevonása mint a hitelfelvétel, mivel ez esetben nem jelentkezik a tőke gyors

^{*} Egyetemi tanár, DSc – Szegedi Tudományegyetem és Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

visszafizetésének kényszere, s így nem lebeg a magyar valuta felett ez okból Damoklesz kardja, a leértékelés veszélye.

Sok reform-közgazdász, különösen a már körvonalazódó politikai ellenzéki körökből, úgy érezte, hogy valójában a kormányzat politikusai a megszorításokkal járó reformok helyett alternatívaként javasolják a tőkebevonást.

Nincs királyi út

1990 januárjában jelent meg a „Lesz-e konvertibilis a magyar forint? A klíringtől a konvertibilitásig” c. könyvem.¹ Ennek egyik fejezetében foglalkoztam a követendő gazdaságpolitikával. Csupa nagybetűvel emeltem ki a szövegben: NINCS KIRÁLYI ÚT. Azaz, nincs olyan lehetőség, hogy megússzuk a fájdalmas igazodással járó reformlépéseket, s mintegy helyette, külföldi tőke bevonásával legyünk úrrá a gazdasági problémákon. Hiszen ez olyan lenne, mint ha lyukas hordóba tölténénk a drága bort! Elfolyik a pénz, mert a hatékonyságot garantáló tulajdonosi érdekeltség nem lesz jelen, mert az ár- és támogatási rendszer még mindig rengeteg torzítást tartalmaz, és nem lesz tartós hatása a tőkebevonásnak – marad a nyakunkon viszont az adósságteher.

Ezeket a nézeteket olyannyira magáévá tette a rendszerváltó politikai elit, hogy önálló fejezetként szóról szóra belekerült az 1990-ben nyertes párt választási programjába. Az akkori MDF tehát nemhogy elutasította volna a tőkebevonást, de nagyon is szükségesnek tartotta a technika, technológiaimport behozatala szempontjából. Ugyanakkor azonban pénzügyi gazdasági reformokat is elkerülhetetlennek vélte, még hozzá, a nagyobb arányú tőkeimport *előtt*. A tőkeimportot e koncepció *nem a hazai tőke helyettesítőjének*, hanem *katalizátorának* szánta.

Annak, hogy ez az elképzelés megvalósulhasson, az a feltétele, hogy maradjon az országban kellő mennyiségű hazai tulajdonú tőke. Ehhez azonban az kell, hogy a hólabdaszerűen növekvő adósságállomány megállítható legyen, a fizetésimérleg-helyzet konszolidálódjék. Azaz, ne növekedjék tovább a rendszeres államháztartási hiány külső finanszírozása miatt. Különben a hazai állami tulajdonban lévő vagyon nettó értéke minimálisra csökken, s az állami vagyon értékesítéséből befolyó összeget végső soron a törlesztésre kell fordítani.

A rendszerváltó közgazdák abban a hitben voltak, hogy a demokratikusan megválasztott parlament hatékony korlátozó erő lesz a költségvetési túlköltekezéssel szemben. Kevés tapasztalatuk s nagyon idealizált fogalmaik voltak a polgári demokrácia intézményeinek működéséről. Arra a legkisebb mértékben sem számítottak, hogy a lobbytörekvések és képviselői egyéni érdekek olyan túlköltekezésre fognak ösztönözni, amely adott esetben akár nagyobb hiányokat is eredményezhet, mint amekkora a szocialista tervgazdálkodás idején volt.

A rendszerváltozáskor ismét csak két gazdaságpolitikai irányzat került egymással szembe. Az ütközőpont a privatizáció kérdése volt. A „gyorsan vagy lassan” vitája impliciten a „belföldi vagy külföldi tulajdonos” vitájává vált. A hazai tőke megtartását képviselő oldallal szemben álló fél *nem tőkét, hanem tőkést* kívánt „importálni”. A beáramló tőke ugyanis nem soká maradt az ország határain belül, hiszen égető szükség volt rá a külföldi adósságok törlesztésére. A 22-es csapdájával álltunk szemben. Ha bejön a tőke és modernizál, akkor ki is megy. Hiszen azért jön be, mert kimehet... Ha az adósságunk törlesztését megtagadtuk volna, *nem jött volna be* a modernizációt szolgáló termelőtőke. Lehet persze erre azt a választ adni, hogy hitel is van a világon. Ehhez azonban vagy tovább is állami tulajdonban kellett volna tartani a vállalatokat, vagy sürgősen magyar magántulajdonos

kezébe kellett volna azt adni. Az állami tulajdonban tartással megmaradt volna az állami beavatkozás lehetősége (és igénye!), ami a múlt tapasztalati alapján – de utólag mondhatjuk, hogy a demokratikus rendszerben megtapasztaltak alapján is – a hatékonyság kárára lett volna. Magyar tulajdonost meg csak belső hitelmechanizmusok működtetésével lehetett volna találni, nagyarányú privatizációs hitelek révén, mivel hogy nettó megtakarítás az országban nem volt. Ami nem biztos, hogy gyorsan ment volna. Nagy valószínűséggel csak a szocializmusbeli vezető menedzser réteg jöhetett volna számításba, jelentős politikai ellenállást váltva ki. (Más kérdés, hogy így is csak ők jöhettek hazai tulajdonosként számításba. Kevés a sikeres „mezei” egzisztenciahiteles tulajdonosok aránya, akik korábbi vezetői gyakorlat nélkül felvállalták volna komolyabb hazai cégek tulajdonlását és irányítását. Igaz, erre is van leegyszerűsített válasz: Mert mások nem is jutottak a bankoktól privatizáció céljára hitelekhez.)

Gyorsan, készpénzes vásárlót találni a magánkézbe adandó állami vagyronra tehát egyértelműen a *külföldi tőke arányának* növelését jelentette a vállalati tőkeszerkezeten belül.

Ki a tulajdonos?

Ami a vállalati szektor *tulajdonosi szerkezetét* illeti, a vállalatok tulajdonosa 1989-ben jellemzően *az állam* volt.

Az államháztartás tulajdonossága a rendszerváltás előtti 85%-ról 7%-ra esett vissza 18 év alatt. A *lakosság* részaránya 20%-t tesz ki 2007-re, s még látványosabb növekedett a külföldi tulajdonosi jelenlét. A *külföldi* tulajdonosok részesedése már a '90-es évek közepére elérte a 25%-ot. Ez 2007-re megduplázódott. Az 1989-es 39 md forintból a külföldiek által birtokolt vagyon 15 200 md forintra emelkedett. *Ma már a vállalkozások tőkéjének fele külföldi tulajdonban van.*² Kérdezhetjük, ennek mi a jelentősége? Sajnos, az idézett MNB jelentés nem hoz nemzetközi összehasonlítást. Pedig érdekes lett volna látni, hogy mekkora a külföldi tulajdon más országok vállalati szektorában. Ismereteink szerint például a német–francia relációban nagyjából azonos a két országban megjelenő külföldi tőke.

Valójában éppen ez a döntő, vagyis, hogy *a tőkebehozatal és a tőke kivitel* mekkora. Ha ugyanis a hazai befektetőknek legalább annyi vállalkozásuk, tőkéjük van külföldön, mint amennyi bejön, akkor gond egy szál se. Legalább is, ha a profit, amit oda- és visszautalnak, nagyjából egyenlő. Akkor csak a munkamegosztás előnyei bontakoznak ki, s mindenki jól jár. Amikor azonban nagyon egyoldalú a tőkeáramlás, és a gazdasági növekedés a külső forrásbevonáson alapul, akkor számítani lehet arra, hogy a GDP és a GNI jelentősen el fog térni. Akkor hiába termelődik meg viszonylag jelentős bruttó hazai termék, az országon belül maradó jövedelem lényegesen kisebb lesz. Ha jóléti mutatónak tekintjük a GDP-t, akkor azt kell mondanunk, hogy ilyen esetben nem megfelelően tükrözi az adott ország jelenlegi és jövőbeni jólétének alakulását. Hiszen, ha a GNI kisebb, mint a GDP, akkor az adott gazdaság jövőbeni munkalehetőségeit, kereseti lehetőségeit befolyásoló profit is lényegesen kisebb lehet (kiutalhatják), tehát a jövőbeni jólét emelésének lehetőségei is korlátozódnak.

Már természetesen akkor, ha a gazdaságpolitika céljának valóban a *társadalmi* jólét emelését tekintjük. A GDP ennek csak akkor jó mutatója, ha a profitra úgy tekintünk, mint a jólét további emelésének feltételére. Más szóval, ha a gazdasági fejlődés révén termelődő jövedelemtöbbleteken a munka és tőke megfelelő arányokban osztozik. Ha erőteljesen nyílik az olló, akkor nem mondhatjuk, hogy fogalmi előfeltételezésünk – a társadalmi jólét – teljesült. Akkor csak *valakiknek* lett jobb, de nem az egész társadalomnak. (A jólétérzetet – ezt kutatások igazolják – a differenciák növekedése mindenképpen csökkenti.)³ A gazda-

ságpolitikának ezért feltétlenül oda kell hatnia, hogy a munka és tőke egyaránt részesedjék a gazdasági növekedés eredményéből. Nem képviselheti csak a tőke érdekeit – márpedig ezt teszi, ha megelégszik olyan GDP növekedéssel, amelynek a zömét a profit növekedése teszi ki. Nagyon úgy tűnik ekkor, hogy csak egy meghatározott társadalmi réteg érdekeit képviseli a gazdaságpolitikát alakító, az ország szavazópolgárai által megválasztott kormányzat. Tekintetbe véve a tőkeszerkezetet, azt mondhatjuk, hogy kívülről irányítottá válhat a gazdaságpolitika. Amit a külső devizafinanszírozás ténye csak még világosabbá tesz. Az olyan ország, amely nem, vagy csak alig tudja külső adósságait törleszteni, a külső finanszírozók által irányítottá válik. Gazdaságpolitikája elveszíti függetlenségét, kénytelen követni a hitelezők ajánlásait. Ennek a külső eladósodásnak egyik jelentős tényezője az egyre növekvő államadósság külső finanszírozása.

Ha a 2007-re rendelkezésre álló adatokat nézzük (az EU 2008 októberi sajtóközleménye alapján), s nemzetközi szinten hasonlítjuk össze a magyar adatokat, látható, hogy a tagállamok többsége (15) deficitel zárta az évet.⁴ Három százaléknál magasabb hiányt csak Görögország (3,5%) és Magyarország (5%) mutatott fel. Ez a rekord is mutatja a közelmúlt gazdaságpolitikájának egyedülállóan sikertelen voltát. Különösen, ha megnézzük a mutató dinamikáját, amely 2002-ben zuhan a mélybe, és 2006-ban ugyanazon az alacsony szinten – a GDP 8–9%-a körül – van. Ne vigasztaljuk magunkat azzal, hogy az EU vezető gazdasága, az NSZK is küszködik a deficitel – számára valóban komoly teher volt az NDK átvállalása. De az NDK állampolgárainak nyugdíja megegyezik azóta a nyugatnémetekével! És megtakarításaikat egy-az egyben átváltották német márkára! Ha magunkat Finnországhoz hasonlítjuk, „aki” 5,3%-os *többletet* mutatott fel, ismét csak elégedetlenséggel kell várjuk a rendszerváltás közelgő huszadik évfordulóját. Míg Finnország a Szovjetunió árnyékából kitörve, saját fejlesztésű világcégeket tudott felfejleszteni, rendben tartja a költségvetését, kiváló egészségügyi és oktatási politikát folytat, addig mi mindennek az ellenkezőjét mondhatjuk el. Világcégeink tűntek el a gazdaságból, költségvetésünk állandó hiánnyal küzd, versenyképes mezőgazdaságunk lepusztult. Aligha lehet mindezt kizárólag a múlt örökségére kenni.

Ha egybevetjük az állam és a lakosság pénzügyi számláit, azt láthatjuk, hogy a magyar lakosságtól nem várható az állam deficitjének fedezése – ez pedig *egyenes út a külső eladósodás felé*.

Ki az adós?

Az 1990-es évekig szinte kizárólag a MNB finanszírozta a költségvetést, az államadósság tehát döntően a MNB-vel szemben állt fenn. A devizát, amire az adósságok fizetéséhez szükség volt, az MNB vette fel, kötvénykibocsátás útján.

A külföld felé a rendszerváltás előtt tehát az MNB volt az adós. Számos gazdaságtörténeti elemzés mutatott rá,⁵ hogy a bevont devizaforrások nem teremtették meg a visszafizetés feltételeit, nem eredményeztek konvertibilis devizát hozó exportképes termelést. Az adósságok a nemzetközi kamatszint drámai emelkedése következtében, és a dollár leértékelődése miatt viszont jelentősen megnövekedtek. Ráadásul a dollár leértékelődésével szemben a forintot felértékeltek – holott a fizetési mérleg romlása az ellenkezőjét indokolta volna. A magyarázat a hazai infláció elkerülése volt... Az elfojtott infláció azonban a fizetési mérleg további romlásában tört felszínre.

A rendszerváltozás után az államadósság finanszírozását a PM veszi át, s intézményén, az Államadósság Kezelő Központon keresztül teszi azt, ami a cég nevében is benne van: *kezeli az államadósságot*. Kibocsátja az új kötvényeket, fizeti a törlesztéseket és az adósság kamatait. Az ország külső eladósodottságának relatív mutatói lassan csökkentek a 90-es évek

második felétől (különösen a nagyarányú privatizációk bevételei segítségével), hogy aztán ismét dinamikusan megemelkedjenek a 2006-ot követő időszakban, ráadásul a rendszerváltáskor elért szint fölé. Ami szomorú, hogy ennek az adósságnak a vagyoni fedezete sokkal alacsonyabb, mint a rendszerváltás előtti időszakban. Az állam pénzügyi eszközei a rendszerváltás előtt kötelezettségeinek 250%-át tették ki; 2007-re már csak 30%-ot. Így fizetőképességünk döntően a lakosság megterhelhetőségén múlik. Mellesleg nem is lenne szerencsés, ha további vagyontárgyaitól válna meg az állam. Az egyszeri bevételeknek hamar akad gazdája, aki elköltse, de hozamuk, vagy az adott vagyontárgyak funkciója hiányozni fog a következő évek költségvetéséből, tartós kiadásokat generálva.

Ebben a külső adósságban mindhárom piaci szereplő tevékenysége belejátszik ma már. Bár vitathatatlanul döntő az államadósság finanszírozása. (Valójában közvetetten, az egész *a külföld finanszírozza*, hiszen a forintkötvények vásárlóinak is külföldi deviza a fő forrása, a tőzsdén is jelentős részben külföldi tőke mozog, a bankok is alapvetően külföldi hitelvonalaikra támaszkodtak.) Közismert tény azonban, hogy hazánk sem vonhatta ki magát a 2000-es évek nagy csőbehúzásából. A lakosság nálunk is belement az intenzív ingatlanvásárlásba, amelyet külföldi, akkor olcsónak tűnő forrásokból finanszíroztak, közvetlenül devizában. Azért, mert a külső és belső kamatszint oly mértékben eltért, hogy érdemesnek látszott közvetlenül külföldi valutában felvenni a hitelt. Ez természetesen az árfolyamkockázat átvállalását is jelentette. Hogy ettől miért nem aggódott senki? Valószínűleg azért, mert hosszú időn keresztül a jelentős tőkebeáramlás miatt a magyar valuta inkább felértékelési nyomás alatt volt, mintsem eladósodottságunk növekedése miatt a leértékelődés veszélyétől kellett volna tartani. 2008–2009-ben azonban a külső források beszűkülése miatt – amit a nemzetközi pénzügyi válság okozott – a devizahiteles konstrukciók igencsak megdrágultak, számos család számára ellehetetlenülést, fizetéseképtelenséget eredményezve. De a lakossági szektor egyértelműen hozzájárul az ország külső eladósodottságához. S mivel a vállalataink tőkéjének mintegy fele külföldi kézben van az anyavállalatok igen gyakran kölcsönrel finanszírozzák vállalataikat.⁶ Így a vállalati szektor is változóan, de részese a külföld felé mutató finanszírozási igények alakításának.

A MNB a külföld pénzügyi számláit a fizetésimérleg-statisztikából kiindulva készíti el. A pénzügyi számlákban a külfölddel kapcsolatos eszközök és követelések, összehasonlítása valósul meg, a fizetési mérleg adataira támaszkodva. (A fizetési mérleg flow típusú mutató, a pénzügyi számlák stock, azaz állományi szemléletű mérlegek.) Tulajdonképpen arról van szó, hogy a fizetési mérlegnél a folyó és tőkemérleg egyesített forgalmának egyenlegét is finanszírozni kell, amit gyakorlatilag a devizatartalékok terhére valósít meg az ország – vagy éppen azok növekszenek. Ha a pénzügyi mérlegek oldaláról közelítünk, az adatok azt mutatják meg, mi van a hazai vagyonból külföldiek kezében, és fordítva. Ez is az ország finanszírozó képességéről, vagy igényéről ad képet. A folyó- és tőkemérleg egyesített egyenlege elméletileg megegyezik a pénzügyi mérleg egyenlegével (bár ez a gyakorlatban a statisztikai problémák miatt sose valósul meg). Érdemes egy pillantást vetni a pénzügyi mérleg alakulására és összetételére!

A külföldiek (nem rezidensek) rezidensekkel szembeni követeléseinek GDP arányos mértéke az 1990-es évek elején a GDP 80%-a körül alakult, zömét az államadóssága tette ki, majd az évtized végére elérte a 135%-ot. A követelések GDP-hez viszonyított aránya 1999–2002 között átmenetileg csökkent, ami több tényezőnek volt betudható: a forintárfolyam erősödésének, de a tőzsdei részvényárfolyamok csökkenése és a GDP gyors emelkedése ugyancsak szerepet játszott benne. Összetételét tekintve a külföldiek követelésében a meghatározó hányadot, a tulajdonviszonyt megtestesítő követelések teszik ki. Ami nem csoda, hiszen a vállalati tőkerészesedés fele külföldi kézben van. A hazai vállalatok is jelentős aránnyal tartoznak külföld felé. Ez az arány az 1989-es 1,5%-os értékről 53%-ra

emelkedett 2007 végére.⁷ A külföldiek jelentős mennyiségű hitelviszonyt megtestesítő értékpapírt is kezükben tartanak. Elég csak arra gondolni, hogy az államadósság 40%-a közvetlenül külföldi kézben van. Egyéb követeléseket a kereskedelmi hitelek, nálunk elhelyezett banki betétek jelentenek.

Vannak természetesen ellenoldalon is számottevő értékek, például hazai vállalataink külföldi leányvállalatai, de a különbség a két érték között nagy.

Miért ez a külső függés?

Ha összehasonlítjuk a magyar adatokat a nemzetközi adatokkal, azt láthatjuk, hogy az Unió régi tagállamaiban a jelentős tőkeösszefonódás következtében az adatok magasabbak, de a különbség a tartozások és követelések között jóval kisebb, mint Magyarországon.

Érthető módon, a mi adataink közelebb állnak a közép-európai adatokhoz. Ezen országok valamennyien a szocializmus örökségeként tőkehiányban szenvedtek, és a transzformációs szakasz mindegyiküknél a külföldi tőke masszív behatolását eredményezte. *De még ebben a csoportban is kiemelkedő Magyarország külső finanszírozási igénye.* Nem csoda: hiszen hozta magával a Kádár-korszak örökségét is, amihez a friss kormányzatok és a magángazdaság is jelentősen hozzá tett. Amennyivel jobb volt Magyarországon az életszínvonal, mint az akkori KGST-országok többségében, éppen annyival maradunk most mögöttük. Nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy a magyar gazdaságpolitika nem akarta tudomásul venni a szomorú örökség korlátozó hatásait, s nem fordított kellő figyelmet a hazai gazdaság növekedésének megerősítésére. Ugyanakkor valóban elgondolkodtató, hogy valamennyi volt szocialista ország Európában, amely a kapitalista piacgazdálkodás útjára tért, gyakorlatilag kritika nélkül elfogadta a szabad verseny piaci kapitalizmus ideológiáját, ami azért csaknem mindenütt a nyugati piacgazdaságok vállalatainak térnyerését segítette elő. Ezért az adatok markáns eltérése a nyugat-európai EU-s országokétól. Az egyes országokban követett privatizációs megoldásokban lévő eltérések sem vezettek lényeges különbséghez. A szocializmus nem hatékony gazdálkodási modelljéből fakadó tőkehiány és az életszínvonalnak a nyugatihoz képesti lemaradása meghatározta, hogy Közép-Európa a gyors felzárkózás és a jobb életlehetőségek érdekében külföldi tőkének adta el hazai tőkéjének nagy részét, és felélte azt. (A voucherekkel szerezhető tulajdont is nagyrészt külföldieknek adták el, és árát – többnyire – folyó fogyasztásra fordították. Behozni igyekeztek, amit a magyar polgárok már korábban – végül is hasonló áron – elértek.)

A piacgazdaság kétségtelenül hozott vállalkozói szabadságot, ezzel nagyobb hatékonyságot, bővebb áruválasztékot, de igen éles versenyt is. Úgy tűnik, ez a verseny erősebb, mint ami a hatékonyság emeléséhez kétség kívül indokolt lenne, s gyakran monopolista elemekkel tarkított. Az a tény, hogy egy nagy lépésben számos kelet-európai ország csatlakozhatott az EU-hoz, s így elfogadta annak szabályozási környezetét, ennek a versenyhátránynak alapvető magyarázatát jelenti. A csatlakozott országok ugyanis semmiképpen nincsenek összehasonlítható helyzetben nyugati társaikkal, s ezen a csatlakozást megelőző politika csak nagyon kis mértékben volt képes enyhíteni. Talán a visegrádi országok összefogással enyhíthették volna e hátrányokat, de ezt a (kül)politikai széthúzás, szomszédokkal való ellenségeskedés – amit az EU szemmel láthatóan nem igazán nehezményez, hisz így könnyebb dolga van ezekkel az országokkal – megakadályozta. Ha őszintén kimondta volna az EU Trianon kritikáját, s megfogalmazta volna azt, hogy a jelen csatlakozás egyértelműen a z egyesített Európa eszméjének szolgálatában saját korábbi, elvakultsággal terhelt döntéseinek a korrigálását szolgálja, akkor nem került volna sor Magyarország államfőjének kitiltására egy szomszédos ország területéről. S minden bizonnyal érdemlegesebb re-

gionális gazdasági együttműködésre, ezáltal dinamikusabb és kiegyensúlyozottabb növekedésre kerülhetett volna sor az elmúlt húsz esztendőben. Ráadásul ez a húsz év a Washingtoni Konszenzus általános diadalra jutásának időszaka, amikor a verseny valóban világméretűvé vált. Látnunk kell, hogy ebben a hatalmas küzdelemben mi, kelet-európaiak, csak eszközök voltunk Nyugat-Európa sikeresebb szerepléséhez.

De ne toljunk minden felelősséget a külvilágra: saját gazdaságpolitikai hibáinknak, kétfelé rángatott gazdaságpolitikának, s ebben a külső piacok által vezérelt fejlődés eszméjének behódoló nézet túlsúlyra jutásának köszönhetően vagyunk ott, ahol vagyunk. Olyan körülmények között, amikor mindezt saját választópolgáraink döntésének köszönhetően, elsősorban önmagunkon kérhetjük számon.

Lábjegyzetek

¹ *Antalóczy Katalin–Botos Katalin* (1990): A klíringtől a konvertibilitásig Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest.

² Magyarország pénzügyi számlái (2008): MNB, 63. o.

³ *Boriani, R.–Johannson, A. d’Ercole, M. M.* (2006): Alternatív measures of well-being. OECD Social employment... Working Paper 33.

⁴ Lásd 2. sz. lábjegyzet, 58. o.

⁵ Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon. Szerk.: *Nyers Rezső*. MNB Műhelytanulmányok, 1993.; *Vígvári András*: Eladósodás és adósságkezelés. Vázlat a magyar gazdaság közelmúltjának egy fontos kérdéséről. In: Adósság. Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről, jövőjéről. SzGTI füzetek, ISBN 963608134. 4 pp. 7–52., *Honvári János*: Huszadik századi magyar gazdaságtörténet. Bologna Tankönyv-sorozat, 2007.; *Nagy Csaba*: Az IMF csatlakozás elvetélt kísérlete. In: Heller Farkas Füzetek, Tarsoly kiadó, Budapest, 2007., *Botos Katalin*: Rendszerváltástól rendszerváltásig. In: Heller Farkas Füzetek, Tarsoly Kiadó, Budapest, 2007.; *Cseszka Éva*: Rendszerválság. Magyar gazdaságtörténet 1978–1980 között. In: Heller Farkas Füzetek, Tarsoly kiadó, Budapest, 2008.

⁶ MNB 2008, 62. o.

⁷ MNB 2008, 69. o.

BUDAY-SÁNTHA ATTILA:*

Agrármodellek társadalmi, gazdasági és környezeti hatásai**Abstract**

To summarise, we can state that, to shape an area suitable for society, for an increasing population and for biological–technical–technological development which can cope smoothly with evolving market requirements, constant change is necessary – as is development in agricultural production. A significant feature of this evolutionary process is that the problem of sustaining the population has to be solved in an environment of decline – both in terms of the land available and in the agricultural workforce – although at a cost acceptable to the market. Agricultural production needs to be developed simultaneously, but by using continuously shrinking natural resources and with the increasing utilisation of capital. The results of this development are to be seen in increased efficiency – in the productivity of both land and labour and in the improving ratio of the numbers of agricultural workers to the population which they feed. This development process can basically be traced over 100 years of Hungarian agriculture.

Az elmúlt 100 év agrármodelljei

Az ismeretterjesztő média anyagokban és a szakirodalomban, főleg a környezetvédelmi szakirodalomban rendszeresen előforduló hiba, hogy a különböző agrártermelési módokat (modelleket) hibásan értelmezik. A leggyakoribb az, hogy az ún. iparszerű modellt vetik össze a biotermeléssel, mint két olyan megoldást, amelyek közül választani lehet. Ebben az esetben rendszerint túlhangsúlyozzák az iparszerű termelés környezeti hátrányait, ezáltal is bizonyítva, hogy a jövő követelményeinek csak a biotermelés felel meg. Ez azonban egy teljesen hamis megközelítés, hiszen az agrártermelés fejlődése ma már minden fejlett országban meghaladta az iparszerű termelés időszakát, és ha valamit összehasonlítunk, az csak az integrált termelés és a biotermelés lehet, de azokat sem egymást kizáró, egymással versenyző módon, hanem egymást kiegészítő módon lehet kezelni. A jelenleg létező két modell ugyanis szervesen kiegészíti egymást, eltérőek a termelés céljai és piacai is. Ezek a félreértések, tudatos torzítások teszik indokolttá az elmúlt 100 év agrármodelljeinek áttekintését, sajátosságaik bemutatását és a modellváltás indokának meghatározását.

1. Háromnyomásos rendszer

Angliában a XVIII., Magyarországon a XIX. század végéig uralkodó gazdálkodási forma, amelyet a periférikus területeken még a XX. század elején is alkalmaztak.

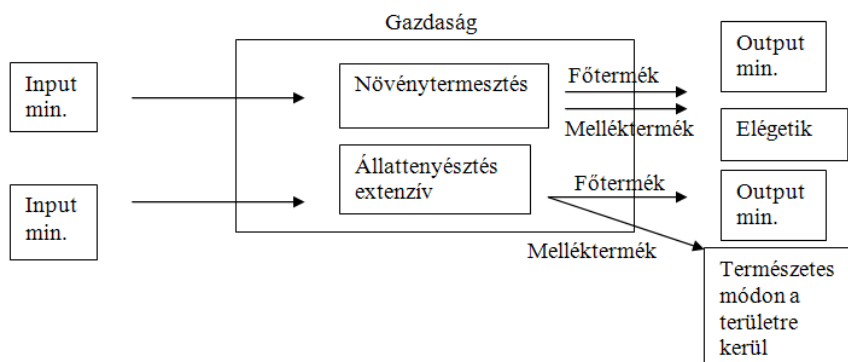
A területet három részre osztja:

- Őszi gabona
- Tavaszi gabona
- Ugar
- + kertek, káposztás, kenderes

Ok: Kicsi a szántókapacitás.

* DSc, tanszékvezető egyetemi tanár – Pécsi Tudományegyetem.

Trágyázás nincs, a talaj természetes regenerálódása, tápanyag feltáródása biztosítja a terményekkel elvitt tápanyag pótlását.

1. ábra. A háromnyomásos rendszer modellje (Forrás: szerző szerkesztése)

Gazdasági hatás:

1. Alacsony hozam.
2. A talaj természetes tápanyag-tőkéjére támaszkodik.
3. Nem léteznek az ágazati kapcsolatok.
4. Munkák szezonális jellegűek.
5. A termelés bővítése nem a hozam növelésével, hanem új területek termelésbe vonásával oldható meg. Mocsár lecsapolások, folyórendezések, hegyvidéki erdők kiirtása.
6. Állattenyésztés takarmányalapja a rét és a legelő.
7. Fontos az állat ellenálló képessége, igénytelensége.
8. Legelő állatfajok (szarvasmarha, juh, ló, lúd, kacsa) a meghatározók.

1. táblázat. Az elvetett mag után elért hozam nagysága

Gabonaféle	1720-as adó-összeírás	1828. évi minta szerinti maghozam	1858. évi kataszteri felmérés szerinti maghozam	1868-72. évi aratási statisztika szerinti maghozam
Búza	–	3,96	5,09	3,54
Kétszeres	–	4,28	4,03	3,93
Rozs	–	3,72	3,94	3,84
Árpa	–	3,91	5,13	4,48
Zab	–	4,19	4,85	4,83
Kukorica	–	4,28	4,90	4,38
Átlag	4,39	4,01	4,70	4,0

Forrás: Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán. In.: Orosz István–Fűr Lajos–Romány Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete. Mezőgazda Kiadó. Budapest, 1996. 100. o.

Társadalmi hatás:

- Alacsony jövedelem – alacsony életszínvonal;
 Idényszerű munka – nehéz, de sok az idényen kívüli idő;
 Van idő: népművészetre,
 eszközkészítésre,
 ünneplésre.

Környezeti hatás:

- Trágyázás nélkül a talajok kimerülnek;
- Érzékeny területek termelésbe vonása – erózió, defláció;
- Élővilág elszegényedése (pl. az Alföld vízrendezése).

Összességében:

- Alacsony eltartóképesség;
- Alacsony jövedelem;
- Gyenge termékminőség.

A népesség növekedése, az árutermelésre irányuló kényszer fokozódása, és nem kevésbé a termelésbe bevonható földek (gyepek, erdők, mocsarak) elfogyása miatt a mezőgazdasági termelésben is változás következett be.

2. Belterjes modell

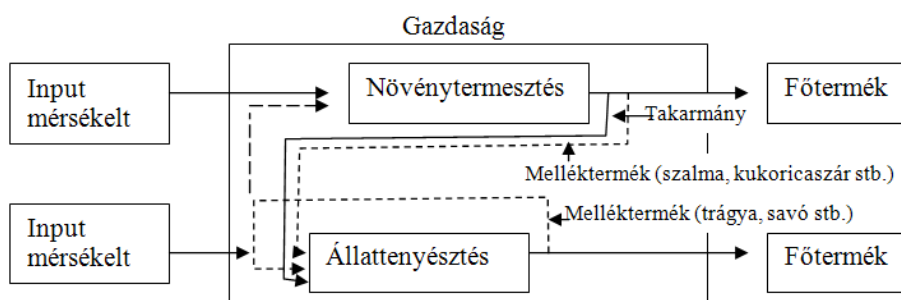
Hazánkban a XIX. század végén válik uralkodóvá és egészen az 1960-as évekig, a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezéséig, kistermelésben pedig az 1970-es évekig meghatározta a gazdálkodás logikáját. USA-ban, ahol a munkaerő kevés és drága volt, ez a gazdálkodási mód nem tudott tartósan érvényesülni és már a XIX. század végén (a műveletek gépesítésével) az iparszerű termelés elemei jelentek meg. A műtrágya, növényvédő szerek és főleg a gépek fokozott felhasználásával Nyugat-Európában az I. világháború után kezdődött meg a modell felbomlása.

Jellemzői:

- Növekvő, de mérsékelt input;
- Szoros ágazati kapcsolatok;
- Minden termék (melléktermék is) teljes körű használata;
- Istállózó állattartás;
- Szántóföldi takarmánytermelés;
- A gépesítés és kemizálás kezdete;
- A gazdaság elsődleges energiaforrása az állati vonóerő és az emberi munka.

A termelésbe vonható földek elfogyása miatt a mezőgazdasági termelés növelésének egyetlen lehetősége a területi termelékenység növelése volt. Mivel a gazdálkodás külső erőforrásokra – azok szűkös és drága volta miatt – nagymértékben továbbra sem számíthatott, a termelés növekedésének egyetlen lehetőségét a gazdaságban termelődő fő- és melléktermékek minél teljesebb körű hasznosítása jelentette. Ezért a növénytermelésben képződő melléktermékeket (szalma, pelyva, kukoricaszár, cukorrépafej, napraforgótányér stb.) alomként és takarmányként felhasználta az állattenyésztésben és ezáltal megnövelte az eltartható állatok számát, az árutermelést, de ezzel egyidejűleg a megtermelt trágya mennyiségét is. Mivel a mezőgazdasági üzemekben elkezdődött a főtermék elsődleges feldolgozása is (tej főlézése, tejföl, túró, vaj készítése, szeszfőzés stb.), továbbá kialakult az élelmiszeripar is, melynek melléktermékei (cukorrépaszelet, olajpogácsa) értékes takarmányt jelentettek az állattenyésztés számára. A feldolgozás melléktermékei is visszakerültek az állattenyésztésbe (pl.: savó, író, szeszmoslék, korpa, cukorrépaszelet stb.) és annak teljesítményét növelték. Az istállózó állattartás fejlődésével megnövekedett mennyiségű trágya a növénytermelésbe visszakerülve növelte a talajok termékenységet és ezzel a megtermelhető növények (fő- és melléktermék) mennyiségét, ami nemcsak több áru értékesítésére nyújtott lehetőséget, hanem fokozatosan növelte az eltartható állatok számát is. Ez a gazdaság belső erőforrásaira, a fokozatos felhalmozásra támaszkodó termelési mód kör-

nyezetvédelmi szempontból ideális volt, mert a természeti ciklushoz hasonló, a talajból induló és a talajban záruló termékpályákat alakított ki és nem ismerte a hulladék fogalmát. A termelés során képződő melléktermékek olyan szerves anyagok voltak, amelyek a gazdaságban takarmányként, alomként vagy tüzelőként felhasználásra kerülhettek. Az új gazdálkodási mód a történelemben először két évtized alatt megduplázta a termésátlagokat, de aztán a belső üzemi kapcsolatokon alapuló termelés a hozamoknak csak nagyon lassú, például a búzának évtizedenként 0,5-1 q-ás növelését tette lehetővé. Ez a modell már szinte egész évben munkaigényes volt, az egész család munkaerejét (a kisgyerekektől az öregekig) igénybe vette. Különösen a nőkre hárultak nagy terhek, mert nekik kellett megoldaniuk a család és az állatok ellátása mellett a kapás kultúrák (pl.: kukorica, zöldség stb.) művelését is. Így nem csoda, hogy már nem maradt idő a ruhakészítésre és a népművészetre, a házi készítésű anyagok, tárgyak helyett ipari termékek vásárlására kényszerültek.

2. ábra. Belterjes (hagyományos) agrármodell

(Forrás: Sántha Attila [1990]: Agrártermelés és környezetvédelem. Akadémiai Kiadó, Bp., 22. o.)

2. táblázat. A növénytermesztés hozamainak alakulása

Megnevezés	1 kh-ra jutó hozam (q)		
	1870–75	1890–95	1911–15
Búza	3,5	7,5	7,1
Rozs	3,5	7,4	6,6
Kukorica	4,3	8,8	9,9
Burgonya	13,2	36,9	48,0
Cukorrépa	71,1	102,4	141,0
Takarmányrépa	48,3	130,4	170,9

Forrás: Für Lajos: Földtulajdon és agrártermelés. In.: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete. Mezőgazda Kiadó. Budapest, 1996. 201. és 204. o.

Gazdasági hatás:

- Növekvő árutermelés;
- Növekvő eltartó képesség;
- Rendkívül munkaerő-igényes.

Társadalmi hatás:

- Növekvő foglalkoztatás;
- Egész évben folyamatos munka (egész család dolgozik);
- Nők túlzott igénybevétele.

Környezeti hatás:

Pozitív: Talajból induló és a talajban záruló termékpályák.

Nincs hulladék.

Negatív: Szerves trágya a földek tápanyag-utánpótlásához nem elegendő – talajok elszegényednek – csak lassan nő a hozam.

Összességében tarthatatlan a munkaerő-igényessége, valamint az alacsony hozamnövelési lehetőségei miatt.

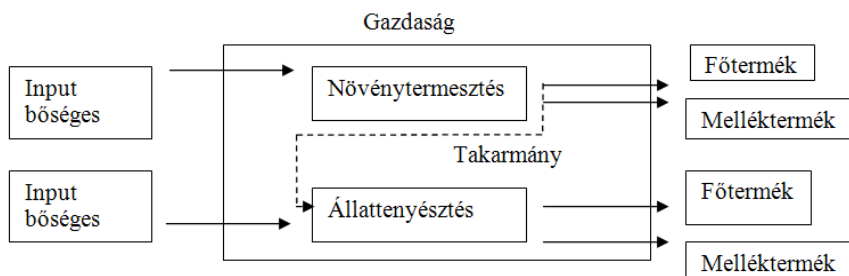
3. Iparszerű modell

Az iparszerű modell a világ fejlett mezőgazdaságú országaiban a II. világháború után vált uralkodóvá. Lényegében új energiaforrásra, az olcsó olajra támaszkodó tudományos-technikai forradalom agrárterméke. Az iparszerű agrármodell magában hordozta a tudományos-technikai forradalom hatására kibontakozó fejlődés minden lényeges pozitív és negatív vonását. A viszonylag olcsó inputok (energia, gép, kemikáliák stb.) és a genetikai fejlődés (hibridizáció) eredményeinek felhasználásával szinte robbanásszerű termelésnövelést értek el, de az ipari anyagok sokszor túlzó felhasználása, valamint a mezőgazdasági melléktermékek leértékelése (trágyatavak, tarlóégetés) súlyosan károsította a környezetet, veszélyeztette az élővilágot és az emberi egészséget.

Mivel a gazdálkodás elsősorban külső erőforrásokra, relatíve olcsó anyagokra (pl.: kemikáliák, növényvédő szerek, keveréktakarmány stb.) támaszkodott, ez leértékelte a melléktermékeket, megszüntette a fő- és mellékterméken alapuló szoros ágazati kapcsolatokat és az ágazatok önálló, elkülönült fejlesztését tette lehetővé. Míg például korábban csak annyi állatot tarthatott egy üzem, amennyi takarmányt termelt, a vásárolt keveréktakarmányokra alapozott állattartás már több tízezer, vagy akár százezer állat tartására alkalmas telepek építését tette lehetővé. Mivel a növénytermelés a műtrágya használat miatt a szerves trágyára, az állattenyésztés pedig a növényi melléktermékekre nem tartott igényt, azok felhalmozódása jelentős környezeti terhelést okozott.

Jellemzői:

- Főtermékcentrikus;
- Növekvő input (üzemi anyagfelhasználás 60–70%-a, energiafelhasználás 90–100%-a külső forrásból);
- Ágazati kapcsolatok felbomlása;
- Megszűnik a koncentráció korlátja;
- Ágazatok önálló, öncélú fejlesztése valósul meg;
- A mezőgazdaság energia felhasználásában szinte kizárólagossá válik a gépi energia;
- A kemikáliák felhasználásának csúcsidejét jelenti.

3. ábra. Iparszerű termelés modellje

(Forrás: Sántha Attila [1990]: Agrártermelés és környezetvédelem. Akadémiai kiadó, Bp. 25. o.)

3. táblázat. A búza átlagtermelésének változása

Év	Világ		Európa		Magyarország	
	t/ha	%	t/ha	%	t/ha	%
1934–1938	0,98	100	1,42	100	1,40	100
1948–1950	1,09	111	1,43	101	1,32	94
1958–1960	1,23	126	1,83	129	1,55	110
1968–1970	1,46	149	2,50	176	2,48	177
1978–1980	1,91	195	3,58	252	4,10	292
1988–1990	2,43	248	4,62	325	5,25	375

Forrás: FAO-adatok, Statisztikai Évkönyv; Bedő Zoltán–Láng László: A minőségbúza termesztése és nemesítése., AGRO-21 Füzetek. Az agrárgazdaság jövőképe., AGRO-21 Kutatási programiroda. 1997. 14. sz. 23. o.

Gazdasági hatás:

- Ugrásszerű hozamnövekedés;
- Munkaerő-igény csökkenése – fizikai munka leértékelődése.

Társadalmi hatás:

- Munkaerő képzettsége iránti igény növekedése;
- Munkaerő felesleg;
- Élelmiszerminőségi kifogások.

4. táblázat. Magyarország mezőgazdasági foglalkozású és a falvak nem mezőgazdasági foglalkozású népességének az aránya

Év	Mezőgazdasági foglalkozású népesség aránya %	Nem mezőgazdasági foglalkozású falusi népesség aránya %
1790	90,0	–
1848	80,0	–
1900	61,1	–
1910	55,2	–
1930	54,3	40,0
1949	53,8	–
1960	38,4	–
1970	24,7	54,5
1980	15,4	65,1
1995	8,0	82–84,0

Forrás: Orosz István–Fűr Lajos–Romány Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete. Mezőgazda Kiadó. Budapest, 1996. 193. o. Magyarország népessége és gazdasága KSH. Budapest, 1996. 88. o.

Környezeti hatás:

- Túlzott inputok: károsak;
- Gépesítés – talajkárosodás, szerkezet romlás;
- Kemizálás – veszélyes az emberre,
 - szennyezi az üzemeket, a levegőt és a talajt,
 - élővilág károsodása;
- Melléktermékek nem hasznosulnak: – elhagyott trágya- és szalmakazalok – tájképrontó hatás;
- Hígtrágya – víz- és légszennyezés.

Az 1973-tól jelentkező olajválságok egyre inkább (főleg a '80-as évektől) megkérdőjelezték az iparszerű termelés létjogosultságát. Megdrágultak az ipari termékek, energia. Ez

felértékelte a melléktermékeket, azok takarmány és energetikai értékét (takarmány, trágya, tüzelő) egyaránt. Elfogadhatatlanná vált a környezetszennyezés.

Termelés a gazdasági és a környezetvédelmi követelmények kettős szorításába kerül.

Megoldás: váltás $\begin{cases} \rightarrow \text{integrált termelés} \\ \rightarrow \text{biotermelés} \end{cases}$

A termelési feltételek változása kikényszeríti a korszerű mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos követelmények újra fogalmazását.

A korszerű mezőgazdaság fogalma: „Magas műszaki színvonalon, magas szakmai felkészültséggel folyó, a termőhely adottságaihoz illeszkedő, a gazdasági (piaci), a humán- és állategészségügyi, környezet- és természetvédelmi, állatjóléti, higiéniai követelményeknek megfelelő, szántóföldtől, illetve az istállótól a fogyasztó asztaláig minden szakaszában ellenőrzött minőségi tömegtermelés.”

Tömeg nélkül nincs minőség, mert a termeléssel és a termékkel szemben támasztott követelmények költségeit csak nagy volumenű termelés viseli el.

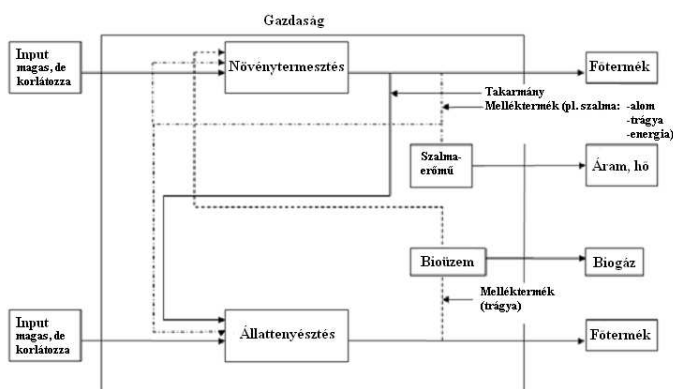
4. Integrált termelés

Az integrált termelés egy kimondottan piacorientált, garantált minőség előállítására törekvő termelési irányzat, amely a kedvező gazdasági eredmények elérése, a termelés hatékonyságának növelése érdekében a műszaki fejlesztés legújabb eredményeinek, és szükség szerint a hagyományos, a biotermesztés és az iparszerű termelés elveinek, módszereinek integrált alkalmazására törekszik (pl. vetésváltás, szervestrágyázás stb.) úgy, hogy az előírt higiéniai, növény- és állategészségügyi, környezetvédelmi stb. követelményeknek minden tekintetben megfelel. Ezt úgy tudja megvalósítani, hogy a költségek racionalizálása érdekében az input anyagokat mindig az élőszervezetek élettani igényeinek megfelelően alkalmazza, azok felhasználását mindig pontosan méri és ellenőrzi. A kemikáliákat csak akkor alkalmazza, amikor arra szükség van (integrált növényvédelem), szemben a mechanikus kémiai növényvédelmet folytató iparszerű termeléssel.

Alkalmazott technológiája: Precíziós technológia

Jellemzője:

- Piacorientált, erősen intenzív termelés;
- Tőke- és szakértelem igényes;
- Ágazati kapcsolatok zárására törekszik;
- Melléktermékek hasznosítása;
- Input magas, de tudatosan korlátozza.

4. ábra. Integrált termelés modellje (Forrás: szerző szerkesztése)

Gazdasági hatás:

Magas hozamok (pl.: 5–8 t/ha búza, 8–12 t/ha kukorica, 8–10 000 l tej);

Piaci versenyképesség;

Magas jövedelem;

Kevés, de jól képzett munkaerő.

Társadalmi hatás:

Kevés munkaerő;

Szakértelem igényes – képzés;

Magas jövedelem.

Környezeti hatás:

Környezet terhelése mérsékelt.

5. Biotermelés

Természetes anyagokra és természeti folyamatokra, nagymértékben az üzem belső erőforrásaira támaszkodó, az élelmiszerbiztonságot és a környezetvédelmet kiemelten kezelő, speciális minőség (vegyszermentesség) előállítására törekvő termelési mód azok részére, akik az így előállított termékek magasabb költségeit megfizetni tudják és hajlandók.

Jellemzői:

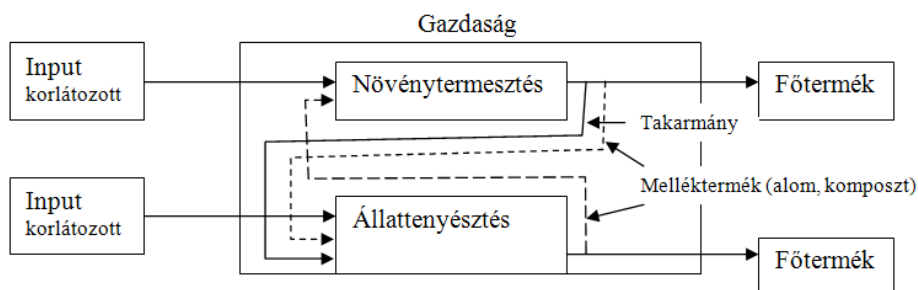
– Üzem belső erőforrásainak fokozott igénybevétele;

– Vegyszermentesség;

– Alacsonyabb, kevésbé tetszetős hozam;

– Magasabb termelési kockázat;

– Magasabb termékárak.

5. ábra. A biotermelés modellje (Forrás: szerző saját szerkesztése)

Gazdasági hatás:

Új piaci rés – speciális minőség;

Magas termelési kockázat és alacsonyabb hozamok miatt magasabb árak;

Bővülő, de korlátozott piac.

Társadalmi hatás:

Nagyobb foglalkoztatás;

Szakértelem igényes – képzés;

Vegyszerkockázat megszűnik.

Környezeti hatás:

Lényeges káros hatás nincs.

Hazai helyzet

A magyar mezőgazdaság fejlődése a szűk látókörű gazdaságpolitika miatt megrekedt, bruttó termelése az 1980-as évek értékének 70%-a körül mozog. A technológiai fejlődés lelassult, főleg az állattenyésztés esetében, amely az 1965–75 között kialakított, leamortizált telepeken termel. Emiatt folyamatosan veszít a versenyképességéből és külső- és belső piacaiból. A magyar mezőgazdaság egyre inkább Nyugat-Európa növényi nyersanyag (gabona, olajmag) beszállítójává válik. Szétaprózott birtokszerkezete, alacsony tőkekoncentrációja miatt gazdasági modellváltásra képtelenné vált.

5. táblázat. Gazdasági modellek hatása a búza termésátlagának alakulására Magyarországon

Megnevezés	Háromnyomásos rendszer 1870–1875	Belterjes modell 1934–1938	Iparszerű modell 1981–1985	? 2001–2005
Búza (t/ha)	0,6	1,4	4,6	4,6

Forrás: Orosz István–Fűr Lajos–Romány Pál (szerk., 1996): Magyarország agrártörténete. Mezőgazda Kiadó. Budapest. 100. o.; Magyarország népessége és gazdasága (1996). Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 104. o.; Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2007 (2008). Központi Statisztikai Hivatal. Budapest. 102. o.

Összefoglaló

Összefoglalóan megállapítható, hogy a társadalom számára rendelkezésre álló földterület alakulása, a népesség növekedése, a biológiai–technikai–technológiai fejlődés és a piaci követelmények folyamatos változása a mezőgazdasági termelésben is folyamatos változást, fejlődést kényszerít ki. Ennek a fejlődési folyamatnak a jellemzője, hogy csökkenő földterületről, csökkenő mezőgazdasági munkaerővel, a piac által elfogadott költségek mellett kell a népesség ellátását megoldani és a természeti erőforrások egyre szűkülő felhasználásával egyidejűleg, tőke fokozott bevonásával a mezőgazdasági termelést fejleszteni. A fejlődés eredményét a termelés hatékonyságának, a területi- és munkatermelékenységnek a növekedése és mezőgazdasági dolgozók arányának, illetve egy mezőgazdasági dolgozó által élelmiszerrel ellátott népesség számának alakulása mutatja. A magyar mezőgazdaságban lényegében 100 évbe sűrítve a hagyományos rendszertől az integrált termeléséig nyomon követhető ez a fejlődési folyamat.

Felhasznált irodalom

- Babinszky Mihály (1979): A specializált mezőgazdasági nagyüzemek ökonómiai jellemzői, különös tekintettel a tejtermelő szarvasmarha-tenyésztés igényeire. Állattenyésztés. TOM 28. 4. sz.
- Bedő Zoltán–Láng László (1997): A minőségbúza termesztése és nemesítése. AGRO-21 Füzetek. Az agrárgazdaság jövőképe. AGRO-21 Kutatási programiroda.
- (Buday)-Sántha Attila (1990): Agrártermelés és környezetvédelem. Akadémiai kiadó, Budapest.
- (Buday)-Sántha Attila (1993): Környezetgazdálkodás (Részletes rész). Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Buday-Sántha Attila (2001): Agrár- és vidékpolitika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Magyarország népessége és gazdasága (1996). Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Magyar Statisztikai Zsebkönyv, 2007 (2008). Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Orosz István–Fűr Lajos–Romány Pál (szerk., 1996): Magyarország agrártörténete. Mezőgazda Kiadó. Budapest.

KECZER GABRIELLA:^{*}

A jegyzett társaságok (felügyelő) testületére vonatkozó EU-alapelvek érvényesülése Magyarországon

Abstract

In 2005 European Commission has launched a Recommendations concerning the (supervisory) boards of listed companies and invited the Member States to follow the published principles. Hungary has launched a Code for listed companies in 2008 on the basis of the EU-principles. In my paper I compare the EU Recommendations with the suggestions of the Hungarian Code, with document analysis. I also present the corporate governance system of one of the leading listed company in Hungary: MOL.

1. Bevezetés

A vállalati kormányzás rendszere a hatalommegosztáson alapul, melyben a (felügyelő) testület [(1) a szóhasználat magyarázatát lásd az 1. sz. Megjegyzésben!] megfelelő kontrollal rendelkezik a menedzsment felett, a részvényesek pedig, mint a társaság tulajdonosai, elszámoltathassák a (felügyelő) testületet. Ily módon a megfelelő vállalati kormányzási gyakorlat hozzájárul a befektetői bizalomhoz, a piaci stabilitáshoz és elősegíti az üzleti hatékonyságot.

2005-ben az Európai Bizottság ajánlásokat fogalmazott meg a (felügyelő) testület összetételével és működésével kapcsolatban a jegyzett társaságoknál.¹ Ennek célja olyan standardok felállítása, amelyek biztosítják a (felügyelő) testület függetlenségét. Az ajánlás célja, hogy a tagállamok vállalati kormányzási ajánlásait oly módon konvergálja, hogy a befektetők mindenütt az Európai Unióban azonos védelmet és átláthatóságot élvezzenek.

Az ajánlások elsődleges célja az üzleti hatékonyság előmozdítása és annak elősegítése, hogy a befektetők ki tudják használni a belső piac előnyeit, ugyanakkor az Európai Bizottság ezzel a kezdeményezéssel megfelelő választ kívánt adni az ezredforduló nagy vállalati botrányaira is. Ezek a botrányok nyilvánvalóvá tették, hogy a vállalati kontroll addigi rendszere nem képes megakadályozni, hogy eurómilliárdoknak vesszen nyoma a vállalati könyvelésben. A Parmalat esete arra világított rá, mennyire veszélyes, ha a (felügyelő) testület elnöke a vállalat ügyvezető igazgatója. Az Ahold-botrány pedig azt is megmutatta, hogy a végrehajtói és ellenőrzési funkciók pusztán formális szétválasztása sem elég hatékony ellenszere a vállalati csalásoknak. Ha ugyanis a (felügyelő) testület olyanokból áll, akik szoros kapcsolatban vannak a menedzsmenttel, és/vagy nem rendelkeznek megfelelő szakértelemmel, akkor valószínűleg nem fogják kellő határozottsággal ellenőrizni a menedzsment tevékenységét.

Az EU ajánlásában előírja, hogy a vállalatok évente hozzák nyilvánosságra felelős vállalatirányítási jelentésüket, melyben közzéteszik, mennyiben felelnek meg az ajánlásoknak.

^{*} Főiskolai docens – Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

2. A jegyzett társaságok (felügyelő) testületére vonatkozó EU-irányelvek

Az EU-ajánlás legfontosabb alapelvei a jegyzett társaságok a (felügyelő) testületére vonatkozóan a következők.

Az ügyvezető igazgatói és a (felügyelő) testület elnöki funkció szétválasztása

Az ügyvezető igazgatói és a (felügyelő) testület elnöki pozíció szétválasztása érdekében kerülendő, hogy az ügyvezető igazgatói székéből valaki azonnal a (felügyelő) testület elnöki székébe ülhesse. (Ügyvezető: részt vesz a vállalat napi operatív irányításában.) Arra az esetre, ha egy vállalat a (felügyelő) testület elnöki és az ügyvezető igazgatói funkciókat összevonja, vagy egy korábbi ügyvezetőt nevez ki a (felügyelő) testület elnökévé, a vállalatnak közzé kell tennie azokat a biztosítékokat, amelyekkel az összevonásból adódó veszélyeket szándékozik elhárítani. Ez az ún. „tartsd be vagy magyarázd” elv. (2)

Kellő számú független tag a (felügyelő) testületben

A vállalatok (felügyelő) testületébe kellő számú független tagot kell választani annak érdekében, hogy bármilyen, az igazgatókat érintő anyagi természetű konfliktust megfelelően kezeljenek. (Függetlenségen a lényeges összeférhetetlenség hiánya értendő.) A független tagoknak az olyan társaságokban különösen nagy jelentőségük van, ahol egy meghatározó részvényes komoly befolyást gyakorolhat a menedzsmentre, és érdekkonfliktus léphet fel a többségi és kisebbségi részvényesek között.

(Felügyelő) Testületi bizottságok létrehozása az érdekkonfliktussal járó területek felügyeletére

A (felügyelő) testületnek kinevezési, díjazási, valamint könnyvizsgálati bizottságokat kell létrehoznia különösen olyan vállalatoknál, ahol ezek a feladatok nem közvetlenül a részvényesek hatáskörébe tartoznak.

Független tagok erőteljes jelenléte a bizottságokban

Ajánlott, hogy a kinevezési bizottság legalább többségében nem-ügyvezető tagokból álljon, a díjazási és könnyvizsgálói bizottságnak pedig kizárólag nem-ügyvezető tagokból kell állnia, akiknek a többsége független kell, hogy legyen. Nyilvánosságra kell hozni, hogy a testület hogyan szabályozza a tagok függetlenségét.

A (felügyelő) testület tagjai legyenek szakmailag felkészültek és elkötelezettek

A (felügyelő) testület hatékonysága érdekében ajánlatos, hogy az olyan tagokból álljon, akik együttesen rendelkeznek a szükséges tudással, ítélőképességgel és tapasztalattal ahhoz, hogy megfelelően elláthassák feladataikat. A tagok kompetenciáit nyilvánosságra kell hozni.

3. Az EU-irányelvek megjelenése a magyar szabályozásban és gyakorlatban

Az Ajánlások megfogalmazása után az EU felszólította a tagállamokat, hogy 2006. június 30-ig tegyék meg a megfelelő intézkedéseket az Ajánlások érvényesítésére vagy a szükséges jogszabályok megalkotásával, vagy a „tartsd be vagy magyarázd” elv alapján. 2006-ban megszületett az új törvény a gazdasági társaságokról,² a Budapesti Értéktőzsde

pedig 2008-ban adta ki a Felelős Társaságirányítási Ajánlásokat (FTA)³ a tőzsdén jegyzett, magyarországi székhelyű nyilvánosan működő társaságok számára, amely a korábbi, 2004-es ajánlásokat váltotta fel és a magyar jogi szabályozás (alapvetően a GTV) kiegészítésének tekintendő. Az FTA-ban foglaltakhoz való igazodás, azok betartása ajánlott, de nem kötelező a tőzsdei társaságok számára. A magyarországi szabályozás is a „tartsd be vagy magyarázd” elvet követi. Az FTA „ajánlásokból” és „javaslatokból” áll. A társaságoknak nyilatkozniuk kell arról, hogy követik-e az FTA-ban foglalt ajánlásokat, ha pedig nem követik, akkor jelezniük kell az eltérést, és meg kell indokolniuk azt. A javaslatok esetében elegendő jelezni az azoktól való eltérést, nem szükséges indokolni azt.

A fent ismertetett EU-irányelvek a következőképpen jelennek meg a magyar szabályozásban (a GTV-ben és az FTA-ban).

Az ügyvezető igazgatói és a (felügyelő) testület elnöki funkció szétválasztása

A (felügyelő) testület (Magyarországon: felügyelő bizottság, illetve igazgatótanács vagy igazgatóság) elnöki és az ügyvezető igazgatói (Magyarországon: vezérigazgató) felelősségek szétválasztásával kapcsolatban az FTA kimondja, hogy hatásköreiket a vállalat alapdokumentumaiban rögzíteni kell.

Amennyiben az igazgatótanács elnöki és az ügyvezető igazgatói pozíciót ugyanaz a személy tölti be, a vállalatnak nyilvánosságra kell hoznia azokat az intézkedéseket, amelyekkel ebben a helyzetben is biztosítható, hogy az igazgatótanács objektíven értékeli a menedzsment munkáját.

A végrehajtó és ellenőrző funkciók további szétválasztása érdekében a GTV kimondja, hogy gazdasági társaság vezető tisztségviselője és közeli hozzátartozója, valamint élettársa ugyanannál a társaságnál a felügyelőbizottság tagjává nem választható meg.

Az FTA szerint ajánlott, hogy a közgyűlés ne válasszon olyan személyt az igazgatótanácsba, aki három évnél nem régebben még tagja volt a vállalat menedzsmentjének.

Kellő számú független tag a (felügyelő) testületben

A GTV kimondja, hogy a (felügyelő) testület tagjai többségének független személynek kell lennie, az alapszabály ennél magasabb arányt is megállapíthat. A függetlenséget, illetve annak kizáró okait a törvény részletesen szabályozza. Függetlennek minősül az a tag, aki az igazgatótanácsi tagságán kívül a vállalattal egyéb jogviszonyban nem áll.

Annak érdekében, hogy megfelelő számú független, nem-ügyvezető tag legyen a (felügyelő) testületben az FTA javasolja, hogy az igazgatótanács és a felügyelőbizottság tagjainak megválasztása átlátható folyamat legyen, és a jelölések minden esetben térjenek ki arra, hogy a jelölt függetlennek tekinthető-e.

A (felügyelő) testület létszámának és struktúrájának meghatározásakor célul kell kitűzni a nem-ügyvezető és független tagok megfelelő arányát. Az igazgatótanács operatív (aki a társasággal, vagy a társaság leányvállalatával munkaviszonyban áll) és nem-operatív (külső) tagokból áll. A nem-operatív tagok arányának meghatározásánál azt kell figyelembe venni, hogy az általuk képviselt álláspontok és döntések komoly befolyást gyakoroljanak azokra a határozatokra, amelyeket az igazgatótanács testületként meghoz.

Az igazgatótanács függetlenségének biztosítása érdekében megfelelő számú független tagot kell választani, akiknek nincs számottevő kapcsolatuk a vállalattal, annak menedzsmentjével vagy meghatározó részvényeseivel. Az igazgatótanácsnak kellően függetlennek kell lennie ahhoz, hogy hatékonyan végezze munkáját a vállalat stratégiai érdekeinek megfelelően, a vállalat mindenrészvényese érdekeit figyelembe véve. A tagok

függetlenségének mérlegelésekor azokat a tényezőket kell számba venni, amelyek érdekkonfliktust okozhatnak (munkaviszony, üzleti kapcsolatok, családi és személyes kapcsolatok stb.)

(Felügyelő) Testületi bizottságok létrehozása az érdekkonfliktussal járó területek felügyeletére

A GTV szerint nyilvánosan működő részvénytársaságoknál legalább háromtagú audit bizottságot kell létrehozni, amelynek tagjait a közgyűlés az igazgatótanács, illetve ahol felügyelőbizottság működik, a felügyelőbizottság független tagjai közül választja. A bizottság feladatait a törvény részletesen szabályozza.

Az FTA javasolja bizottságok felállítását olyan vállalatirányítási feladatok lebonyolítására, amelyek a legtöbb érdekkonfliktussal járnak, úgymint az kinevezések, javadalmazások, könyvvizsgálat.

Független tagok erőteljes jelenléte a bizottságokban

Az FTA szerint javasolt, hogy a kinevezési bizottság tagjainak többsége független legyen. Javasolt, hogy a javadalmazási bizottság kizárólag az igazgatótanács nem-ügyvezető tagjaiból álljon, és többségük független legyen.

Javasolt, hogy a vállalat a honlapján hozza nyilvánosságra a (felügyelő) testületre vonatkozó függetlenségi kritériumait és alapelveit.

A (felügyelő) testület tagjai legyenek szakmailag felkészültek és elkötelezettek

A (felügyelő) testületi tagok szakmai megfelelésének és elhivatottságának biztosítása érdekében az FTA kimondja, hogy a (felügyelő) testület tagjainak kellő időt és erőfeszítést kell szánniuk tevékenységükre. További funkciók és jelölések elfogadása előtt mérlegelniük kell, hogy azokat össze tudják-e majd egyeztetni a vállalattal kapcsolatos kötelezettségeikkel.

Ajánlott, hogy a bizottságok olyan tagokból álljanak, akiknek megvan a képességük és a személyes készségeik és tapasztalataik a feladat ellátásához.

A (felügyelő) testületnek évente értékelnie kell a testület(ek) teljesítményét. Ennek része az összes testületi és bizottsági tag kompetenciájának értékelése, és a testület(ek) és bizottságok teljesítményének értékelése.

A GTV szerint ha a részvénytársaság részvényei a Budapesti Értéktőzsdén bevezetésre kerültek, az igazgatóság az éves rendes közgyűlésen a számviteli törvény szerinti beszámolóval együtt terjeszti a közgyűlés elé a felelős társaságirányítási jelentést. A jelentésben az igazgatóság összefoglalja a részvénytársaság által az előző üzleti évben követett felelős vállalatirányítási gyakorlatot és nyilatkozik arról, hogy milyen eltérésekkel alkalmazta a Budapesti Értéktőzsde Felelős Társaságirányítási Ajánlásait. A jelentést a részvénytársaság honlapján közzé kell tenni. A jelentés elfogadásáról a közgyűlés külön határoz. Ha a részvénytársaságnál felügyelőbizottság működik, a jelentés a felügyelőbizottság jóváhagyása nélkül nem terjeszthető a közgyűlés elé.

Az, hogy a jegyzett társaságok (felügyelő) testületeire vonatkozó EU-előírásoknak a magyar szabályozás mennyiben felel meg, az 1. sz. táblázatban látható.

1. táblázat. Az EU-ajánlásoknak való megfelelés a magyar szabályozásban

AJÁNLÁS	MEGFELELÉS
az EU elveinek megfelelő szabályozás	igen, törvény és ajánlás
a felelős vállalatirányítás transzparenciája	igen, törvény
„tartsd be vagy magyarázd” elv	részleges — a magyarázat csak az ajánlásokra kötelező, a javaslatokra nem
az ügyvezetői és az elnöki tisztség szétválasztása	ajánlás igen, törvény csak a felügyelőbizottság elnöki tisztére
megfelelő számú független tag a testületekben	igen, törvény és ajánlás
bizottságok felállítása	audit bizottságra törvény, kinevezésire és javadalmazására csak ajánlás
független tagok többsége a bizottságokban	ajánlás
a tagok szakértelme és elkötelezettsége	ajánlás

Forrás: saját szerkesztés

A következő táblázatban azt mutatom be, mennyiben alkalmazza a MOL NyRt. a FTA-ban foglalt ajánlásokat és javaslatokat.⁴

2. táblázat. Az FTA ajánlásainak és javaslatainak teljesülése a MOL NyRt.-nél

AJÁNLÁS	MOL
jelentés közzététele a 2008-as FTA alapján	teljesül
IT elnök ≠ ügyvezető igazgató	nem teljesül
ha IT elnök = ügyvezető igazgató: garanciák	nem teljesül
korábbi ügyv. ig. nem tagja az IT-nak	teljesül
testületi tagok függőségének/függetlenségének közzététele	teljesül
operatív/nem operatív tagok a testületekben	IT: 3/8, FT: 3/6
kinevezési, javadalmazási bizottság	részben teljesül: 1 bizottság van (Társaságirányítási és Javadalmazási)
kinevezési bizottsági tagok többsége független	igen
javadalmazási bizottság tagjainak többsége független	teljesül
javadalmazási bizottságban csak az IT nem-ügyvezető tagjai	nem teljesül
függetlenség kritériumai a honlapon	teljesül

Forrás: saját szerkesztés

3. ÖSSZEGZÉS

Mint látható, a GTV és az FTA együttesen megfelelően szabályozzák a jegyzett társaságok (felügyelő) testületeinek összetételét és működését az EU-irányelveknek megfelelően. Mindazonáltal néhány, a GTV-ben is szabályozott kérdés kivételével a vállalatok számára az irányelvek követése nem kötelező, csak ajánlott. A MOL NyRt. társaságirányítási gyakorlatában a (felügyelő) testületre vonatkozó ajánlások csak részben teljesülnek.

Megjegyzések

- (1) A vállalati kormányzásnak kétféle rendszere alakult ki. Az angolszász, úgynevezett egységes (one-tier) rendszerben egy irányító testület van (board [of directors]), melyben ügyvezető (executive) és nem-ügyvezető (non-executive vagy supervisory) igazgatók is vannak, és a testület menedzsment és monitoring funkciókat is ellát. Ezzel szemben a német, illetve kontinentális európai, úgynevezett duális (two-tier) rendszerben az irányító testület kizárólag ügyvezető (executive) igazgatókból áll, mellette azonban van egy felügyelő testület (supervisory board) nem-ügyvezető igazgatókkal.

Az EU ajánlása szerint a jegyzett társaságoknak meg kell adni a lehetőséget a szabad választásra az angolszász és a kontinentális rendszer között. Ennek megfelelően számos, korábban kontinentális vállalati kormányzási rendszerrel rendelkező ország (köztük Magyarország is) törvénybe foglalta a választási lehetőséget. „A nyilvánosan működő részvénytársaság alapszabálya úgy is rendelkezhet, hogy igazgatótanács látja el egységesen az ügyvezetési és az ellenőrzési funkciókat (egységes irányítási rendszerű részvénytársaság). Ez esetben a részvénytársaságnál felügyelőbizottság nem működik, és az igazgatótanács tagjai minősülnek vezető tisztségviselőknek.” (GTV III. Fejezet, 21. § 4. bek.)

Mivel a felelős társaságirányítási ajánlások a fentieknek megfelelően mindkét rendszerre egyszerre vonatkoznak, dolgozatomban – az EU gyakorlatát követve – a **„(felügyelő) testület”** kifejezést használok, mely az egységes rendszerben az irányító testületre, a duális rendszerben a felügyelő testületre vonatkozik. Ahol a szabályozás csak az igazgatótanácsra vagy csak a felügyelőbizottságra vonatkozik, ott az ezeknek megfelelő kifejezést használok.

- (2) A „tartsd be vagy magyarázd meg” elv azt jelenti, hogy a társaságokat felkérjük, hozzák nyilvánosságra, betartják-e az ajánlásokat és magyarázzák meg az attól való bármiféle lényeges eltéréseket. Ez a megközelítési mód lehetővé teszi a társaságok számára, hogy megmutassák az ágazat- és vállalat-specifikus követelményeket, a piac számára pedig azt, hogy értékelje a megadott magyarázatokat és indoklásokat. Előfordulhat ugyanis, hogy bizonyos vállalatok számára egyes ajánlások nem illeszkednek a vállalati sajátosságokhoz, alkalmazásuk nehézkes lenne. Ezeket a vállalatokat nem kötelezik az adott ajánlás betartására, de az ajánlástól való eltérést jelezni és magyarázni kell.

Lábjegyzetek

¹ EB (2005): Commission Recommendation on the role of non-executive or supervisory directors of listed companies and on the committees of the (supervisory) board. Brüsszel, 2005. február 25.

² Magyar Köztársaság Országgyűlése (2006): A 2006. évi IV. törvény a gazdasági társaságokról. Budapest, 2006.

³ Budapesti Értéktőzsde (2008): Felelős társaságirányítási ajánlások. Budapest, 2008. március 11.

⁴ MOL (2008): MOL Csoport Felelős Társaságirányítási Jelentés 2008.

L. RÉDEI MÁRIA:^{*}
A migráció gazdaságtana

Abstract

The aim of this paper is to draw the attention of researchers to the gain of spatial mobility. The gain of host countries from the international movement can be strengthening by a better understanding of migration management. The different actors of the movement are able to deliver irregular advocacy of their interest. Although, the national rules are able to keep the security, beyond the legal issues, they have limited efforts. As we know the implementation of flow is happen on a given geographical place. The regional actors had an important role to harmonize the territorial demand and supply, to make a good choice and contribute to integration.

The human capital is one of the major out breaking point of the economical crisis. So this is a common interest of the workers and the employers to find the effective solution. The dialogue of host and sending countries is essential, and it should be extended by regional view. By the rising awareness of migrants it is not far the moment, when spatial aspects will incorporate the individual interest to do a better daily practice. It looks the student mobility is the most effective way of upgrading the brain, skill and to be familiar by different paths on the world wide.

1. Bevezetés

A globalizált világ egyik jellemzője az, hogy a távoli tájak hírei is gyorsan jutnak el egyik helyről a másikra, ami hatással van a munkaerőre, a termelésre. A globalizáció meghatározó jellemzője ez a *folyamatos összehasonlítás*, ami versenyhelyzetet teremt, alkalmazkodást kíván. Az *alkalmazkodás* látható és többnyire követhető formája a térbeli elmozdulás. A világ összehasonlíthatósága azzal a hatással járt együtt, hogy nőtt a gazdaság szereplőinek mobilitása. A *szabad áramlási tér* jogi megvalósulásával, mint az Európai Unió, NAFTA, a rugalmas alkalmazkodása a versenyképesség követelménye lett, és ez hozzájárult a vállalkozások és az emberek migrációs hajlandóságának fokozódásához.

A világ folyamatainak értékelése növekvő mértékben gazdasági szempontok, az *érték-elvűség* alapján történik. Számos kutatás erősíti meg azt, hogy a humán erőforrás és annak felhasználása ebben döntő jelentőségű. Az ismert elv, miszerint, a megfelelő időben, helyen és feladatra történő alkalmazás gyors reagálású térbeli elmozdulással képes megvalósulni. Ebből a megközelítésből nézve az jelenti a legfőbb kérdést, hogy az ember egyik helyről a másikba történő elmozdulásával kinek, mikor és mekkora haszon, illetve veszteség keletkezik. A válasz legfőbb korlátai pedig abban rejlenek, hogy mennyire mérhető – pl. elszakadás a megszokott környezettől, alkalmazkodás az újhoz, vágy, erőfeszítés, mennyire eltérő időszakban jelennek meg –, és döntően ebbe a szintbe (egyéni vállalati) nem látunk be.

A témához kapcsolódó elemzések állami, munkaadói oldalról tekintik át a kérdést, és ritkán jutnak el az egyéni szintre.¹ Miközben az eredményes stratégiai törekvések egyik általános iránya az kell legyen, hogy a közösségi és az egyéni érdek egymáshoz közelítsen.

^{*} DSc, ELTE TTK Földrajz és Földtudományi Intézet, a Földrajztudományi Központ vezetője, Társadalom és Gazdaságföldrajzi Tanszék.

Azaz az államnak is legyen érdeke a szabad áramlás minden elemének – tőke, áru, szolgáltatás és munkaerő – megvalósulása, mint a migráló személynek. A migráció jó *visszajelzője* annak, hogy a várakozások az új környezetben teljesülnek-e, vagy sem. Ha nem következik be az erőfeszítésekért elvárt többlet, akkor visszavándorlás következik be.

2. Kinek az érdeke?

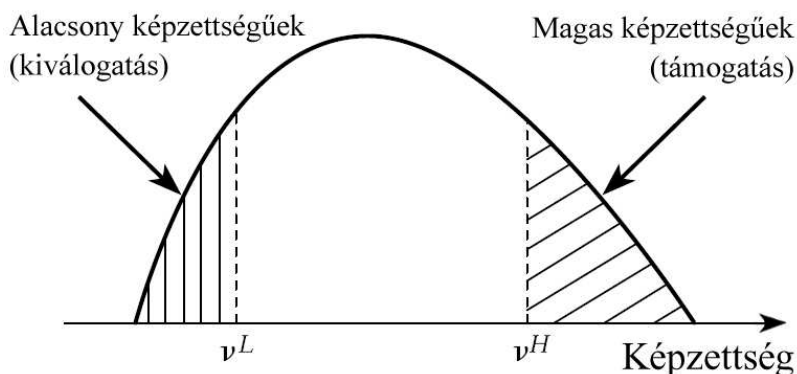
A migráció gazdaságtana a munkavállalói érdekképviselések által megrendelt tanulmányokban fordul elő. Tudományos szempontból Borjas Gy. (1994)² cikke mérföldkövet jelent. A következőket írja: „Ezek a kérdések a politika meghatározó irányait követik. Miszerint az a migráns, akinek a munkája magas termelékenyséű, és gyorsan képes alkalmazkodni a befogadó ország munkaerő piacához, az számottevő módon hozzájárul a befogadó gazdaság növekedéséhez. Ugyanakkor a befogadónak tudatában kell lenni azzal is, hogy a belépő személy, a már ott élők igényeit meghaladó mértékű szociális és társadalmi kiadással jár együtt. Nevezhető ez a beilleszkedés költségének is. Ez a kiadás annál kisebb, minél „hasznosabb” a belépő személy az ott élő lakossághoz. És nehezen mérhető, de a beilleszkedési képessége is meghatározó. Amennyiben a migráns képességei piaci keresletet töltenek be, nemcsak hasznot képeznek, megkönnyítik a beilleszkedést, és foglalkoztatásuk hatással van a helyi munkaerő piac jövedelmi különbségére, különösen abban az esetben, ha több kultúra van jelen.” Mindez aláhúzza a befogadás elveinek sokoldalú, *több szereplős egyeztetési* igényét. Az eredményes egyeztetés több hasznot jelenthet.³ Azokon a helyeken, ahol nagyarányú, hirtelen beáramlások valósultak meg, azt látják, hogy felhígultak a korábbi szabályok, a korábbi napi helyzetek etnikai alapokra kerültek, és konfliktusok alakultak ki.⁴

Ismeretes, hogy a befogadás során nemcsak magáról a kérelmezőről, hanem a vele együtt érkező hozzátartozókról is döntünk. A döntés során célszerű vizsgálni a vele együttérkezők számát és életkori összetételét. Mindez hatással van a vele együttérkezők szocializációs költségeinek terheire. És az általuk befizetett járulékok öregségi alapjaira. Ha az érkezők életkora fiatal, akkor saját befizetéseik növelik a nyugdíjalapot, ha idősek, akkor a már mások által befizetett alapok fogyasztói lesznek. Tehát nemcsak a hazai munkaerőpiaci kereslet jelenti a kiválasztás alapját, hanem javasolt jövőbeli számításokat is végezni arra vonatkozóan, hogy ezzel hány fő belépéséhez járulunk hozzá. Milyen felzárkózási költségeket vállalunk, vállalnak az adófizetők, és eltérő országból történő befogadás esetén ez miként változik? Valamint az érkezőkkel mekkora járulék fizetésével kalkulálhatunk? Ezért kiemelten fontos a belépők életkor szerinti megoszlásának elemzése. Milyen hatással lehet az új érkezése a helyi munkaerő piacra? Erre a kérdésre nem is a központi/állami befogadás adja meg a választ, hanem az adott földrajzi hely. Ezért fontos a helyi szereplők migrációs szerepével foglalkozni.

A válogatásra vonatkozóan Borjas úgy fogalmaz, hogy „best of the worst”-tól a „worst of the best”-ig halad a kiválasztás. Azaz a kevésbé alkalmas tömegből kell kiválasztani a legjobbat, ő ezt negatív kiválasztásnak nevezi. A másik végleten pozitív kiválasztás esete az, amikor kisebb számú legjobbakból választjuk ki a kiválókat.

Amint azt az ábra is összefoglalja, az alacsony képzettségűekből válogatással, a magasabb képzettségűekből támogatással történik a befogadás. A kiválasztás tökéletesítése érdekében céljuk a minél nagyobb kínálat felkeltése, amit aktív hívogató politikával valósítanak meg. A fokozott érdeklődés határozott kiválasztási gyakorlattal párosul. A legjobbaknak vörös szőnyeggel („red carpet”), a nem kívánatosaknak visszautasító piros lappal („red card”) válaszolnak.

A világban vándorlók négyötödének nincs iskola végzettsége vagy alacsonyan képzett, és csupán egyötödé olyan, aki magasan képzett. Az előbbiek keresik a bejutás réseit, míg a képzett kisebb hányad több lehetőség közül képes választani. Ezen alku során mindkét a „win-win” helyzet elérésére törekszik. A fogadónak szükségük van ő képességeire, a bejutni kívánó pedig tudja, hogy ott fejlődnének, hasznosulnának a képességei, ami később referenciát is jelent.

1. ábra. A képzettség és a migrációs bejutás kapcsolata

(Forrás: Borjas, 1994. Journal of Economic Literature
<http://ksghome.harvard.edu/~GBorjas/Papers/JEL94.pdf>)

Ezzel összefüggésben értékeli Salt (2007) a külföldiek munkavállalási rendszerét az Egyesült Királyság példáján, de megállapításai több országra vonatkoztathatók. Miszerint, a nemzetközi gyakorlattal rendelkező cégek érdekei jobban érvényesülnek, mint a helyi vállalkozásoké. Írásában azt összegzi, hogy a nemzetközi vállalatok olyan globális gyakorlattal rendelkeznek, amiben jobban képesek megszerezni a számukra szükséges és legjobb munkaerőt. Mi több, a helyi alkukba is jobban érvényesítik törekvéseiket. Így a helyi munkaerő ügynökségek eszközei hatástalanok maradnak. A migráció munkaerő kereslet hajtó eleme, ez teszi láthatóvá ezeket a folyamatokat. A nemzetközi vállalaton belüli munkaerő áthelyezés, vagy az üzleti utaztatás (incentive travel) azonban, bizalmas, és alig nyújt betekintést az üzleti stratégiákba. Azt állapíthatjuk meg, hogy a külföldi üzletmenet, a kereskedelem és a munkaerő folyamatai napjaink új földrajzát rajzolják fel.

Azzal, hogy nő azon országok száma, ahol a fiatalos életkori összetétel miatt megnő a migrációs nyomás, és új térségek kapcsolódnak be, ahonnan érkeznek, további kihívásokat jelentkeznek. A legtöbb bevándorló ország gyakorlatában azt látjuk, hogy a befogadás döntő része (60–70%-a) *családegyesítési* alapon történik, amiben a nem játszik szerepet a képzettség, a központi akarat nem tudja érvényesíteni munkaerőpiaci érdekekeit. A *foglalkoztatottsági szempontú befogadás* jó esetben is csak 10–15% körül van. Ha nem olyan emberek jutnak be a fogadó országokba, akikre szükség van, akkor új helyzet áll elő. Amennyiben a helyi lakosságtól magasabb végzettségűek érkeznek nő a nemzeti szellemi tőke, de sok esetben ez nem serkenti az ott élőket képzésre, elsorvasztja a helyi képzési helyeket. Ha a helyi lakosság végzettségénél alacsonyabb képesítéssel érkeznek, nagy arányú „felzárkóztatási költséget” vállal magára a befogadó.

Történelmi idők óta az volt a jellemző, hogy munkaerő vándorolt a termelés helyszínére. A globalizációval a termelés is mobilabbá vált, függetlenedett a természeti erőforrásoktól, a késztermékekben megnőtt az ún. hozzáadott érték, és kereste az alkalmas munkaerőt. A földrajzi mobilitás, határokon belül és azokat átlépően, összefüggésben van a *munkahelyek térbeli áthelyeződésével*. Azzal, hogy a világ egyes térségei összehasonlíthatóbbá vál-

tak, és a térbeni és időbeli elérhetőség zsugorodott, valamint a termelésben a szállítási költségek szerepe megnőtt, a komparativitás helyett a versenyképesség kapott helyet. Komparatív előnyök helyett a kompetitív előnyök elemzését javasolja Porter (1993).

A globális és a lokális paradox lényege éppen az, hogy a szállítási költségek és a fogyasztói piac iparági szinten mozgatja a termelést. Így beszélünk a vállalkozások migrációjáról.⁵ Azok az ágazatok, amelyek nem stratégia jellegűek és képesek a termelés gyors áthelyezésére, pl. nagyarányú képzetlen élő munkaigényűek, azok gyorsan változtatják helyszínüket profitérdekeik szerint. Napjainkban éppen úgy tapasztalható a munkaerő mozgása a munkahely felé, mint a termelés helyszínének elmozdulása a munkaerő felé. Az ún. transznacionális áthelyeződés gyorsul. Jó hazai példa az áthelyezésre a feldolgozóipari térbeli átrendeződése, amely munkaintenzív ágazatai betanított és a technológia intenzív ágazatai szakképzett munkaerőt igényelnek.⁶

A határokat átlépő migráció a szabad áramlás része, amelyben a tőke, az áru kereskedelem, és a szolgáltatások, munkaerő áramlik. A 4 elem értékelése azt mutatja, hogy mozgásuk nem együttesen és nem azonos érdekek alapján történik. A tőke a leggyorsabb, ezt követi a szabad kereskedelem és annak kiteljesedése, végül a munkaerő korlátozás nélküli áramlása. Alig van olyan gazdasági régió, ahol ez összhangban képes megvalósulni. Ennek oka főként abban keresendő, hogy a 4 elem képviselői eltérő érdekérvényesítő képességgel, tapasztalattal rendelkeznek.

Az elemzés az alábbi megállapításokat, javaslatokat teszi:⁷ Az lenne az ideális, hogyha kevesebb nemkívánatos migráns lenne, és a szabad áramlás valóban korlátok nélkül zajlana. Javaslatként felveti, hogy a munkavállalók által fizetett 20–40% adó felhasználható lenne arra, hogy a *tartózkodási engedélyek időkorlátja lazuljon*, és a munkábaálláskor indulási támogatást nyújtsanak. Ez egy példa arra, hogy miként tehető hatékonyra a kínálatból a számukra alkalmas munka. E folyamatban a fejvadászok fontos szerepet töltenek be. Ezzel kevesebb lenne azon esetek száma is, amikor magasabb végzettséggel rendelkezők a végzettségüknél alacsonyabb tevékenység elvállalásával igyekeznek túlélni a beilleszkedés idejét.

3. A humán tőke jelentősége

A térbeli mobilitás a XX. század második felétől a gazdasági, politikai folyamatok meghatározó eleme lett, és változó jellege miatt bekerült az érdeklődés központi körébe. A migrációban résztvevők növekedése és a sokfajta kultúra bekapcsolódása fokozta a kezelés nehézségeit. Miközben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a folyamat irányítása haszonnal jár. A mobilitás okozta hatások több vonatkozást érintettek, és hosszú távon érvényesültek. A hatások értékelésében elsődleges és mindig kiemelt volt a biztonság kérdése. Ha ezzel nem kellett számolni, akkor az elérhető haszon állt a befogadók érdeklődésének középontjában. Döntési helyzetben többnyire a célsország volt. A fogadó fél elvárásait és támogatandó elveit a kiválasztáson, a befogadás szabályozásán keresztül juttatta el az érdeklődők számára.

A formálódó helyzetet néhány folyamat tovább erősítette. Azzal, hogy a potenciális migrációs források földrajzilag távolodtak, nőtt a migráció folyamatába bekapcsolódó országok száma, egyre kritikusabbá vált a beilleszkedés kérdése. A migráció irányítása ezzel áthelyeződött a migráns és a befogadó állam párbeszédéről a fogadó régió mindennapjaira.⁸

Az ember elmozdulása az egyik alapvető termelőerő mobilitását jelenti. A munkaerő mozgásának a szabadáramlás elmélet szerint szoros kapcsolatban kellene történni a tőke, az áru, a szolgáltatások szabad mozgásával.⁹ Így látható a gazdaság együttes szabad térbeli mozgása. A globalizálódó gazdaság piaca az emberrel szemben olyan új elvárásokat fo-

galmazott meg, mint a több földrajzi helyen szerzett tapasztalás, a szakértelem és annak is folyamatos megújítása. A magasan képzettek akadálytalan és gyors áthelyezése, és szak-képzettek toborzása annak érdekében, hogy a nemzetközi termelés és magasan képzettek kiszolgálása minél teljesebb legyen.

A történelmi időszakban az emberek mozgása gyakoribb volt, mint a termelés vagy a pénz-tőke áthelyezése. Azzal, hogy a termelésben függetlenedés ment végbe a természeti erőforrás-októl, és a végtermékekben nőtt az ún. *hozzáadott érték* szerepe, bekövetkezett a tőke és a *termelés gyors áthelyeződése*. De hamarosan az is egyértelművé vált, hogy ehhez szükséges a szaktudás és a magas szintű szolgáltatás jelenléte, ami növelte az egymásra utaltságot.

Kétségtelen tény, hogy gazdaság globalizációjának a migráció az egyik megvalósítási eszköze. Különösen igaz ez a tömeg kisebb hányadát, egyötödét alkotó magasan képzett, speciális jártassággal rendelkezőkre, ők stratégiai jelentőségű kulcsfigurái a nemzetközi üzleti élet előrehaladásának. A határokon átlépő tömeg döntő részét, mintegy négyötödét jelentő képzetlen rétegre a termelésben-szolgáltatásban résztvevőként van szükség. Tapasztalatok mutatják, hogy a magasan képzettek magasabb fogyasztást is jelentenek, és a magas szintű tevékenység akkor válik hatékonná, ha arányos kisegítő tevékenységet elvégzőkre is tud támaszkodni.

Az évszázadokra visszatekintő peregrinusok, a társadalom elitjét alkotó és mobil réteg motivációja azon alapult, hogy több földrajzi helyen szerzett tapasztalatot, ezzel növelte szellemi értékét. A globális gazdaság terjedésével a térbeli mobilitással elérhető készség, szellemi tőkenövelés jelentősége fokozódott. Manapság az önéletrajzban a több országban felmutatott gyakorlott, a nemzetközi jártasság sok esetben a végzettséggel azonos paraméterekkel értékelt, és a jártasság bizonyító erejű elemmé vált. Az üzleti világ ezeket az embereket nemcsak keresi, de magasan preferált stratégiai jelentőségű erőforrásnak tekinti. Az országok politikája két vonatkozásban ezért fokozottan kifejeződik:

- A küldők abban érdekeltek, hogy minél kevesebb számú általuk képzettet veszítse-nek el, mert ez tovább rontja az otthoni körülményeket,
- A befogadók minél pontosabban tudják kiválasztani azt a személyt, akire kereslet van, és akit várhatóan eredményesen tudnak beilleszteni.

Nő azoknak a statisztikáknak a száma, amelyek nemcsak az állományi vagy áramlási adatokat, de a „gyökérverés” időtartamát is közlik. Azok, akik képzettségükbe fektettek, ezt az investíciót szeretnék mielőbb megtérülni látni. Ennek elérése érdekében azon gazdasági tereket keresik fel, ahol igény van tudásukra, és készségeiket felhasználják. Ez a felhasználás a változó helyszínű beruházásokhoz, a fejlesztésekhez kapcsolódik. Következésképpen erősen összekapcsolódik a *pénztőke és a képességi tőke mozgása*.

4. A küldők és a fogadók párbeszéde

Ismeretes, hogy a nemzetközi migráció irányítása nemcsak a biztonságot, de a hatások kiszámíthatóságát is lehetővé teszi. A befogadók céljainak megfogalmazása és érvényre juttatása teszi lehetővé a migrációval elérhető nyereség növelését. A dialógus megvalósulását segíti az a tény is, hogy a legtöbb befogadó ország a korábbi képzettek körforgása helyett arra törekszik, hogy a hazai érdekeknek megfelelő, rugalmas befogadást érjen el. A világ legtöbb országa az elmúlt évtizedben a tehetségesek elvesztésével, vagy az agyelszívást követően, az agyak körforgásaként keletkező nyereséggel és lehetőséggel, mint új erőforrással foglalkozott. A *befogadói kereslet* megfogalmazása és az *érdekek érvényesítése*, maga a beilleszkedés azzal is együtt jár, hogy a fogadókkal kapcsolatok alakultak ki.

2005-ben 4 millió letelepedő és 1,8 millió tartózkodó érkezett az OECD országokba,

ami nem tartalmazza a nagyszámúra becsült illegális migrációt. A menedéket kérők száma 2005-ben alig érte el a 300 ezer főt, ami fele az ezredfordulós értéknek.¹⁰ A családgyejesítés maradt a bejutás jellemző csatornája, (45–60%), de a képzettséghez, a munkához kapcsolódó bejutás aránya ugrásszerűen nő, és harmadát jelenti a tartózkodási kérelmeknek. Ez nagy kihívást jelent a munkavállalási engedélyezés rendszerének működésében.

Az OECD legutóbbi ülésén, kiindulva a párbeszéd szükségességéből és a migráció globális elterjedtségéből, arra a következtetésre jutottak, hogy foglalkozni kell a BRICs országok (Brazília, Oroszország, India és Kína) migrációs kérdéseivel. Különösen az utóbbi kettő az elmúlt évtizedben ugrásszerűen került a befogadási listák élére.

A *BRICs* kezdeményezés azzal van összefüggésben, hogy a 4 országban az elmúlt 5 év alatt 22 millió munkahelyet létesítettek, míg az OECD országokban 3,7 milliót. Tehát gyorsan bővül a nagy küldő régiók otthoni foglalkoztatási lehetősége. Az OECD tagállamok átlagában a GDP 42%-a származik áru és szolgáltatás kereskedeleméből. Kínában 56%, Oroszországban 56%, Indiában 40%, Brazíliában 3%. Kínában különösen a munkaerő kereslet és kínálat képzettségi szintje áll távol egymástól. Becslések szerint 150 millió vidéki munkaerő feleslegre számíthat.¹¹ A világ migrációja szempontjából sem mindegy az, hogy velük mi történik. Ezért is volt fontos a vitában résztvevő kínai fél mondata, miszerint „a piacgazdasági körülmények között alapvetően fontos az, hogy a munkaerő szabadon, vagy kisebb korlátozással dönthessen”.

Megállapítható, hogy a migrációs gyakorlat módosult. A befogadási gyakorlat a legtöbb OECD államban a munkaerő kereslet fokozott figyelembevételével alakul, amelyet úgy értelmeznek, mint a szellemi tőke áthelyezését. A legtöbb ország munkaerő piaci elemzésében arra a következtetésre jut, hogy a munkaerő-kereslet és -felhasználás szintje nem felel meg a kínálati képzettségnek. Ez a munkaerő elfecsérlését jelenti, a megfeleltetés létrejöttét akadályozza. A jelentkező ellentmondások a migránsok és a hazai munkaerő között még jobban érzékelhetők. Tapasztalatok mutatják, hogy a végzettség nem elegendő mérőszám, a munka világának eltérő földrajzi gyakorlata hatással van a megszerzett ismeretek alkalmazására. Jobban kell ismerni a külföldiek képzettségét, emeli ki A. Gurria, az OECD vezetője. A migráció sikere a jobb beilleszkedést jelenti, ami a beérkező erőforrás alkalmas felhasználást is jelenti. Azt tapasztalják, hogy az ún. második generációs fiatal migránsok helyzete az, amin javítani szükséges. Az ott született fiatalokhoz képest az ő munkanélküliségük kétszeres. A legjobb megoldásnak a tagállamokban a tanulói-gyakornoki szerződés, munkahelyi továbbképzés, és fizetés kiegészítés látszik.

5. A migrációs stratégia új gondolkodási módja

A migráció, növekvő és központi szerepet tölt be a világ körforgásában, alapvető motorja a globalizációnak. Nőtt a fogadó országok felismerése a tekintetben, hogy migrációval haszon érhető el. Nemcsak mennyiségi növekedésről, hanem sokféle esetről és gyakorlat okozta hatásról beszélhetünk. A sokféleség kényszeríti ki az alkalmazkodó, változó stratégiai gyakorlatot. A szabad áramlási terekben megvalósuló stratégiák alapnak tekintik azt, hogy új közösségek azonos esélyekkel rendelkezzenek, és összekovácsolódjanak. A politikusok és a lakosság is fokozódó érdeklődéssel tekint az érkezőkre és az elmenőkre. Az itt szerzett tapasztalat közrejátszik abban, hogy ez alapján kerülnek az országok kedvező, avagy kedvezőtlen megítélésre. Az így szerzett benyomások hatással vannak a turizmusra, a kereskedelemre és magára az általános vélekedésre is. A migránsok a mozgással tapasztalatokban gyarapodnak, ami lehet rájuk nézve előnyös, előrevivő, vagy éppen belátatja velük azt, jobb otthon maradni.

Változó helyzetet jelent a migrációban az, hogy *kontinensünkön a kis létszámú kohorszok* időszaka következik, miközben a *küldő régiókban nagy létszámú fiatal kerül a munkaképes korba*. A fogadó régiók demográfiai helyzete egyre jobban igényli a munkaerőpiacra és az eltartás terén a fiatalabb korosztályok beáramlását. A paradox helyzet a korábbi megállító hozzáállás módosulásával fog járni, és toborozó jellegű lesz.

Ahhoz, hogy megvalósítható és előrevivő ajánlásokat tegyünk, többoldalú egyeztetésre van szükség, amelyben minden szereplő képes egyeztetésre. A törekvések fő célterülete a munkavállalási és a képzettségi alapú befogadáshoz kapcsolódik. Ismeretes, hogy a befogadás döntő része családegyesítésen alapszik, amelyben nemhogy nincs az államnak beleszólása, de még a kedvezőtlen populációs összetétellel újabb szociális feladatokat, a beilleszkedés rizikóját vállalja.

A befogadottak összetétele, és alkalmazkodási képessége meghatározza az ilyen módon elérhető gazdasági előnyt, avagy új erőforrások hozzárendelését kívánja meg. *A migráns biológiai-szellemi tőkét jelenít meg*, és térbeli elmozdulásával erőforrásokat rendez át, viszik el és telepíti az új helyre. Más esetben ilyenkor kompenzáció illeti meg a kibocsátót, mert áthelyezi erőforrását egy másik országba. Ez a migráció esetén nem következik be. Kiemelten fájdalmas kérdés az, hogy a kisszámú képzett munkaerő sem talál az otthoni környezetben munkát, a küldők nem jutnak kompenzációhoz, így a veszteség számottevő. Ezzel a migráció a világon a növekvő mértékű egyenlőtlenségek kialakulásához járul hozzá.

A migráció történelme azt mutatja, hogy a mozgás folyamatos, és a sokféleségből következő kihívásai a helyzetet fokozzák. A migrációs folyamat vezérlése azt jelentette, hogy a befogadók védekeztek a migrációs nyomás ellen, a már bekövetkezett eseményekre reagáltak. Amennyiben növelni szeretnénk a fogadó ország kereslete szerinti bejutást, bizonyára nem statikus viszonyokat veszünk számba, hanem igenis változó munkaerőpiaci helyzetből levezetett kereslet. Erre a helyzetre fel kell készülni, felismerve a dinamikát, az igényt.

Az új stratégiai gondolkodásnak azzal is számolni kell, hogy a migránsok és az azok döntését elkészítő közösségek (családi, lakó, etnikai, szakmai) gondolkodása, értékelése és tudatosulási folyamata jelentősen haladt előre. Egy példával megvilágítva, a családok azzal, hogy előteremtik gyermekeik más országban történő tanulásának költségét, abban a reményben teszik, hogy ezzel az alacsony jövedelmű és életszínvonalú generáció megteremti annak lehetőségét, hogy a következő generáció jobb munkaerőpiacra jusson be. Később a kedvezményezett fogadói helyzet rá is visszahat. És később ez visszahat a küldő közösségre. *A hazautalás* a más országban keresett pénz banki úton történő hazautalását jelenti. Tehát az ott keresett pénz nagy része visszavándorol. Így a hazautalás azt a keresményt helyettesíti, amit otthon kellene megkeresni. És ezzel a napi kiadásokat kiegészíteli.¹² Jelenleg az a helyzet, hogy az alacsony kereseteket mutató régióból egy magasabb keresetet jelentő régióba történő mozgás nagyobb haszonnal jár, mintha ennek csak töredékét jelentő otthoni munkavállalás valamiféle fejlesztéssel megvalósulna.

A migrációra vonatkozó új gondolkodás a munkaerőpiaccal való többoldalú és közvetlen, kölcsönös kapcsolat kiépítését szeretné. A migráció stratégiai kialakításában alig tartozhat az a helyzet, hogy a civil szervezetek érdekeit nem képviselik, említve a migráció előkészítése biztonságpolitikai kérdését. Nem halogatható tovább a helyi, a nemzeti és a globális érdekek és szabályok egyeztetése. Ebből a helyzetből ki kell lépni, és az egész társadalomra kiható kérdéseket, az egész társadalmat képviselő résztvevőkkel együtt kell kialakítani. A helyi kérdéseket, várható hatásokat regionális egyeztetés során kell szabályozni. Pl. a metropoliszokra nem lehet az országgal azonos érdekeket, szabályokat megfogalmazni. Ezt nevezzük a migráció szubszidiaritásának.

A migráció folyamata egyre több országra terjed ki, ezzel a soknyelvű és sokirányú kul-

túra jelentősége megnő. A több eredetű és társadalmi értékrendből érkezők együttélése új kihívásokat hoz felszínre. *A nemzeti szinten megfogalmazott befogadási szabályok csökkenő mértékben voltak alkalmasak arra, hogy a helyi, szomszédsági helyzetben iránymutatóként szolgáljanak.* És ezzel az országos szabályok kiegészültek helyi sajátosságokkal, kiemelten a városi tereken.¹³

A párbeszéd érdekében:

- világossá kell tenni a migránsnak azt, hogy a befogadók mit várnak és ő milyen helyzetre készülhet fel.
- A befogadásban résztvevőknek párbeszédre és érvelésre felkészültnek kell lenni.
- A migrációs érdeklődést folyamatosan figyelemmel kell kísérni, és a megállapítások értékelése visszahat a partnerek érdekeire.
- Törekedni kell arra, hogy a többoldalú érdekek képviselete minél teljesebben valósuljon meg.

A befogadottak többsége központi forrásokat vesz igénybe, de ha a kereslettől vagy a beilleszkedési lehetőségektől eltérő összetételben érkeznek a migránsok, akkor ezeket helyi, vállalkozói, *etnikai támogatással* lehet kiegészíteni. A támogatásnak ez a formája a helyi érdekek nagyfokú konszenzusára épülhet. Amennyiben őket akarjuk befogadni, akkor a központi és a helyi párbeszéd elindul. A munkáltatók és a jogalkotók dialógusa ebben kiemelten érdekes kérdés. Amikor államilag finanszírozott iskolába jönnek a külföldi hallgatók, és a megfizetett tandíj nem fedezi az állami támogatás mértékét, felmerül egy új aspektus. De ha a helyi gazdaság fejlesztéseként gondolkodunk a kérdésről, akkor ehhez az ott élők már szívesen csatlakoznak. Ha például az elégtelen egészségi állapotban ideérkező személy jelentős központi forrásokra tarthat igényt.

Összetettebb az a helyzet, amikor ún. *cirkuláris migráció* esete áll fenn.¹⁴ Vagyis több alkalommal kerül sor más, akár több országban is a munkavállalásra. Trend jellegű változásokat okoz az ún. „age of women”, az, hogy a migrációban éppen úgy, mint az oktatásban, a gazdaságban, a női munkavállalók hányada közelít a férfiakéhoz. Történik mindez úgy, hogy a leánygyermek iskolába lépése elmarad a fiúgyermekétől.

Az egyes országok gyakorlata és lépései eltérnek, de mégis olyan elveket javasolunk elfogadni, amelyek alapjai lehetnek egy európai egységes, vagy konvergáló gyakorlatnak, lehetővé téve a szabadáramlást. Például elkerülni a képzettségek és a keresletben megfogalmazott tevékenységek eltérő értelmezését. A tevékenység és a végzettség összefüggését, a gyakorlat elismerése terén.

Az átfogó harmonizáció a szándékok és megközelítések *folyamatos monitoringját* jelenti, ami új fajta szerveződéssel is együtt jár. Az Európa Bizottság anyagában a következő erre ösztökélő igék találhatók: képessé teszi, bátorítja magvető forrásokat, biztosít, közelíti, kiegészíti, megosztja... mindezt annak érdekében, hogy a *közös gondolkodás létrejöjjön*.

Az elmúlt évtizedek migrációs tanácskozásai ehhez a gondolkodásmódhoz alig fordultak, noha a migrációs célok keleten és nyugaton közelítettek egymáshoz. Az 1999. évi Tamperei ülés ráutaló módon azt mondja, „több és hatékony managementre van szükség minden migráció által érintett vonatkozásban”.

Lábjegyzetek

¹ Gödri Irén (2008): Migráció a kapcsolatok hálójában, PhD ELTE Budapest.

² <http://ksghome.harvard.edu/~GBorjas/Papers/JEL94.pdf>

³ Rédei Mária (2005): A nemzetközi vándorlás folyamatának irányítása. In: Statisztikai Szemle 83/7. pp. 662–680.

⁴ <http://globalhighered.wordpress.com/2009/08/11/indian-students-in-australia-how-did-it-come-to-this/>

⁵ Firm demography 1999.; Kurtán 2004.; KSH 2006.

⁶ Rédei, M.–Jakobi, Á.–Jeney, L. (2002): Regionális specializáció és a feldolgozóipari tevékenység változása. In: Tér és Társadalom. 16/4. pp 87–108. http://www.rkk.hu/TET/2002_4/index.html; Barta, Gy.–Czirfusz, M.–Kukely, Gy: Re-industrialisation in the World and in Hungary, European Spatial Research and Policy, 2008/2. ISSN 1231–1952, pp. 5–27.

⁷ <http://hir.harvard.edu/articles/1444/1/>

⁸ Rédei Mária (2005): A nemzetközi vándorlás folyamatának irányítása. In: Statisztikai Szemle 83/7. pp. 662–680.

⁹ Rédei Mária (1996).

¹⁰ OECD 2007.

¹¹ OECD 2007.

¹² Rédei Mária (2007): Mozgásban a világ: a nemzetközi migráció földrajza. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 568 p. http://eotvoskiado.hu/kiadvanyok/?item_Id=270

¹³ www.metropolisproject.com

¹⁴ Gödri Irén (2008): Migráció a kapcsolatok hálójában, PHd ELTE Budapest.; Illés Sándor–Lukács Éva (2002): A személyek szabad áramlásának statisztikai szempontú vizsgálata In.: Migráció és statisztika, KSH NKI Kutatási jelentések, 71. Budapest.

SZÉKELY CSABA:***A versenyképesség növelésének lehetőségei a magyarországi vállalkozásoknál****Abstract**

International competitiveness of Hungary has been dropped back seriously in the recent years which is caused apart from macro-economic and economic-political effects by corporate management issues as well. In general there are missing corporate strategies that could lead to long-lasting competitive advantages. Hungarian small and medium enterprises can recover from current economic crises only if they develop proper competitive strategies based on the theory of the strategy development and on their opportunities and competences. They should choose among the theoretically possible alternative strategies taking into consideration features of their business, markets, competitors and macro-economical environment equally. This study examines competitive strategy alternatives that are available for Hungarian small and medium enterprises and suggests focusing on some important strategic opportunities.

1. Bevezetés

Magyarország az utóbbi években jelentősen visszaszorult a nemzetközi gazdasági versenyben, amit a Világgazdasági Fórum globális versenyképességi jelentései is alátámasztanak.¹ A versenyképességi tényezők egy része makrogazdasági, intézményi, illetőleg infrastrukturális hatásokon alapul, amelyek vállalati szférára is jelentős hatással vannak. Az ország egészének versenyképessége azonban elsősorban vállalatainak eredményes működésétől függ.

Nehezíti a helyzetet, hogy 2008 őszén világmértékű pénzügyi és gazdasági válság bontakozott ki, amely az átlagosnál nagyobb mértékben érintette az amúgy is sérülékeny magyarországi vállalkozásokat. A válságból való kilábalás jelei ugyan már világszerte mutatkoznak, azonban Magyarország előtt előre várhatóan még nagyon hosszú út áll a kibontakozásig. Ráadásul egyre többen hangoztatják azt a kényelmesnek tartott megoldást, hogy az erős gazdasággal rendelkező országok fellendülése majd előbb, vagy utóbb a magyar gazdaságot is magával fogja „húzni”. Ez a megközelítés azonban veszélyes lehet, mivel a válság mindig újra rendezi az erőviszonyokat, és ebben a tülekedésben jó stratégiák és erőteljes lépések nélkül könnyen pozíciókat lehet veszíteni. Magyarországnak tehát tudatosan kell készülnie a válság utáni, jelentősen átstrukturálódott gazdasági viszonyokra. Ebben a gazdasági feltételeket alakító kormánynak, de valamennyi vállalkozásnak is aktív szerepet kell vállalnia versenyképességének növelésével.

A vállalkozások versenyképessége relatív fogalom, ami nagyrészt a rivalizáló vállalatok közötti hatékonysági különbségekre vezethető vissza. A különbségek egy részéért műszaki-technológiai okok felelősek, de kiemelt szerepet játszanak a vállalkozások méretéből, tapasztalataiból, különleges képességeikből adódó gazdasági hatások is. Ezen belül kiemelkedő fontosságú az emberi tényező, ami egyrészt az irányító-szervező tevékenységgel, másrészt a munkaerő tudásával, szakértelmével, motiváltságával és elkötelezettségével függ össze.

* Egyetemi tanár, dékán – Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Sopron.

Piaci viszonyok között a stratégiai menedzsment koncepció teszi lehetővé a versenyelőnyök létrehozását és fenntartását. Magyarország jelenlegi viszonyai között nagymértékben javíthatná a vállalati versenyképességet a stratégiai menedzsment helyes gyakorlatának kialakítása, széleskörű elterjesztése, továbbá a vállalatok meglévő hatékonysági és versenyképességi tartalékainak feltárása, és az ehhez kapcsolódó aktív szervező tevékenység.

2. A versenyképesség értelmezése

A verseny általános értelemben véve élőlények, egyének, csoportok, nemzetek közötti vetélkedés az erőforrásokért, a territóriumért. Akkor alakul ki, ha két vagy több érdekelt fél olyan célokat tűz ki, amelyek nem, vagy csak részben oszthatók meg. A természetben azonos környezetben élő organizmusok vetélkednek a táplálékért, a vízért, vagy a szaporodás lehetőségéért. Az emberek ezen túlmenően a figyelemért, a jólétért, a presztízsért és más emberi értékekért (pl. a világvallások, az ideológiák harca) is versenyeznek. A vállalatok közötti verseny ugyanakkor nemcsak az erőforrásokért, hanem az azonos fogyasztói csoportokért is zajlik.

A gazdasági versenyképesség (*competitiveness*) olyan komparatív koncepció, amely egy adott cég, ágazat, vagy ország termékértékesítés, vagy szolgáltatásokkal való ellátás területén kifejtett képességét, nyújtott teljesítményét mutatja az adott piacon. Vizsgálata mind az üzleti, mind a nemzeti szinten lehetséges, bár a közgazdászok egy része vitatja az utóbbi hasznosságát.² Szerintük a nemzetközi kereskedelem nem értelmezhető zéró összegű játékként, amely szerint a versenyképesebb nemzetek csakis más „vesztes” országok rovására nyernek, hanem a nemzetek közötti összefüggések miatt a nemzetközi kereskedelem pozitív összegű játék, ahol valamennyi résztvevő szükségképpen nyer.

A piaci verseny a korunkban általánossá vált gazdasági rendszer egyik alapvető, bár sokak által vitatott szabályozó eszköze. Különösen a gazdasági válságok időszakában vetődnek fel kritikai vélemények a piac mindenhatóságáról. Ennek ellenére tagadhatatlanul fontos szerep hárul a versenyre a hatékonysági és racionalitási elvek érvényesítése szempontjából, amit szükségszerűen ki kell egészíteni a versenyzés kereteinek meghatározásával, illetőleg a versenyszabályok lehetőség szerint minél általánosabbá tételével. Mindenesetre a gazdasági élet nagyszámú szereplőjének nincs más választása, minthogy részt kell vennie a vállalatok, gazdasági szervezetek között zajló, gyakran kíméletlen versenyben. Nem szabadon választható lehetőségről van szó, mint például egy sportversenyen történő részvétel esetén: ha egy vállalatot létrehozunk, akkor az egyúttal az is eldől, hogy többé, vagy kevésbé éles versenyhelyzetbe kerül, függetlenül a szándékától. Barakonyi³ szerint modern piacgazdaságban a vállalatok szükségszerűen versenyben állnak egymással, ezért a stratégiai tervezés egyik alapkérdése: hogyan tudunk tartós versenyelőnyt biztosító stratégiát kidolgozni és megvalósítani?

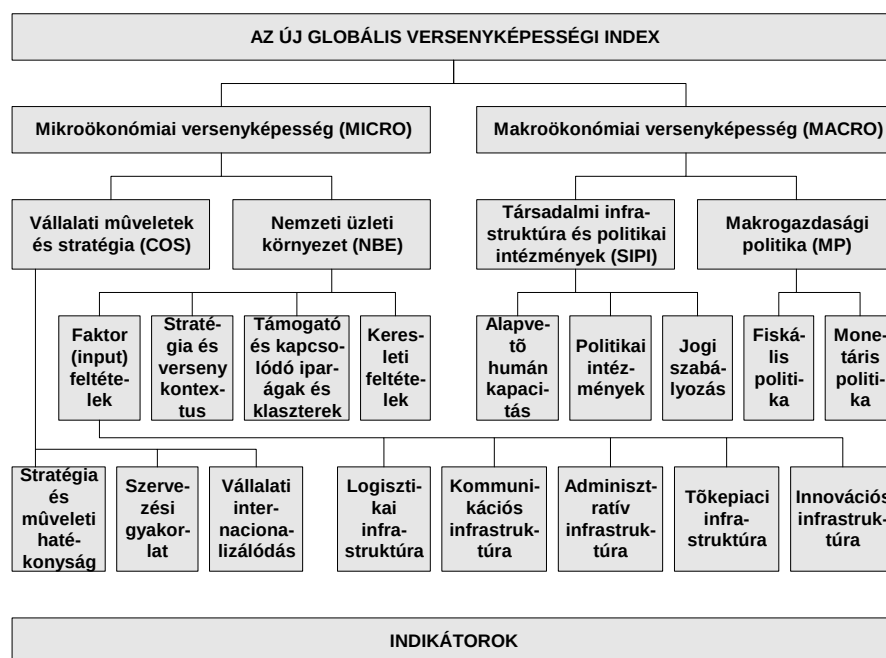
A nagy nemzetközi, multinacionális, transznacionális vállalatok között is verseny zajlik, de már globális szinten. Egyes iparágak azért válnak globálissá, mert vállalatai számára gazdasági, vagy egyéb előnyöket hoz, ha koordinált módon működik több ország piacán. A globális verseny előnyei több tényezővel magyarázhatók, amelyek közé a komparatív előnyök mellett a nemzeti piacokat jóval meghaladó gazdaságos sorozatnagyság, az úgynevezett tapasztalati görbe hatások, a termékek megkülönböztetéséből származó előnyök, továbbá a piaci információ és a technológiai ismeretek szélesebb körű hozzáférhetősége sorolható. A globális iparágak között folyó versenynek azonban sajátos stratégiai jellemzői vannak, amelyek eredete nagyrészt a nemzetek közötti versenypozíciókra vezethető vissza.

Kialakulásuk óta versenyeznek egymással az egyes országok és a régiók is. A történelem folyamán jelentősen változtak a verseny feltételei és eszközei, mivel az erőforrásokért

(pl. vadászterület, termőföld, rabszolgák stb.) folyó verseny mára a hatalom, a befolyás és a tőke megszerzéséért folyó küzdelemmé „szelídült”. Rapkin⁴ szerint egy nemzet versenyképessége annak fokmérője, hogy tökéletes versenyfeltételek mellett mennyire képes a világpiacon eladható termékeket és szolgáltatásokat létrehozni, miközben az ország állampolgárainak reáljövedelme nő. Szerinte a gazdasági versenyképesség a nemzetek egymáshoz viszonyított relatív pozíciójának csak egyik meghatározó eleme, ugyanis a versenyképesség katonai, tudásipari képességekben is megjelenhet. A verseny a nem profitra törekvő szférára is kiterjed, mint például a felsőoktatás esetén, ahol az oktatási piacon, a hallgatókért folyik a harc, hazai és nemzetközi szinten egyaránt.

A versenytársak közötti kompetitív helyezkedés dinamikus folyamat, amelynél a felek mindig új és új támadó és védekező lépéseket kezdeményeznek. Ebben a helyezkedésben jól kell ismerni a folyton változó versenytársakat, ráadásul a hangsúly időszakonként a versenyesszerek egyik kombinációjáról a másira helyeződhet át. A piaci verseny máig is legteljesebbnek tekinthető szabályrendszerét Porter foglalta össze az „öt versenyerő”,⁵ továbbá a „nemzeti gyémánt”⁶ modelljeiben, amely új dimenziókkal bővítette a versenyképességgel kapcsolatos vizsgálatokat.

A versenyképességet lehetetlen egy konkrét mutatószámmal, vagy értékkel meghatározni. Már a fogalom definiálása is nehézségeket, vitákat okoz.⁷ Az éves versenyképességi jelentések alapján az egyes országokra kidolgozott Globális Versenyképességi Indexek (GCI) szolgálnak.⁸ Az újabban alkalmazott index számítása alapján szolgáló tényezőket az 1. ábra mutatja be.

1. ábra. A Globális Versenyképességi Index (GCI) értékét meghatározó tényezők⁹

Az indexek számításának alapján szolgáló makro- és mikroökonómiai tényezők összetevőit indikátorokkal fejezik ki, amelyeket három tényezőcsoportba sorolnak be.

Az első tényezőcsoport *alapvető versenyképességi követelményeket* határoz meg: ide tartoznak az intézmények, az infrastruktúra, a makrogazdasági stabilitás, illetőleg az egészségügy, az alap- és középfokú képzés. A *hatékonyságnövelő* tényezők közé sorolják a fel-

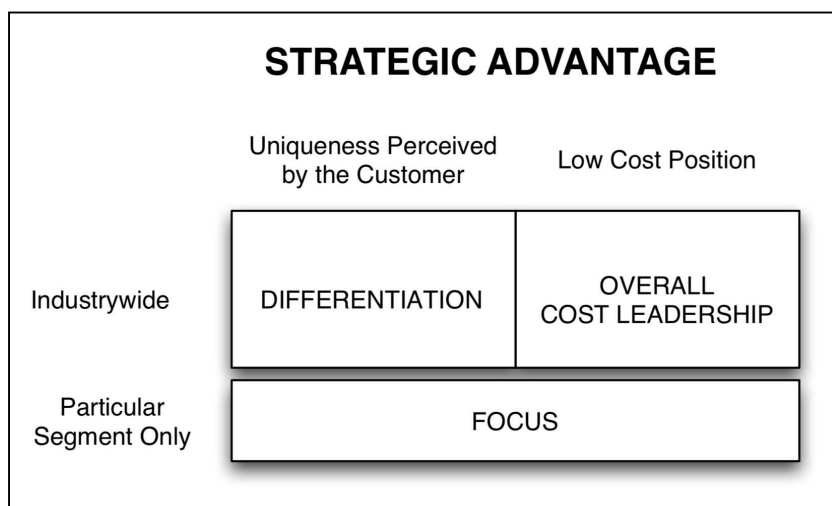
sőoktatást és a felnőttképzést, a az árupiac, a munkaerőpiac hatékonyságát, és a pénzügyi piac kifinomultságát, a technológiai fejlettség szintjét, és a piaci méretet. A harmadik tényezőcsoportba tartoznak az *innovációs és az üzleti kifinomultságot* leíró faktorok.

A GCI számításánál alkalmazott tényezők egy része alapfeltételként vehető figyelembe a vállalati versenyképességi vizsgálatoknál (pl. az alapvető versenyképességi követelmények), más részük azonban magát a piaci versenyt írják le (árupiac, munkaerőpiac, pénzügyi piac, piaci méret). Végül a tényezők harmadik csoportja (technológiai fejlettség, innováció, üzleti kifinomultság) a legfontosabb vállalati stratégiai hajtóerőket képviseli. A globális versenyképességi elemzések logikája tehát közvetlenül felhasználható a vállalatok versenystratégiáinak kialakításánál is.

3. Versenyelőnyök megszerzésének lehetőségei

A versenystratégia az üzleti stratégiánál szűkebb fogalom: a versenytársakkal szembeni sikeres helytállás tervezésére és megvalósítására koncentrál. Célja versenyelőnyök elérése, a piaci pozíció erősítése, a versenytársak kiszorítása, továbbá ellenállás a versenykényszekkel szemben.

A stratégiai menedzsment irodalmában többféle, a versenystratégiákat rendszerező megközelítéssel is lehet találkozni. Kezdetben az árkülönbségeket és a teljesítménykülönbségeket tartották a legalapvetőbb differenciálási szempontnak, és ennek megfelelően két „generikus” stratégiát különböztettek meg: a költségvezető, és a megkülönböztető stratégiákat¹⁰ Porter később¹¹ a stratégiai előnyök típusát, illetőleg a piac nagyságát tekintve már három fő versenystratégia változatot, a költségvezető és a megkülönböztető mellett a vevők koncentrált kiszolgálását (összpontosító, fókusz stratégia) is megkülönböztette.

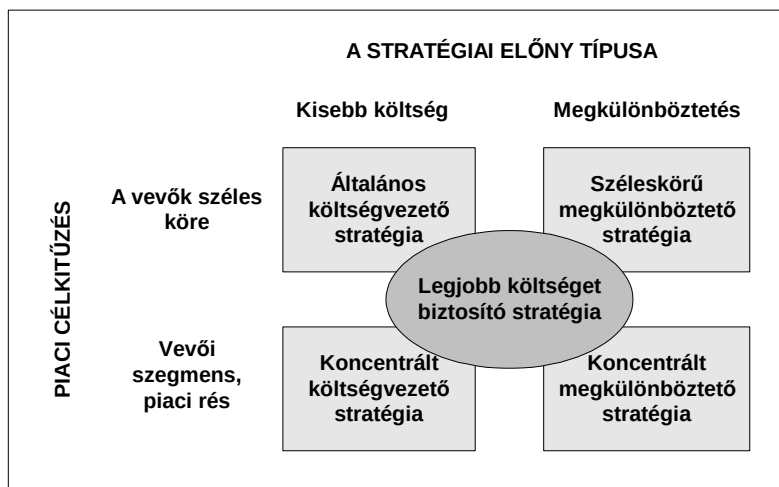

2. ábra. A Porter által javasolt versenystratégia tipizálás¹²

Ez a három alaptípus később négy, majd öt alapvető stratégiai lehetőségre egészült ki:¹³

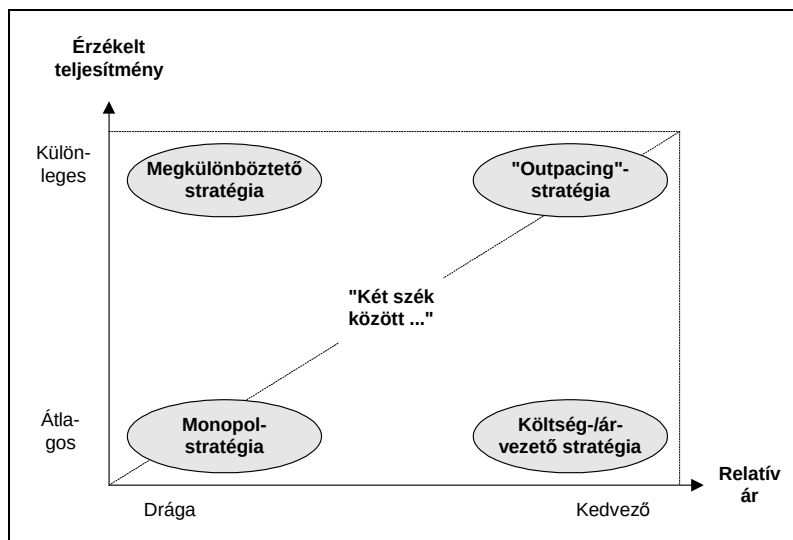
- *általános költségvezető stratégia*: a legalacsonyabb költségű termék, szolgáltatás előállítójává válásra törekvés az iparágon belül,
- *széleskörű megkülönböztető stratégia*: a fogyasztók lojalitásának megszerzésére irányuló törekvés olyan termékekkel és szolgáltatásokkal, amelyek különböznek a versenytársakétól,

- *legjobb költséget biztosító stratégia*: a fogyasztó nagyobb értékhez juttatása ugyanazon árért a kisebb költségek és a megkülönböztetés kombinációjával,
- *koncentrált költségvető stratégia*: szűk fogyasztói szegmensre koncentráció a versenytársak alacsonyabb költséggel történő kiszorításával,
- *koncentrált megkülönböztető stratégia*: olyan termék, vagy szolgáltatás nyújtása egy szűk piaci réteg számára, amelyet a fogyasztók igényeihez igazítottak.

3. ábra. A versenysztratégiák csoportosítása Thompson szerint¹⁴

Hungenberg¹⁵ szintén a Porter által felvázolt alapvető stratégiai lehetőségekből indul ki, de a differenciáló és a költségvető stratégiák kombinációjaként három lehetőséget is felvázol. Az „outpacing” stratégia esetén a kombináció a versenytársakat meghaladó előnyökhöz vezet. A „két szék között ...” mondással jellemzi azokat a kombinációkat, amelyek végül nem vezetnek sikerhez. Az outpacing stratégia ellentétéként fogja fel a monopóliumra törekvő stratégiát, amely a klasszikus felfogás szerint nem tartozik a versenysztratégiák közé.

4. ábra. Versenysztratégiák Hungenberg szerint¹⁶

Az alapvető versenysztratégiák számbavételének egyik fő következtetése, hogy két tényezőnek, a költségek csökkentését előidéző intézkedéseknek, elsősorban a hatékonyságnövelésnek, továbbá a megkülönböztetést lehetővé tevő innovációnak és kreativitásnak van a legnagyobb jelentősége a helyes stratégiák kialakításánál.

4. A versenyképesség növelésének lehetőségei a magyarországi vállalkozásokban

A versenyképesség a fentiek alapján a két alapvető stratégiatípushoz tartozó lehetőségek kihasználásával, illetőleg azok megfelelő kombinációinak kialakításával növelhető. Célszerű ennek alapján megvizsgálni azt, hogy vajon a magyarországi vállalkozások számára mely lehetőségek adóttak, tekintettel mindazokra a korlátokra, amelyeket a magyar gazdaság történelmi fejlődése és jelenlegi helyzete gördít a vállalkozások elé.

A **költségvezető stratégiák** kialakításához a strukturális, illetőleg a hatékonyságbeli különbségek vezethetnek. A *strukturális* költségelnyök eléréséhez Hungenberg és Kaufmann¹⁷ három lehetséges utat: a méretelnyök alapján, (economies of scale), a vállalati formáció alapján (economics of scope) és a tapasztalati, tanulási függvényhatások alapján megszerezhető költségelnyöket nevez meg.

A *méretelnyök kihasználása* a közgazdaságtan alapvető törvényszerűségéből: az állandó költségek méretnövekedésével eredő csökkenéséből adódhat. Ez egyrészt belépési korlátot jelenthet az új vállalkozások számára, de a vállalkozások versenyében is meghatározó tényező a piaci méretekből adódó termelési volumen. A magyarországi vállalatok ebben a tekintetben kedvezőtlen helyzetben vannak, mivel az ország a WEF versenyképességi elemzése alapján a piaci méreteket tekintve a 45. helyre szorult (és ebben a Magyarországon működő multinacionális vállalatok eredményei is kifejezésre jutnak), amihez az EU piacaihoz való hozzáférés sem változtatott lényegesen. A méretstruktúra is kedvezőtlen: a mikro- és kisvállalkozások nagy száma jellemző a magyar gazdaságra.

A *vállalati formáció* a vállalatok termékpalettájának szélességével, illetőleg a termékek regionális terítettségével függ össze. Költségelnyöket érhet el a több terméket előállító vállalat azokkal szemben, amelyek csak egy terméket kínálnak értékesítésre, illetőleg a több régióban azonos terméket értékesítő cég is költségelnyökkel rendelkezhet. A magyarországi kis- és közepes vállalkozások nagy része azonban nem kerülhetett abba a helyzetbe, a több termék előállításával kapcsolatos szinergiákat, vagy a több régióban történő értékesítés lehetőségét kihasználhatta volna. Ez természetesen nem vonatkozik az itt működő multinacionális vállalatokra, amelyek főként ezekre a versenyelnyökre építik stratégiáikat.

A *tapasztalati-tanulási görbe* azzal a tanulásméleti megállapítással függ össze,¹⁸ hogy egy meghatározott tevékenység ismételt végrehajtásával olyan tapasztalatok keletkeznek, amelyek a folyamat hatékonyabb végrehajtását eredményezhetik. Az ezzel kapcsolatos vizsgálatok azt mutatták, hogy egy termék output halmozott mennyiségének megduplázása akár 20–30 százalékos konstans rátával csökkenő költségekhez is vezethet (a tapasztalati görbe törvénye). Ennek az empirikus úton mért eredménynek a hatására alakult ki a piaci részarány maximalizálására törekvő stratégia, illetőleg igazolódott az a feltételezés, hogy a termék-előállításban szerzett hosszú tapasztalat stratégiai előnyökhöz vezethet. A magyarországi kis- és közepes vállalkozások korát és szerény termelési tapasztalatait tekintve ezt az előnyt sem használhatják ki.

A költségelnyökhöz való hozzájutás másik útja, a *hatékonyságnövelés* azonban elérhető minden magyarországi vállalkozás számára is. A hatékonyságnövelés egyik megközelítését költségmenedzsmentnek nevezik, amelyen belül több megközelítés is elősegítheti a célul kitűzött eredmény, a versenytársakénál kisebb költségű termék-előállítást.

A költségmenedzsmenten belül a *költség-szint-menedzsmentet*, a *nullabázisú költségtervezést (Zero-Base-Budgeting)*, az *általános költségek értékelemzését*, a *folyamatköltség-számítást*, az *életciklus költségszámítást (Lifecycle Costing)*, a *célköltség-számítást (Target Costing)* és a *költség-benchmarkingot* emelik ki leggyakrabban használt módszerként. Előadásomban részletesebben a költség-szint-menedzsmentre, ezen belül az úgynevezett lean-management módszerek között alkalmazható egyik eljárásra, az értékfolyamat-térképezésre (Value-Stream-Mapping) kívánok kissé részletesebben kitérni.

A **megkülönböztető stratégiák** kialakításának is több lehetséges módja van. Alapvetően azokra a kérdésekre keressük a választ, hogy mi eredményezhet nagyobb hasznosságot a vevők számára, illetőleg, hogy mi által jöhet létre különleges előny. Mindkét esetben olyan terméktulajdonságokat kell keresni, amelyek nem másolhatók le egyszerűen, illetőleg amelyekre megfelelő védettséget lehet szerezni a másolás ellen. A következő táblázatban kísérletet teszek arra, hogy összefoglaljam e lehetőségeket.

1. táblázat. A megkülönböztetés lehetséges módjai¹⁹

Minőség	Idő	Márkanév	Vevőkapcsolatok
• funkció • tartósság • megbízhatóság • esztétika • látens igények • transzcendens tulajdonságok	• innovációs előnyök – pionír – korai követő – késői követő • gyorsaságbeli előnyök – termékfejlesztési idő – termék életciklus idő	• a minőséggel kapcsolatos bizonytalanság redukálása • emocionális élmény nyújtása	• Tartós vevőkapcsolatok, lojalitás kialakítása

A megkülönböztető stratégiák akkor lehetnek a leghatékonyabbak, ha a vevők preferenciái és igényei jelentősen különböznek, és nem elégednek meg a standard termékekkel. Az is fontos, hogy a versenytársak ne kövessék túl nagy számban hasonló típusú megkülönböztető stratégiát.

A megkülönböztető stratégia azonban tévutakra is vezethet, különösen akkor, ha a megkülönböztető lépést a vevők nem érzékelik költségcsökkentésként, vagy hasznosság növelésként. Emellett az eltúlzott megkülönböztetés túlhaladhatja a fogyasztók igényeit, elvárásait, sőt az is előfordulhat, hogy túl nagy a fogyasztók által érzékelt ártóbblet, amit a megkülönböztető tulajdonság kialakítása generál. A megkülönböztető stratégiák ettől függetlenül fontos kiindulási alapot jelenthetnek a magyarországi vállalkozások számára, amelynél a kreativitás és az innovációs készség játszhat fontos szerepet. Megjegyzendő, hogy az országok rangsorában az innováció tekintetében Magyarország csak a 45. helyet foglalja el, de ez az általános versenyképesség megítélésénél (58. helyezés) lényegesen jobb pozíció.²⁰

5. A Value Stream Mapping alkalmazása a versenyképesség növelésére

Az előző fejezet egyik következtetése, hogy a stratégiai versenyelőnyökhöz jutás nem minden útja járható a magyarországi kis- és közepes vállalkozások számára. A *hatékonyság növelése* azonban nemcsak lehetőség, hanem a fennmaradás legfőbb feltétele is.

A hatékonyság növelése részben új műszaki-technológiai megoldásokkal érhető el, de kiemelt szerepet játszanak a vállalkozások méretéből, tapasztalataiból, különleges képességeiből adódó gazdasági hatások is. Ezen belül kiemelt szerepet játszik az emberi ténye-

ző, ami egyrészt az irányító-szervező tevékenységgel, másrészt a munkaerő tudásával, szakértelmével, motiváltságával és elkötelezettségével függ össze.

A Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara az *Európai Lean Egyesülettel*, és további kutatási partnerekkel összefogva 2008 szeptemberében átfogó kutatási feladatot indított „*A magyar gazdaság belső hatékonyságnövelési tartalékainak kutatása*” címmel. E kutatások egyik kiemelt témaköre a lean-management elvekre épülő VSM módszer alkalmazása, más egyéb hatékonyságnövelő eszközök és módszerek mellett.²¹

Az értékfolyamatok feltérképezése (*Value Stream Mapping, VSM*) a *Lean Manufacturing* Toyota által kidolgozott verziója (Toyota Production System). Célja a folyamatok veszteségeinek azonosítása, kimutatása és csökkentése. Elsősorban az értékteremtő folyamatok hatékonyságának növeléséhez nyújt segítséget. Az értékfolyamatok magukban foglalják mindazokat a elsődleges (termelési, szolgáltatási) és támogató tevékenységeket, amelyek egy adott termék, vagy szolgáltatás (érték) előállításához szükségesek. Az *értékfolyamatok elemzése* e tevékenységek azonosítását és leképezését jelenti az anyag- és információáramlás meghatározásával a megrendeléstől a leszállításig. Erre épül az *értékfolyamatok tervezése*, amely a kívánatos anyag- és információáramlást alakíthatja ki a *lean menedzsment* kritériumai alapján. A VSM az elemzés és a tervezés együttese, amely a nagy hozzáadott értékű folyamatok rövidebb átfutási idővel történő megvalósítását célozza meg.²²

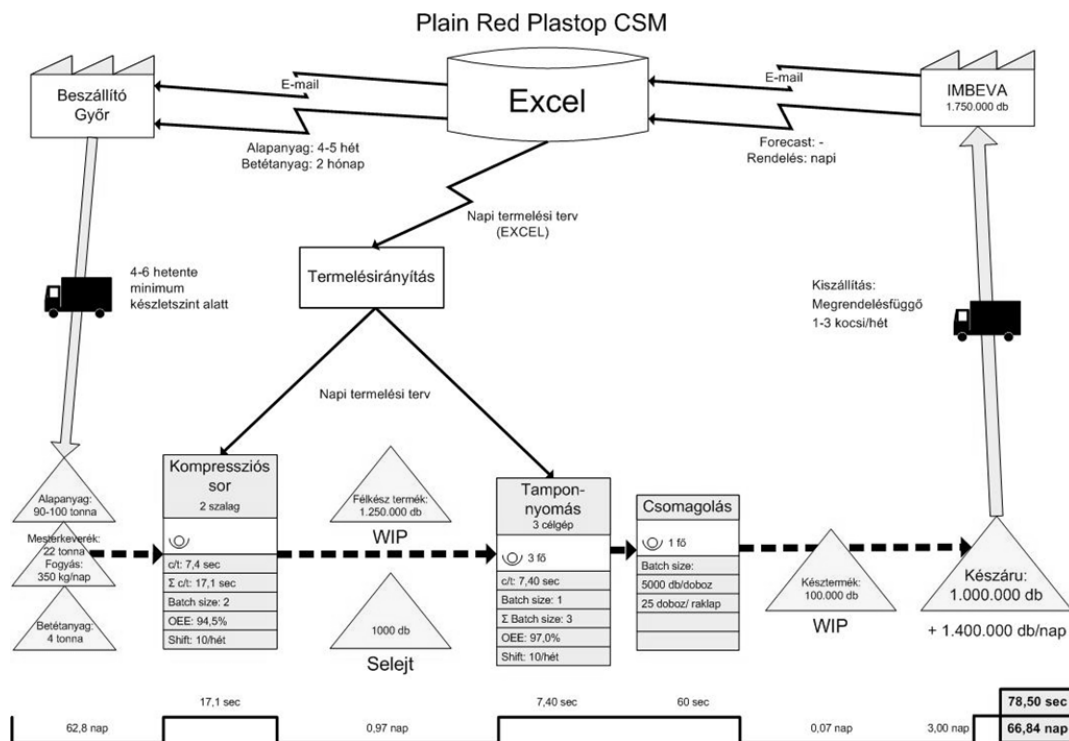
A VSM előnye egyrészt, hogy nemcsak az egyes lépések hatékony megvalósítására, hanem az egész folyamatra figyelmet fordít. Ennek során nemcsak a veszteségeket tárja fel, hanem azok forrásait is. Rámutat például arra, hogy hol vannak a legnagyobb felhalmozódott készletek az ellátási láncban, melyek a leghosszabb átfutási, várakozási, szállítási idők, mely gyártási folyamatok jelentik a szűk keresztmetszetet a rendszerben. Azonos módszerrel (közös nyelven) elemzi a gyártási és a szolgáltatási folyamatokat. A meghozott döntések jól átláthatóak, és az egész folyamatot érintik. A VSM fontos tulajdonsága, hogy megmutatja az anyag- és az információáramlás közötti összefüggést is.

Az elemzés során célszerű a vizsgált vállalat 2–3 fő folyamatának feltérképezésére, fejlesztésére törekedni, a következő lépések szerint:

- a feltérképezendő folyamatok definiálása,
- a jelenállapot térkép elkészítése,
- a jövőállapot térkép elkészítése,
- a cselekvési terv kidolgozása,
- megvalósítás.

A VSM módszer már több magyarországi vállalkozásnál is bevezetésre és kipróbálásra került a kutatások keretében. Ennek illusztrálására szolgál az 5. ábra.

Az értékfolyamatok jellemzőit az ábrán egységes szimbólumok szemléltetik. A folyamatok egyes szakaszait folyamat dobozok (*process box*) ábrázolják. A nyilak az ezek közötti folyamatok irányát, jellegzetességeit szemléltetik. A háromszögek azokat a készleteket szimbolizálják, amelyek veszteségeket, vagy késedelmeket okozhatnak a folyamatban. A vizsgálatok célja és fő elve, hogy az „átfolyási sebesség” minél nagyobb legyen. Ennek feltétele, hogy a folyamat lehetőség szerint soha se szakadjon meg. Emellett azt is biztosítani kell a folyamat szabályozásával, hogy csak olyan termék termelésére kerüljön sor, abban az időpontban és abban a mennyiségben, amelyre szükség van. A legalul látható lépcsős vonal a hatékony, és a haszontalan (nem értékteremtő) idő arányát mutatja.

5. ábra. VSM folyamatábra egy adott terméknél²³

A VSM feltétlenül alkalmas arra, hogy fel lehessen tární az anyag- és információáramlási folyamatok hibáit, korrekcióra szoruló pontjait. Az egyik vizsgált magyarországi vállalkozás esetén a fő termelési vonalon mért „hatékony” szakaszok például csak 0,02 százalékot tettek ki! A vizsgálatok megmutatták, hogy a hatékonyságot lényegesen lehet növelni a folyamat áttervezésével, a készletszintek csökkentésével, és a nyersanyag és alkatrész készlet vásárlói kereslettel való összehangolásával és más szervezési intézkedésekkel. Ezek azonban csak a javítási lehetőségek első lépései, hiszen tanuló vállalatokra jellemző *kaizen* értelmében ezt az újító, javító munkát folyamatosan kell végezni, és soha sem szabad leállítani.

6. Következtetések

A bemutatott példa annak szemléltetésére szolgál, hogy van lehetőség olyan hatékony módszerek alkalmazására, amelyek segítségével jelenlegi körülményeink között is el lehet jutni a hatékonyság növeléshez, és költségelőnyökhöz vezető stratégiákat lehet kialakítani. Ezek a módszerek nemcsak a költségcsökkentéshez, hanem más stratégiai előnyökhöz, így sikeres költségvető és megkülönböztető stratégiákhoz is elvezethetnek. Ehhez azonban alaposan meg kell ismerni a versenyelőnyök megszerzésének lehetséges módjait, az adott vállalkozás lehetőségeit és erősségeit, továbbá az esetleges veszélyeket és az akadályozó tényezőket. Egyszerűbben fogalmazva: a stratégiai tervezés és menedzsment koncepciójának megismerésével és módszereinek alkalmazásával célszerű a vállalatokat irányítani. Különösen fontos ez a válságból való kilábalás időszakában, amikor a piac és a gazdaság egésze átalakul, új erőviszonyok alakulnak ki. Könnyen a vesztesek oldalára sodródhat ország, ha e lehetőségeket elmulasztják vállalkozásaink.

Jegyzetek

- ¹ World Economic Forum (WEF) (2009): The Global Competitiveness Report 2009–2010. Geneva.
- ² Krugman, P., Wells, R.: Economics: European Edition (Spring 2007), Princeton University. ISBN 0716799661
- ³ Barakonyi K. (1999): Stratégiai tervezés. Stratégiaalkotás I. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 240 p. ISBN 963 19 03370
- ⁴ Rapkin, D. P.; Avery, W. P. (szerk.) (1995): National Competitiveness in a Global Economy, Lynne Rienner, London.
- ⁵ Porter M. E. (1980): Competitive Strategy. The Free Press, A Division of Macmillan, Publ. Co, Inc. New York, U.S.A.
- ⁶ Porter, M. E. (1990): The Competitive Advantage of Nations, The Free Press, New York.
- ⁷ Bakács A. (2003): Versenyképesség koncepciók. A Gazdasági és Közlekedési Minisztérium által finanszírozott, „A hazai közlekedési hálózatok hatékonysága, versenyképessége növelésének lehetőségei a nemzetközi tapasztalatok alapján” című kutatási projekt keretében készült tanulmány [kutatásvezető: Fleischer Tamás]. MTA Világgazdasági Kutatóintézet.; Barakonyi K. (1999): Stratégiai tervezés. Stratégiaalkotás I. Nemzeti tankönyvkiadó, Budapest, 240 p. ISBN 963 19 03370
- ⁸ World Economic Forum (WEF) (2008): The Global Competitiveness Report 2008–2009. Geneva;
- ⁹ World Economic Forum (WEF) (2009): The Global Competitiveness Report 2009–2010. Geneva.
- ¹⁰ World Economic Forum (WEF) (2008): The Global Competitiveness Report 2008–2009. Geneva.
- ¹⁰ Miles, R., Snow, C. (1978): Organizational Strategy, Structure and Process, New York; Porter M. E. (1980): Competitive Strategy. The Free Press, A Division of Macmillan, Publ. Co, Inc. New York, U.S.A.
- ¹¹ Porter, M. E. (1993): Versenysztratégia. Iparágak és versenytársak elemzési módszerei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ¹² Porter, M. E. (1993): Versenysztratégia. Iparágak és versenytársak elemzési módszerei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ¹³ Thompson, A. A., Strickland, A. J. (1999): Strategic Management: Concepts and Cases (11th edition) The McGraw-Hill Companies.
- ¹⁴ Thompson, A. A., Strickland, A. J. (1999): Strategic Management: Concepts and Cases (11th edition) The McGraw-Hill Companies.
- ¹⁵ Hungenberg, H. (2008): Strategisches Management in Unternehmen. Gabler Verlag, Wiesbaden.
- ¹⁶ Hungenberg, H. (2008): Strategisches Management in Unternehmen. Gabler Verlag, Wiesbaden.
- ¹⁷ Hungenberg, H., Kaufmann, L. (2001): Kostenmanagement, 2. Aufl., München.
- ¹⁸ Henderson, R. (1974): The Experience Curve Reviewed – How Does it Work? Boston Consulting Group.
- ¹⁹ Saját összeállítás.
- ²⁰ World Economic Forum (WEF) (2009): The Global Competitiveness Report 2009–2010. Geneva.
- ²¹ Székely, Cs., Iszak N., Szakály T. (2009): Experiences of Value Stream Mapping in Hungarian Companies. SM2009 14th International Scientific Symposium, Subotica.
- ²² Rother, M., Shook, J. (2003): Learning to See: Value-Stream Mapping to Create Value and Eliminate Muda, 2003. Brookline, MA: Lean Enterprise Institute. ISBN: 0966784308 9780966784305
- ²³ Iszak, N., Szakály T. (2009): A magyar gazdaság belső hatékonyságnövelési tartalékainak alakulása – Rexam Plastics, Győr. Kutatási jelentés, NyME KTK, Sopron.

SZÁVAI FERENC:*

Vitás és vitatott gazdasági kérdések az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után

Controversial Economic Issues After the Breakup of the Austro–Hungarian Monarchy

After the breakup of the Austro-Hungarian Monarchy, rebuilding the Hungarian economy became a primary objective, which was eventually carried out with a loan from the League of Nations. It was highly debated whether it was necessary, and whether it was spent appropriately. At the period there was an ongoing dispute between Hungary and Austria over the debt obligation ensuing from the common wealth of the Austro-Hungarian Monarchy, and the period at which the optant lawsuits happened. Sztterényi József played an important role in all these controversial matters, his name and activities connecting together the above problems.

Szterényi József

Kevés olyan személyiség volt Magyarország életében, akinek lehetősége volt a legtöbb vitás gazdasági kérdés megoldásában, mint Sztterényi Józsefnek. A kvótatárgyalások egyik vezető alakja, aki jól ismerte az Osztrák–Magyar Monarchia működésének mechanizmusát, nem véletlenül bízta meg később Bethlen István a népszövetségi delegátusi tisztséget követően a közös vagyontárgyalások magyar döntőbírájának.

1898-ban a Kereskedelemügyi Minisztériumban miniszteri osztálytanácsos, 1905-ben ugyanott az adminisztratív államtitkári posztot töltötte be. 1906/1907-ben a kiegyezési tárgyalásokon a kormánybizottság magyar elnöke. 1918 januárjában az új Wekerle-kormányban elvállalta a kereskedelemügyi miniszteri posztot. 1918 áprilisában Károly király, mint kijelölt miniszterelnököt kormányalakítással bízta meg, de ez az egyes pártok ellenállásán meghiúsult. A Károlyi-kormány idején internálták. Tevékenysége: szociálpolitika (törvények, rendelkezések); gyermekmunka, női munka, mezőgazdasági munkások, bányászok ügye, iparfelügyelők; iparfejlesztés, ipari oktatás, kereskedelmi oktatás, öt éven át volt népszövetségi delegátus.¹

Mindemellett az optánsperек megoldásában jelentős szerepet vállalt. Az osztrák–magyar vagyoni jogi tárgyalásokon magyar döntőbíró, s mint népszövetségi delegátus a kölcsön megszerzésében is szerepet játszott, s szinte az elsők között mutatta be egyik írásában a jóvátételi politika problémáit a vesztes országok szemszögéből. Egyszerűen személye szinte átfogja a tanulmány által tárgyalt valamennyi vitás és vitatott gazdasági problémát. E munka e főbb csomópontok mentén mutatja be a felbomlás utáni legfontosabb gazdasági problémákat.

Gazdasági kimerülés

Az első világháború felemésztette két és fél békeév teljes nemzeti jövedelmét Magyarországon. A Monarchia kimerült a hadsereg létszámának és a szükséges tőkeerő állandó biztosítási kényszerében.² A háborús kimerültség jelentős állami beavatkozást igényelt, jelentős volt az állami ellenőrzés alá vonás, illetve a pótanyag-gyártás.³ A direkt háborús kiadásokat a jegybank igénybevételeivel és a hadikölcsönök kibocsátásával kívánták fedezni a birodalom mindkét felében. Mindez együtt járt az infláció növekedésével. Egyes becs-

* DSc – Budapesti Corvinus Egyetem.

lések szerint magyar szempontból a háború mintegy 32 milliárd aranykoronába került, a háború alatt keletkezett adósságok szolgálatát a háborút kirobantó felekre terhelték, míg az Osztrák–Magyar Monarchia idejében keletkezett adósságot a Monarchia széteséséből származó területek új tulajdonosai között megosztották.⁴

Az európai gazdaság helyreállításának terve

A népszövetség (1919) olyan messzemenő globális gazdasági programot készített és igyekezett megvalósítani, amely az instabil gazdaságok államháztartási egyensúlyának helyreállítására irányult, s melynek egyik meghatározó eleme a valuták paritásának helyreállítása volt. A feladatok megoldására előbb gazdasági és pénzügyi bizottságokat hoztak létre, majd a közlekedéssel és az átmenő forgalommal kapcsolatos kérdések előkészítésére szolgáló szervezetet. Ezek mellett az előkészítő munkálatokban a népszövetség titkárságának megfelelő szakosztályai is részt vettek. A mintegy 475 főt (ebből 400 segédszemélyzet) kitevő titkárságot Sir James Eric Drummond vezette. A pénzügyi és gazdasági bizottság Gustave Ador-nak a Svájci Köztársaság volt elnökének vezetésével alakult meg, majd C. E. Ter Meulen holland bankár vezetésével működött tovább.⁵

Nagyobb népszövetségi kölcsönök közül az osztrák és a magyar mellett kiemelhető a görög, az észt és a Danzignak nyújtott hitel, de a népszövetségi kölcsön szerepet játszott Bulgária stabilizációjában is.⁶

Sir Arthur Salter 1919-től a párizsi Legfelsőbb Tanács titkára, majd a Nemzetek Szövetsége gazdasági és pénzügyi szekciójának vezetője, aki fontos szerepet játszott az osztrák és magyar valuta stabilizációjában is, 1961-ben így emlékezett az ún.: „édenkert elvesztéséről”:

Az újjáépítés első erőfeszítései alapján, hogy esetleg a háború előtti gazdasági és társadalmi struktúrákat meg kellene tartani, a régi alapján újjáépíteni, 1919-et 1913-mal összehasonlítva az utóbbi paradicsomnak tűnt, amiből az embereket a világháború zárta ki. A fő célkitűzés mindannak visszanyerése volt, amit elvesztettünk.⁷ Rab Virág mutat rá arra, hogy éppen ez a probléma, tudniillik a háborút követően gyökeresen megváltozott feltételek mellett, a 19. századi módszerek nem lehetnek hatékonyak, és sok esetben a politika beavatkozására volt szükség.⁸

A jóvátétel versus gazdasági helyreállítás

Az első világháborút követő teljes helyreállítás nem válhatott valóra, hiszen a vesztes államok gazdasági ereje erre nem volt elegendő. A jóvátételi kötelezettséget ezért a polgári lakosságra, annak vagyonára, valamint a békeszerződésben részletesen felsorolt károkra korlátozták. Valójában az állam javaiban okozott károk, a katonai nyugdíjak és a hadisegélyek egymagukban is többet tettek ki, mint a polgári lakosság által elszenvedett kár. Az 1921. május 5-i londoni konferencián meg is fogalmazták, hogy a jóvátétel nem csupán a háborús károk megtérítésére, hanem a győztes államok gazdasági helyzetének a javítását is szolgálja. A jóvátételi kötelezettség biztosítékairól külön rendelkezések intézkedtek. Eredetileg a párizsi konferencián erre a célra le akarták kötni az adós államok polgárainak magánvagyonát, de végül megelégedtek a legyőzött országok állami vagyonának garanciájával. Magyarország esetében a trianoni békeszerződés 180. cikkelye szabályozta ezt a kérdést. Eszerint a kincstár minden vagyona és jövedelme rangsorbeli elsőbbséggel szavatol a jóvátételi tartozás megfizetésére. Ez kötelmi jogi lekötést jelentett, a jövedelemforrások átmeneti felszabadítását engedélyezhették a szövetséges és társult főhatalmak.

1920 nyarán Spaa-ban tartott konferencián megállapodtak a felosztás mértékéről, Franciaország részesedése 52%, Nagy-Britanniáé 22%, Olaszország 10%, Belgium 8%, Japáné és Portugáliáé egyenként 0,75%, a balkáni államoké pedig összesen 6,5%.

Magyarország két ízben is megkísérelte, hogy kényszerkölcsön és vagyonváltság útján rendezze pénzügyi helyzetét. Külföldi kölcsönt kapni nem volt egyszerű, hiszen a vesztes államok vagyonát és jövedelmét lekötötték a jóvátétel biztosítékául. Éppen ezért a Népszövetség közbelépésére volt szükség. Viktor Kienböck pénzügyminiszter irányította az osztrák szanálást,⁹ az volt a meggyőződése, hogy az Ausztriától elcsatolt területen lévő állami vagyon átengedésével jóvátételi kötelezettségének teljes mértékben eleget tett, és a győztes államok ezen túlmenő igényeket vele szemben nem állíthatnak.¹⁰

Magyar államvagyon az elcsatolt területeken

A magyar szentkorona országainak nemzeti vagyonát Fellner Frigyes a világháború kitörésekor (1913) a következőként becsülte:¹¹

1. táblázat. A magyar nemzeti vagyon 1913-ban

A nemzeti Vagyon elemei	A magyar szent korona országaiiban		Az osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságokban és országokban	
	Korona	%	Korona	%
I. Földbirtok	19 818 717 646	39,70	28 955 301 651	31,59
II. Bánya- és kohóművek	2 223 185 592	4,45	5 629 888 920	6,14
III. Épületek	8 574 937 027	17,18	14 981 578 973	16,35
Ingatlanok	30 616 840 265	61,33	49 566 769 544	54,08
IV. Közlekedési eszközök	5 797 322 352	11,62	10 505 951 396	11,45
V. Ingó vagyon	13 309 570 984	26,66	26 413 736 537	28,82
VI. Követelések külfölddel szemben	192 254 152	0,39	5 169 218 293	5,64
Összes nemzeti vagyon	49 915 987 753	100,00	91 655 675 770	100,00
Külföldi tartozások	8 395 398 380		6 925 393 716	
Tiszta nemzeti vagyon	41 520 589 373		84 730 282 054	

A magyar szentkorona országainak 41,520 milliárd aranykoronára rúgó vágyona viszont a következőképpen alakult a trianoni Magyarországon és az utódállamokban:

2. táblázat. A magyar nemzeti vagyon 1920-ban

A nemzeti vagyon elemei	A Trianon utáni Magyarországra eső		Románia	Cseh- szlovákia	Jugoszlávia	Ausztria	Fiume város és kerülete
	Korona	%	Korona	Korona	korona	korona	korona
I. Földbirtok	7 235 779 054	34,94	4 593 564 283	4 385 430 277	393 857 405	30 146 415	3 199 940 212
II. Bánya- és kohóművek	915 952 464	4,42	911 506 093	24 455 041	1 111 593	–	370 164 101
III. Épületek	4 533 656 994	21,89	1 561 712 423	1 204 549 622	75 869 191	125 232 916	1 073 915 881
Ingatlan vagyon	12 685 388 512	61,25	7 046 782 799	5 614 434 940	470 838 189	155 379 331	4 644 020 194
IV. Közlekedési eszközök	2 125 021 866	10,26	1 389 228 176	1 164 358 498	103 780 504	1 400 007	1 013 533 301
V. Ingó vagyon	5 787 527 842	27,94	2 951 513 100	2 129 809 815	233 383 904	108 763 729	2 098 572 594
VI. Külföldi követelések	112 882 026	0,55	20 340 209	49 720 977	401 807	1 735 703	7 173 430
Összes bruttó nemzeti vagyon	20 710 820 246	100,00	11 407 864 284	8 958 324 230	808 404 404	267 278 770	7 763 299 519
Külföldi tartozások	5 034 532 777	24,31	1 242 109 587	1 021 588 088	110 613 346	31 338 189	955 216 393
Tiszta nemzeti vagyon	15 676 287 469	75,69	10 165 754 697	7 936 736 142	697 791 058	235 940 581	6 808 083 126

Szterényi József egyik írásában 1924. június 30-ig terjedően a magyar jóvátételi teljesítést mintegy 19–20 milliárd aranykoronára becsülte. Nemzetközi összehasonlításban mutatja be az adós államok jóvátételi kötelezettségét, összehasonlítva a győztes államok eladósodásával. Természetesen rámutat arra a tényre is, hogy a korábbi mintegy 41,52 milliárd aranykorona nemzeti vagyonból az új Magyarország területén csak 15,77 milliárd maradt. Külön felhívja a figyelmet arra, hogy a jóvátétel kérdését politikamentes ügyként kellene kezelni.¹²

Magyarország a jóvátételi bizottsággal egyetértésben a Népszövetség támogatását kérte, majd 1924. február 21-én megkapta az elsőbbséget 250 millió aranykorona szanalási kölcsönre. Ezzel párhuzamosan 1924. március 14-én létrejött megállapodás alapján Magyarországnak 1924 elejétől 1943 végéig terjedő 20 évben összesen 200 millió aranykoronát köteles jóvátételként fizetni. A fizetés módozatait a jóvátételi bizottság 1924. február 21-i határozata szerint az 1926. év végéig terjedő két évben munkanaponként 880 tonna szenet kell a pécsi bányákból Jugoszlávia részére szállítani. A következő évekre kidolgozott törlesztési terv szerint 1927-ben és 1928-ban évenként 5 millió aranykorona válik esedékessé, amely összeg fokozatosan emelkedik és 1942-ben eléri a 14 millió aranykoronát.

A terv szerint a végösszeget a jóvátételi bizottság fogja megállapítani majd 20 év eltelével, a meghatározandó összegbe be kell számítani a fegyverszünet és az azt követő megállapodások alapján teljesített szolgáltatásokat. Az elszakított területeken lévő állami vagyont, ami jelentékeny értéket képviselt.¹³

Magyarország Ausztriához hasonló nagyságrendű hiteligényt nyújtott be, de ezt az összeget a Népszövetség pénzügyi bizottsága soknak minősítette, végül a tárgyalások eredményesen zárultak és a Népszövetség szakértő bizottsága elkészítette a magyar állam öt évre tervezett szanalási költségvetését, amely 1924. év január 1-jével kezdődött és 1926. június 30-ával ért véget. Ebben a költségvetésben feltüntetett hiányok fedezésére vette fel a kormány a népszövetségi kölcsönt.¹⁴

Még a folyósítás előtt rendezték és állapították meg a magyar jóvátétel ügyét. Az 1924–1925. évi költségvetés 63 millió aranykorona felesleggel zárult, szemben az újjáépítési tervben feltüntetett 100 millió aranykorona hiánnyal.

A szanalási tervezet előkészítő munkáiban Kállay Tibor s főleg Korányi Frigyes vett részt, akinek a kölcsön megszerzésében is döntő szerepe volt, míg a Népszövetséggel történő kommunikációban Bud János képviselte pénzügyi érdekeinket. Amint az államháztartás egyensúlyba került, jelezte a Népszövetség illetékes szerveinek, hogy a költségvetési feleslegeket, valamint a kölcsönnek azt a részét, amely a költségvetési év egyensúlyba tartására jelöltek meg, a 10 év óta szünetelő beruházásokra kívánja fordítani. A Népszövetség pénzügyi bizottsága 1925 júniusában hozzájárult, hogy a rendelkezésre álló összegekből kerekén 70 millió aranykoronát beruházási célokra felhasználjanak.¹⁵

1923 november elején egy szakmai csoport kíséretében a népszövetség Pénzügyi Részlegének vezetője, Sir Arthur Salter érkezett Budapestre. Salter magyar szakemberekkel és a politika képviselőivel konzultált a gazdasági helyzetről. A megbeszélések során világossá vált, hogy a legfontosabb feladat – Ausztriához hasonlóan – Magyarországon is a valuta stabilizálása, a költségvetési és a kereskedelmi egyensúly megteremtése, az infláció megállítása és egy független, kizárólagos pénzkibocsátási jogkörrel felruházott nemzeti bank felállítása. Ezen intézkedésekhez a delegáció véleménye szerint egy a népszövetség égisze alatt kibocsátott rekonstrukciós hitelre van szükség, a végrehajtás biztosítékeként pedig egy, a Pénzügyi Bizottságnak felelős ellenőrző biztos kijelölését javasolták. Erre a pozícióra, mint főbiztos Jeremiah Smith-t nevezték ki.

A tárgyalások eredményeképpen az érintett felek 1924. március 15-én Genfben írták alá a korábban az osztrák gazdaságra már hasonlóan kidolgozott rekonstrukciós terv I–II. jegyzőkönyvét, a Bizottság pedig vállalta ezek végrehajtásáért a felelősséget. (A gazdasági

programot lényegében a II. jegyzőkönyv tartalmazza, részletes útmutatást ad az infláció megállításáról, a hazai valuta stabilizálásáról és egy független, magyar központi bank felállításáról. Előírja továbbá egy rekonstrukciós kölcsön felvételét, melynek összege 250 millió aranykorona és célja, hogy 1926. június 30-ig fedezze a költségvetési deficitet. A kölcsön nagy részét (168 millió aranykoronát) Anglia biztosította, jóval kevesebbet az USA, Svájc, Csehország és Svédország.¹⁶

A szanálás és kölcsön hatása

A szanálás társadalmi következményei súlyosak voltak, az állami és magánszféra területén egyaránt nőtt a munkanélküliek száma, nőtt az általános árszínvonal, számos vállalat ment csődbe. Ez azonban a szanálás és az államháztartás egyensúlyának helyreállítása nélkül is bekövetkezett volna, sőt azok elmaradása esetén az említett következmények még súlyosabb hatást gyakoroltak volna.

A kölcsön folyósítását követő első pénzügyi év (1924. július 1-jétől 1925. június 30-ig) rendkívül sikeres volt. A költségvetési egyensúly helyreállításával ugyanis lehetőség nyílt a kereskedelem újjáindítására. Mint említettük, a korábbi deficit mérték helyett az ország 63 millió aranykoronás többlettel zárt.

A második pénzügyi évben a sikersorozat folytatódott, Smith főbiztos Magyarország valutabiztonságát már ekkor stabilnak értékelte és véleménye szerint a költségvetési egyensúly állapotát is sikerült megközelíteni. A kölcsön egy részét az állami apparátus újjászervezésére fordították.

A munkaerőpiacon is fellendülés volt tapasztalható. A kölcsönt követő második pénzügyi évben egy év alatt negyedével sikerült csökkenteni a munkanélküliek számát úgy, hogy közben a közigazgatás átszervezése miatt rengeteg köztisztviselőt kellett elbocsátani. 1926 júniusában a főbiztos megbízatása lejárt. A kölcsön révén befolyt 253,8 millió aranykorona nemcsak a költségvetési deficit fedezésére volt elegendő, hanem nagyarányú állami befektetéseket is lehetővé tett.¹⁷

Az Osztrák–Magyar Monarchia közös állami- és magánvagyonának szétválasztása mellett fontos volt az Osztrák–Magyar Nemzeti Bank vagyonának, aranykészletének megosztása. Az 1922. március 14-én Bécsben megkötött megállapodás jegyzőkönyve a békeszerződés szellemének megfelelően figyelmen kívül hagyta a banknak és részvényeseinek érdekeit. A megállapodás szerint az utódállamok átvették a bank összes kereskedelmi aktíváját és passzíváját, a nemesfémkészlet maradványát az utódállamok felosztották a teljes kibocsátási aránynak megfelelően, az arany, valuta és devizakészletet a külföldi bankjegytulajdonosok és nemesfém- és valutahitelezők kártalanítására fordították. Mindemelllett a bankjegyek ellenértékeként a monarchia két állama 2,5–2,5 milliárd aranykoronát bocsátott a többi utódállam rendelkezésére.¹⁸

Az új jegybank, a Magyar Nemzeti Bank 1924 májusában alakult, működni az Állami Jegyintézet megszűnése után, június 24-én kezdett. Miután Magyar Nemzeti Banknak sikerült támogatást szereznie egy titkos megállapodás keretében a Bank of England-tól, 4 millió font friss pénzt juttattak (előleget a kibocsátandó népszövetségi kölcsönre) a MNB részvénytársaságába, illetve az árfolyamot az angol fonthoz igazították. Ennek megfelelően egy angol fontért 346 000 papírkorona árfolyamot állapítottak meg. Ennek következményei 1925-ben jelentkeztek, amikor az angolok az aranystandard rendszerhez történő csatlakozást a háború előtti paritás alapján tették.¹⁹

A népszövetségi hitelnek az igazi jelentősége a gazdaság újjáépítésében volt, egyben megnyitotta az utat a külföldi tőkebefektetések előtt.

Mindenesetre a magyar gazdaság újraintegrálódása az európai gazdaságba (felzárkózása) olyan feltételek mellett ment végbe, olyan alkalmazkodási szabályokat követelt, amely egy új, induló nemzetközi rendszerben komoly hátrányt jelentett, s hat-hét év múlva az összeomláshoz vezettek. Az igazi dráma a 20-as években kezdődött, majd a 30-as években teljesedett ki: ez volt a gazdasági dezintegráció korszaka. A hitel mégis beépült a magyar gazdaságba. A devizában lévő hitelkötvények olyannyira részét képezték a nemzetközi pénzü piacnak, hogy jóval a második világháború után is érvényben maradtak különböző tulajdonosok birtokában.²⁰

Mire fordították?

Gyakran olvashatjuk a szakirodalomban, hogy nemzetközi szemszögből a hitel megszerzése, majd a gazdasági stabilizáció volt a Bethlen kormány első igazi átütő sikere. Ugyanakkor a hitel felhasználást tekintve már eltérő magyarázatokkal találkozhatunk. Többnyire azt hangsúlyozzák, hogy a Bethlen kormányzat rosszul gazdálkodott, s legnagyobb hibájának azt tekintik, hogy nem produktív célokra fordította. Jóval ritkábban ezzel ellentétes elképzelések is megfogalmazódnak. Az értékelésben nyilván segít majd többek között a genfi népszövetségi levéltár e témára vonatkozó dokumentumgyűjteménye.

Mindenesetre a kölcsön kötvények formájában került elsősorban külföldi pénzü piacokra.²¹ A kötvényeket alacsony kurzuson, magas kamatláb mellett viszonylag könnyen sikerült elhelyezni, elsősorban a Londoni és a New York-i tőzsdén. A hitelkötvényeket a magyarok kívül hét valutánemben bocsátották ki. Az 1924. évben a pénzügyi helyzet a vártnál jobban alakult, a javulás is gyorsabb ütemű lett. Ekkor a magyar kormány kérte, hogy a népszövetségi kölcsönnek azt a részét, amely nem szükséges a költségvetési egyensúly megővéséhez, illetve a költségvetési felesleget, az akkor már 10 éve szünetelő beruházások megindítására használhassa föl. Ezt a népszövetség 1925-ben egy meghatározott összeg erejéig jóvá is hagyta. Mindezt alátámasztják az éves költségvetési számok, de jól illusztrálja ez az 1928. évi XLII. törvénycikk az 1928/29. költségvetési évben megvalósítandó beruházásokról. Itt szintén a törlesztéses kölcsön maradványáról (I) és a költségvetési év végén keletkező bevételi többletből esedékes és engedélyezett beruházásokról van szó (II):²²

3. táblázat. Az 1928/29. költségvetési évben megvalósított beruházások

		Pengő
I. Az 1924:IV. tc. 3. §-ának a) pontja alapján (népszövetségi kölcsön) terhére megvalósítandó beruházások	Posta, távírda, kereskedelmi, ipari kikötő építése, közutak és hidak, lakásépítés, vasúti beruházások	39.300,000
II. Az 1927/28. költségvetési év bevételi többlete és a beruházások keretében engedélyezett kölcsönök után tőketörlesztés és kamat címén az 1928/29. költségvetési évben esedékes összegek terhére megvalósítandó beruházások	Királyi épületek helyreállítása, minisztériumi épületek helyreállítása, levéltári épületek helyreállítása, rendőrkapitányságok elhelyezése, alaptőke növelése, állami nyomda bővítése, kiskereskedelmi hitel, légi forgalom fejlesztése, mezőgazdasági fejlesztések, tejszövetkezet támogatása, a Tokaj-hegyaljai szőlők felújítására, kórházak fejlesztése, ivóvíz, iskolák létesítése és támogatása, az állami vas-, acél- és gépgyárak beruházásaira, az állami kőszénbányászat beruházásaira	90.000,000
	Együtt I-II	129.300,000

A közös vagyon szerepe a két ország gazdaságában

A közös vagyontárgyalások 1925-re immár a döntőbírói szakaszba léptek. Ezeken 1923-tól Szerényi Józsefnek volt meghatározó szerepe, aki 1925 nyarától, mint döntőbíró tevékenykedett. Bethlen Istvánnak 1925 júniusában írt levélben számolt be arról, hogy milyen előkészületeket tettek a magyar érdekek védelmére, és azt javasolta, hogy az udvari vagyon kérdésében külön képviselőket kellene szakértőként bevonni. Károlyi Árpád, Székfü Gyula és Eckhardt Ferenc szakértői bevonását javasolta. A levéltári ügyek elintézésére a kultusz- és a külügyminiszter urakat ajánlotta. Mivel a választott döntőbírói poszt a legbizalmasabb érintkezést jelentette, a kapcsolat koordinálására Hauer Gyula pénzügyminisztériumi helyettes államtitkárt javasolta. A miniszterelnök eleget tett Szerényi kérésének.²³

1925 nyarán került szóba a csak 1930. szeptember 15-én megvalósuló osztrák–magyar választott bíróság elnöki tisztének a betöltése. Szerényi St. Joachimstal-ból írt levelei világítanak rá arra, hogy ezt a kérdést a magyar fél is stratégiai jelentőségűnek tartotta. A levelekben több név is szerepelt elsősorban a nemzetközi parlamentből és pénzügyi szervezetekből. A számos holland és svéd jelölt közül Bethlen Erik Marcus von Württemberg báró, volt svéd külügyminiszter felkérését támogatta, mivel őt személyesen ismerte.²⁴

Az Anschlusst követően a berlini magyar követség érdeklődött az osztrák katonai felszerelés iránt, amelynek megszerzését összekapcsolta az egykori osztrák–magyar katonai ingó vagyon követelésével. Mivel ekkor még ezeket a tárgyakat leltározták, illetve a német fél még nem nyilvánította ki tárgyalási szándékát, a megoldással várni kellett.²⁵

A közös vagyon megosztásának tárgyalásait a 20-as évek kezdetén a gazdasági tárgyalások vezették be az Osztrák Köztársaság és a Magyar Királyság között. Ezek előkészíteték a döntőbírói eljárást, ami 1925-től indult el.

A két fél 1923. április 3–6. közötti budapesti tárgyalásán Kállay Tibor magyar pénzügyminiszter, illetve Leo Berger osztrák ezredes is részt vett, aki a magyar fél kompenzációs javaslatára felbecsülte az utódállamokban maradt katonai értékeket, s ez alapján az osztrák fél tett egy javaslatot egy ún. jóvátételi számlára történő mintegy 400 millió aranykoronás jóváírására. A katonai ingó javak esetében 330 millió értékpapírról, az ingatlanok esetében 68,3 millió aranykoronának megfelelő összegről volt szó. A megosztás a katonai ingó javak esetében a Magyar Királyság javára az utolsó érvényes kvóta szerint történt (36,4%), az ingatlanok esetében pedig az átlagkvóta alapján (32, 82%).²⁶

Leo Berger az új Ausztriára és az új Magyarországra vetített összes katonai értéket 2 163,8, illetve 1 550,6 millió aranykoronában állapította meg.²⁷

Az 1923. október 29-31-e közötti Budapesti tárgyalásokon az utódállamokba került katonai ingó- és ingatlanvagyon jóvátételi számlán történő elszámolása – Magyarország számára történő jóváírás – azon ügyekhez tartozott, melyet mindkét fél delegációja elfogadott.²⁸

A döntőbírók tárgyalásain, az első konferencián Lovranaban²⁹ 1926. március 25-én megegyeztek a felosztás alapelveiről, Magyarország javára egy 200 millió aranykoronás összeg jóváírásáról.³⁰

Vagyon komplexum az új Ausztria és Magyarország határain kívül

4. táblázat. Az egykori katonai adminisztráció ingó vagyonértéke az utódállamokban (aranykoronában)

Ország	Osztárak	Magyar
	Területre eső	
Csehszlovákia	1 367 572 804	547 507 762
Lengyelország	1 767 492 776	–
Románia	30 267 920	800 608 227
Olaszország-Fiume	1 837 537 147	39 360 281
Délszláv állam	928 126 891	1 488 636 663
Összesen		
Az egykori osztrák államterületre eső vagyonérték		5 931 033 538
Az egykori magyar államterületre eső vagyonérték		2 876 112 933
Összesen		8 807 146 471

5. táblázat. Az egykori katonai adminisztráció ingatlan vagyonértéke az utódállamokban (aranykoronában)

Ország	A volt közös állam területén	Kaszárnyák Gyakorlóterek Egyéb tulajdonok	Erődítmények	Összesen
Csehszlovákia	osztrák	174 400 361	–	174 400 361
	magyar	31 964 543	32 974 851	64 939 394
Lengyelország	osztrák	108 572 901	184 196 261	292 769 162
	magyar	–	–	–
Románia	osztrák	1 931 522	–	1 931 522
	magyar	164 266 374	–	164 266 374
Olaszország	osztrák	151 462 697	122 353 761	273 816 458
	magyar	2 173 109	–	2 173 109
Délszláv állam	osztrák	45 603 106	52 871 314	98 474 420
	magyar	51 412 135	26 628 920	78 041 055
Összesen				
Az egykori osztrák államterületre eső Vagyonérték			841 391 923	
Az egykori magyar államterületre eső Vagyonérték			309 419 932	
Összesen			1 150 811 855	

Forrás: Österreichisches Staatsarchiv (Archiv der Republik) – Bundesministerium für Finanzen, Dept. 17, Karton 98. Jahr(e) 1920–1925. Faszikel 79-II-A-I., Zl.: 43167 (40572)/1923.

Magyarország a lausanne-i döntőbíróóság előtt 1935-ig képviselte a fenti mintegy félmilliárd korona értékű követelését. A nemzetközi döntőbíróóság 1935. április 16-án ugyanakkor felszólította a felperest (a Magyar Királyságot), hogy állítsa össze részletes kimutatásban követelését a katonai ingó javakban.

A magyar kimutatás (beterjesztés)³¹ 1935. június 26-án készült el, ebben a magyar fél módosította korábbi követelését (eredetileg egy milliárd, majd most fél milliárd aranykoronáról) 447 483 817 koronára. Az új számítás mintegy 70 millió koronával nagyobb összeggel számolt Magyarországon, az új Ausztriában pedig 35 millióval kevesebbel. Mivel az így keletkezett összérték 3,619 milliárd korona volt, Magyarországon 447 483 817 koronával kevesebbet állapítottak meg, mint ahogy az a kvótaaránynak megfelelően járt volna.

Vagyon komplexum az új Ausztria és Magyarország határain belül

6. táblázat. A katonai vagyon megoszlása

	Ausztriában	Magyarországon
Katonai ingó érték	2 660 557 894	851 255 717
Katonai barakkok értéke	89 032 764	18 818 469
Összesen	2 749 590 658	870 074 186
A két államterületen lévő együttes érték	3 619 664 844	
A kvóták szerinti érték (Ausztria 63,6%, Magyarország 36,4%)	2 302 106 841	1 317 558 003
A kvóta-részesedésnél több illetőleg kevesebb	+ 447 483 817	– 447 483 817
Magyarország számára keletkező összeg	447 483 817 aranykorona	

Forrás: ÖStA – AdR – BMfF Dept. 17 Faszikel 79-II-A-2, Jahr(e) 1935 – Karton 105. Zl.: 74709/1935. Unterbreitung des Vertreters der königlich ungarischen Regierung beim österreichisch-ungarischen Schiedsgericht, mit welcher er die im Beschlusse des hohen Schiedsgerichtes vom 16. April 1935 bezeichnete Detaillierung der militärischen Sachgüter vorlegt (Budapest, 26. Juni 1935.) 38. old.

A jóvátétel és a népszövetségi hitel nagyságrendje segítségével képet nyerhetünk arról, hogy a közös vagyonból származó teljes magyar követelés (mintegy egy milliárd aranykorona) milyen nagyságrendet jelentett, illetve milyen hatást gyakorolhatott volna a magyar gazdaság kibontakozására.

Az optánspererek

A trianoni szerződés magánszemélyek szerzett jogainak védelmét szabályozó rendelkezéseivel szorosan összefüggtek azok a problémák, amelyek a magyar állampolgárok által a magyar–román vegyes döntőbírótság előtt, a román állam ellen, a Romániához átcsatolt területeken fekvő birtokaik kisajátítása miatt indított perek során merültek fel. Ezek a Nemzetek Szövetségét, a magyar–román vegyes döntőbírótságot és a nemzetközi jogi irodalmat is élénken foglalkoztatták.

A trianoni szerződés 63. cikkének 4. bekezdése kimondta, hogy azoknak a volt magyar állampolgároknak, akik a trianoni szerződés 61. cikke következtében a Magyarország területéből részt nyert államok polgáraivá lettek és ugyancsak a trianoni szerződés alapján a magyar állampolgárság javára optáltak, jogukban állt megtartani azokat az ingatlanokat, amelyeket annak a másik államnak a területén birtokoltak, amelyben opciójukat megelőzően laktak.³²

A békeszerződés 239. cikkében a magyar állampolgárok felszólalásait vegyes döntőbírótság bírálta el.

A román kormány az említett 63. és 250. cikkek ellenére az 1921. évi július 30-án kelt földbirtoktörvény alapján a magyar állampolgároknak Romániához átcsatolt területeken fekvő ingatlanjait kisajátította. A tulajdonosok a kisajátított ingatlanok értékének csak 1%-át kapták kézhez, részben a lej gyenge aranyárfolyama és az államkötvényben történő fizetés előnytelenége miatt.

A jogaikban sértett magyar földtulajdonosok ezekkel a tárgyalásokkal párhuzamosan a román–magyar vegyes döntőbírótság előtt pert indítottak a román állam ellen. A román kormány a döntőbírótság illetékessége ellen kifogással élt, hogy tudniillik a földbirtokreform-törvény nem esett a trianoni szerződés 232. cikkében és a IV. címhez csatolt függelékben szabályozott lefoglalás és felszámolás fogalma alá.³³ A döntőbírótság ezzel szemben az 1927. január 10-i határozatában magát illetékesnek mondta ki. Ezt követően a román kormány visszahívta képviselőjét a vegyes döntőbírósból és ezúttal ő fordult a Nemzetek Szövetségének Tanácsához.³⁴

A román kormány érvei az illetékességre vonatkozólag nem álltak meg. Ezt az illetékességet a 250. cikk alapján feltétlenül meg kell állapítani.³⁵ A román agrártörvény rendelkezései és a nevetségesen kevés kártérítés ellentétben állt a nemzetközi jog általános elveivel, a szerzett jogok sérthetetlenségének elvével. Így ellentmondott a trianoni szerződés 63. és 250. cikkelyeinek is, amelyek a nemzetközi jog általános elveinek megfelelően a magyar állampolgárok szerzett jogainak sérthetetlenségét biztosították.³⁶

Az igazságügyi minisztérium 1923. augusztus 14-én bizalmas levélben tájékoztatta Bethlen Istvánt, hogy a kebelében működő Jogvédő Iroda milyen megvédendő ügyeket készített elő a román–magyar vegyes döntőbírótság elé, melyek benyújtási határideje az év végén járt le. Ezek az ügyek román és csehszlovák vonatkozásúak voltak, mivel ekkor még a magyar–délsláv (jugoszláv) döntőbírótság nem alakult meg. Ebben a jelentésben román viszonylatban 64 ingatlan és 59 ingóság, cseh-szlovák esetben 3 ingatlan és 18 ingóságra vonatkozó ügy szerepelt. Ezek jogi értelemben védhetőnek látszó ügyek voltak. Az Iroda foglalkozott még 806 román és egy csehszlovák vonatkozású ingatlan igénytel, ezek nem mutatták be a szükséges adatokat és bizonyítékokat. Ezen kívül az iroda átvizsgálta 271 román és 282 csehszlovák ingóságra vonatkozó igényt, de ezeket nem tartotta alkalmasnak a döntőbírói tárgyalásra.³⁷

A magyar–román tárgyalások 1927. március 17-től április 13-ig folytak, s nem tartoztak a problémamentes ügyek közé. A tárgyalások a nyugdíjakról, az alapokról és az alapítványokról, a történelmi levéltárakról, és a közigazgatási irattárakról folytak. A megbeszélések lényeges eleme volt a kettős adóztatás kérdése, de további szabályozást igényelt azoknak a helyi érdekű vasutaknak a kérdése is, amelyeket a határ szelt ketté.³⁸

A román fél a külügyminisztériumban tartott értekezleten az utódállamokkal kapcsolatos tárgyalások során azzal a javaslattal élt, hogy 1926. augusztus 15-re az összes utódállam bevonásával hívjanak össze egy értekezletet az állami nyugdíjak, a magyar alapok, az alapítványok, az irattár, és az adminisztrációs tartozások megoldására. A magyar fél válaszában kifejtette, hogy a cseh álláspont ismeretében nincs értelme a nyugdíj-tárgyalásoknak. A Gozsdu alapítvány kérdését – a magyar fél szerint – decemberig le kell tárgyalni.³⁹

Szterényi Józsefet bízták meg az optáns ügygel kapcsolatos magyar vélemény megfogalmazásával az 1928. október 15-ére összehívott minisztertanács elé.⁴⁰ Több megoldási és fizetési módot dolgoztak ki, melynek egyik lehetséges módja a jóvátételhez kapcsolódott.⁴¹ Több vád érte a magyar kormányt, amiatt, hogy maga Bethlen István is érdekelt volt az optánsügy rendezésében. Ezzel szemben Szterényi azzal érvelt, hogy Bethlen személyes anyagi érdekeltségei elé helyezte az ország politikai érdekeit.⁴² A megegyezést a nagyhatalmak is sürgették és San Remóban megegyeztek a kisajátított területek nagyságáról. Nagy viták után a felek 578 556 kat. holdban összesen 130 millió aranykorona összeget fogadtak el kártérítési összegként.⁴³

Így kezdődtek meg a hágai jóvátételi konferenciák, melyek a Párizsban aláírt 1930. április 28-i egyezményekkel fejeződtek be. A vegyes döntőbíróági perek jogosságát Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia nem ismerte el. Olasz kezdeményezésre hozták létre az Agrár-alapot, amely az agrárperekben átvette a kisantant államok alperesi szerepét. Kritikák érték a magyar kormányt azért, mert Hágában és Párizsban belement abba, hogy a jóvátételen felül fizet az optánsok kártérítésében. Bethlen érdekeltségét külön hangsúlyozták. A Párizsban elfogadott pénzügyi rendezések miatt a további vitáknak nem volt alapja, 1931-től Magyarország hamarosan valamennyi állami törlesztését, majd az 1932. július 9-én megkötött lausanne-i szerződés az összes jóvátétel és háborús adósság kifizetését felfüggesztette.⁴⁴

Az általános Hágai Egyezmény (1930. január 20-án) és az annak megvalósítását elősegítő megállapodás mentesítette Ausztriát az egykori ellenséges hatalmakkal szembeni kötelezettség és jóvátétel, valamint minden más – a saint-germain-i békeszerződésre, a fegy-

verszünetre, vagy a háborús intézkedésekre vonatkozó – kötelezettség fizetése alól. A hágai konferencia és a prágai megállapodás eltörölte az első világháborúval kapcsolatos fizetési kötelezettségeket, ám a magyar–osztrák és más döntőbíróóságok tevékenysége szinte csak ekkor kezdődött el.

Az osztrák–magyar döntőbíróóság nemzetközi jelleget éppen a hágai és a párizsi határozatok után, 1930. szeptember 15-én öltött. Ezután a Magyar Királyság egy fő és két mellékkeresetet, Ausztria pedig egy viszontkeresetet nyújtott be, és nagyszámú periratot, több ezer nyomdai oldalt cseréltek ki egymás között. A magyar kereset az osztrák állam által vitatott magyar társtulajdon körül forgott, igényt tartott az udvari vagyona, a múzeumokra, az udvari könyvtár egyes állományaira, egyéb gyűjteményekre, a külügyi szolgálat vagyongruppuma, a katonai vagyona. 1938-ra a döntőbírói tárgyalásokon a semleges elnök segítségével mindkét fél (Ausztria és Magyarország) minden kereseti pontot tekintve megállapodott, kivéve az új Ausztriában lévő katonai ingatlanvagyon kérdését.

Ezeket a megállapodásokat egyrészt aláírták és mindkét állam részéről jóváhagyták, másrészt 1938-ig csak parafálták, mialatt annak formai aláírását és ratifikálását Magyarország egy bizonyos időre felfüggesztette, és a még nyitott magyar keresetet 1938-ban vagy bírói döntéssel, vagy egyezséggel kívánta megoldani.

A még el nem intézett kereseti pont alapján Magyarország 450 millió aranykorona összeget kért az egykori közös katonai ingatlanok értéke után, amely a kvótaarányos megosztás alapján kellett, hogy Magyarországot megillessen. 1938 elején a kereset állása a bizonyítási eljárásnál tartott. 1938 áprilisára a döntőbíróóság egy újabb ülést tűzött ki a kérdésben, de az osztrák képviselő március hónap eredményeit figyelembe véve a német kormányzat útmutatásainak megszületéséig azt lemondta.⁴⁵ A német fél az Anschluss után az ügy gyors lezárását kívánta, és az egykori osztrák javakból akarta a magyar igényt kielégíteni. Magyarország és Németország az 1940. május 21-én az egykori csehszlovák állam javainak és adósságának rendezésével kapcsolatos megállapodás során aláírt pótegyezményben nyilvánította csak ki az osztrák–magyar döntőbíróóság megszűnését és annak tevékenységi körébe tartozó pénzügyi kérdések rendezését.⁴⁶

Lábjegyzetek

¹ Böllöny József (1992): Magyarország kormányai 1848–1992, Budapest. Akadémiai Kiadó, 399. old.

² Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849–1919 von Berend T. Iván–Ránki György. 9. Kriegswirtschaft. in. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Hrsg.: von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Hrsg von Alois Brusatti Wien, 1973. 522–523. old.

³ Sztérényi József báró és Ladányi Jenő (1934): A magyar ipar a világháborúban. Budapest.

⁴ Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich-Ungarns. Die Tragödie der Erschöpfung von Minister A. D. Dr. Gustav Gratz und Sektionschef Prof. Dr. Richard Schüller. Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Weltkrieges. Wien, 1930. 149–164. old.

⁵ Kresz Károly (1925): A népszövetség gazdasági munkája. In. Külügyi Szemle V. évf. 102–103. old.

⁶ Uo. 112–113. old.

⁷ Michail Fior (2006): „Financial Instability in Transition Economies during the 1920s: the European Reconstruction and Credit-Anstalt insolvency”. XIV. International Economic History Congress. Helsinki. Session 41. 7. old.

⁸ Rab Virág (2007): Diagnózisok és terápiák. Pénzügyi szakemberek javaslatai a nemzetközi pénzügyi helyzet rendezésére, 1919–1920. PhD-értekezés. Pécs.

⁹ Martin Kienböck: Viktor Kienböck. Cristliche Demokratie. 12. Jg. 1995/2., illetve Franz Landertshammer: Viktor Kienböck (1873–1956). In. Grosse Österreicher. Neue Österreichische Bibliographie ab1815. Amalthea Verlag. Wien, 1957. XI. Band. 190–205. old.

- ¹⁰ Közgazdasági enciklopédia. III. kötet. Budapest, Athenaum. 1929. Szerk. biz. elnöke Szterényi József. 99–109. old.
- ¹¹ Közgazdasági enciklopédia. IV. kötet. Budapest, Athenaum. 1929. Szerk. biz. elnöke Szterényi József. 68–69. old.
- ¹² *Joseph Szterényi* (1925): Das Reparationsproblem vom Gesichtspunkte der Schuldnerstaaten. In: *Külügyi Szemle*, V. évfolyam. Budapest, 1925. 158–174. old.
- ¹³ Közgazdasági Enciklopédia i. m. III. kötet 102–110. old.
- ¹⁴ Uo. IV. kötet. 951–954. old.
- ¹⁵ Uo. 958. old.
- ¹⁶ Uo. 954–958. old.
- ¹⁷ *Rádóczy Gyula*: A legújabb kori magyar pénzek (1892–1981). Corvina Kiadó, Budapest. 24–25. old.
- ¹⁸ *Pogány Ágnes* (1992): Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. In: *AETAS* 4/1992. 19–31. old.
- ¹⁹ *Péteri György* (1985): Montagu Norman és a magyar „szanalási mű”. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról, *Századok*. 1985/1. 121–152. old.
- ²⁰ *Berend T. Iván* (1987): Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja. Magvető, Budapest. Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. 294. old.
- ²¹ A második világháború alatt Magyarországon felfüggesztették az állampapírok törlesztését s kamatfizetését (a népszövetségi kötvények 1943-ban jártak volna le), és ezen a háború után sem változtattak. Az igazi problémát a devizában kibocsátott kötvények jelentik, mert a korona az infláció miatt, már a pengő 1927. évi bevezetésekor is keveset ért, később pedig a pengő értéktelenedett, ezért az ilyen pénznemben kibocsátott kötvények ma nem érnek semmit. Csillik Péter és Forgács Anna HVG – 1999/18. – 1999. május 8. számában „A népszövetségi kötvények és az állam” című írásukban végigkövetik a devizakötvények sorsát. Eszerint a Magyar Népköztársaság több, máig titkos egyezményt kötött ezzel kapcsolatosan külföldi államokkal. Véleményük szerint „1969-ben csak úgy tudott visszatérni a nemzetközi pénz- és kereskedelmi életbe, hogy vállalta, legkésőbb 2018-ig, illetve 2027-ig – évi 2,75 százalékos kamattal megfejeelve – visszafizeti az angol fontban, illetve amerikai dollárban jegyzett népszövetségi kötvényeket, ám addig is a mindenkori állomány 5 százalékat 110 százalékos árfolyamon visszavásárolja azoktól a szerencsés befektetőktől, akiket minden egyes évben külön kisorsolnak.” Mai valutában számolva ezek az értékpapírok ma már nem érik el a 650 millió forintot sem. A külföldi kézben lévő, még ma is létező népszövetségi papír értékét a szerzők legfeljebb 3–4 milliárd forintra becsülik, a magyar tulajdonosoknál mintegy 50–300 milliónyi összeget feltételeznek. Ha csak a népszövetségi devizakötvények névértékét fizetnék meg az angol és amerikai tulajdonosokon kívül mindenkinek, az a fenti szerzőpáros becslése szerint 4–5 milliárd forintot emésztene fel, ha azonban minden állampapír ténylegesen előkerülne, amellyel az állam 1943-ban még adós volt, a mai bruttó hazai termék mintegy felét kellene erre áldozni. Ami a kérdés aktualitását illeti, a figyelmes olvasó nemrégiben is talált a világhálón ezer dollár névértékű 1924-ben jegyzett amerikai–magyar népszövetségi hitelkötvényt, eladási értéke 1 788 000 Ft kikiáltási és 6 550 000 Ft villámáron.
- ²² *Corpus Juris Hungarici: 1928. évi XLII. törvénycikk, forrás: www.1000ev.hu/index.php?a=2&k... Letöltés ideje: 2009. szeptember 15.*
- ²³ Magyar Országos Levéltár Miniszterelnöki iratok (K 28) 3. csomó. 7. tétel. A továbbiakban MOL ME K 28, 419/1925. 481–485. főlíó.
- ²⁴ Uo. Szterényi József 1925. július 7-i és 1925. július 13-i levelei a pénzügyminiszternek. 486–488. főlíó.
- ²⁵ MOL ME-K 28 3. csomó 7. tétel. 1938-K-17844 1938. április 28-i berlini követségi és 1938. május 11-i külügyminisztériumi levél.
- ²⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik – Bundesministerium für Finanzen, Department 17. (A továbbiakban ÖStA-AdR-BMfF Dept 17.) Karton 98. Jahr(e) 1920–1925. Faszikel 79-II-A-I., Zl.: ZL: 27682/1923.
- ²⁷ Uo.
- ²⁸ ÖStA-AdR-BMfF, Dept. 17, Karton 98. Jahr(e) 1920-1925. Faszikel 79-II-A-I., Zl.: 95902/1923.
- ²⁹ Ma Horvátország, Lovran. A tárgyalás idején Olaszországhoz tartozott.

- ³⁰ Szterényi József választott döntőbíró jelentése a lovrana-i tárgyalásokról. Magyar Országos Levéltár Pénzügyminisztériumi iratok (a továbbiakban: MOL PM iratok) – K 284 – Szabóky államtitkár iratai. III–3–4. 1–22 fólió. Közli: Szávai Ferenc: *Az Osztrák Magyar Monarchia közös vagyona*. Pécs, 1999. 106–119. old.
- ³¹ Az „Unterbreitung” (beterjesztés, előterjesztés) a nemzetközi jogi gyakorlatban azt az iratot nevezik ennek, amit egy törvényjavaslat, beadvány, kereset vagy egy folyamodvány részére készítenek. Erre egy példa a nemzetközi bírósághoz beadott irat 1886. szeptember 9-én az ún.: berni egyezmény, ami alapján az irodalmi művek és művészeti alkotások védelmét mondták ki.
- ³² *Corpus Juris Hungarici* (Magyar Törvénytár). Budapest, 1922. 1921. évi törvénycikkek. 219. old.
- ³³ Uo. 276–280. old.
- ³⁴ Lásd erre vonatkozólag: Ernst Marburg: *Der rumänisch-ungarische Optantenstreit vor dem Gemischten Schiedsgericht und dem Völkerbund. Zugleich ein Beitrag zur Lehre von der Enteignung im Völkerrecht*. In: *Frankfurter Abhandlungen zum Kriegsverhütungsrecht*. Herausgegeben von Prof. Dr. F. Giese und Prof. Dr. K. Strupp. Heft 8. Leipzig, 1928.
- ³⁵ *Corpus Juris Hungarici* (Magyar Törvénytár). Budapest, 1922. 1921. évi törvénycikkek. I. m. 294–295.
- ³⁶ Szász István (1928): *Az államok közötti utódlás elmélete*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalat. Budapest. 572–587.
- ³⁷ MOL – ME – K 28 149. csomó 249. tétel. 791/1923. sz. irat
- ³⁸ MOL ME K 28. 7. csomó 29 tétel, 0193/1927. sz. irat
- ³⁹ Uo. 5341/1926. sz. irat
- ⁴⁰ Aradi Gábor (2002): *A San Remo-i tárgyalások magyarországi előkészítése*. Levéltári Szemle 3. szám 27.; Lásd még a témára vonatkozóan: *Közgazdasági enciklopédia*. IV. kötet. Budapest, Athenaum. 1929. 190–199. old.
- ⁴¹ Aradi Gábor i. m. 31.
- ⁴² Uő. 33. old.
- ⁴³ Uő. 35. old. Szterényi javasolt időpontja a San Remo-i tárgyalások kezdetét illetőleg 1928. november elseje volt.
- ⁴⁴ Uő. 34–38. old.
- ⁴⁵ *Dokumente des österreichisch-ungarischen Schiedsgerichtes in Lausanne (1930–1938)*. Haselsteiner, Horst / Szávai, Ferenc (Hrsg.) Frankfurt/M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2001. *Analecta fontium mitteleuropaeorum*. Bd. 1 Herausgegeben von Horst Haselsteiner. 26–35. old.
- ⁴⁶ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes – Bonn – Rechtsabteilung (R VII), Rechtsachten 8. Band 2. Zl.: 6086/1940.*

BARANYI BÉLA:^{*}

Új helyzetben – paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban

Abstract

The strengthening of the European integration – including the unfurling of the Schengen process – will probably lead to a radical change, in other words a paradigm shift as regards the character, content and forms of cross-border relations. The new dimensions of the border relations mean the growing importance of smaller scale, bi- and trilateral institutionalised interregional cooperations, primarily along the internal Schengen borders. In the framework of the larger scale cross-border organisational structures (Euroregions), and/or besides these the smaller scale cross-border cooperations (micro-region to micro-region, micro-region to town, town to town, associations of towns and municipalities – quasi “miniature Euroregions”) are gaining importance; also, the role of the gateway functions of the middle and big cities and the role of the other intermunicipal relations is strengthening. In the case of Hungary and the neighbours on the other side of the internal Schengen borders, the border regions and the cross-border cooperation may promote the strengthening of the connecting (bridging) role, the reorganisation of the past integrations, the “reunification” of the spatial units torn apart by the Treaty of Trianon – in the optimal case the birth of a new transnational macro-regional economic space in the Carpathian Basin.

1. Az interregionális együttműködés európai területi dimenziói

Az európai integráció és regionalizáció új kihívásainak Európa a nemzetközi együttműködés és integráció különböző formáival igyekezett megfelelni. Az 1980-as és 1990-es évek fordulóján Kelet-Közép-Európában bekövetkezett politikai rendszerváltás a Kárpát-medencében is új lehetőségeket teremtett, amelyek az államhatárok merev elválasztó szerepének enyhülését és a határon átnyúló kapcsolatok kiszélesítését ígérte ebben a súlyos történelmi-politikai, gazdasági-társadalmi és etnikai problémákkal terhelt térségben. A határregiók, a határmentiség és a határon átnyúló együttműködések növekvő szerepét mi sem bizonyítja jobban a „bővülő Európában”, minthogy jelenleg az EU területének több mint 40%-át a határregiók vagy államhatárok által érintett térségek alkotják, a tagországok lakosságának pedig mintegy harmada él határregiókban. Európában az átlagosnál is több az államhatárok érintkezése, az ún. *határsűrűsödési metszéspontok* száma. Különösen igaz ez Magyarország esetében, amelyet találóan „határ menti ország”¹ jelzővel is szoktak illetni, miután – centrális fekvése miatt is – hét országgal szomszédos, s a hét nagyrégió mindegyike érintkezik államhatárral, területének és népességének pedig több mint egyharmada esik a határregiókba. Azon túl, hogy a határregiók általában a tagországok közötti történelmi, regionális, gazdasági, társadalmi, etnikai, kulturális és környezeti problémák és konfliktusok területei, Európában is meglehetősen általános sajátosság a határmentiség és a *periférikus jelleg* egybeesése. Régtől fogva nyilvánvaló tény a nyugat- és a kelet-európai határregiók közötti *centrum-periféria viszony kontinentális jelenléte*, ami természetesen úgy mutatkozik meg, hogy míg Nyugat-Európában a határregiók perifériaszerepe enyhébb, fejlett-

^{*} Dr. habil., az MTA doktora, tudományos tanácsadó, osztályvezető, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézetnek Debreceni Osztálya.

ségi szintje kedvezőbb, addig Kelet-Közép-Európában a hátrányos helyzet akkumulációja erős, többnyire perifériák találkoznak perifériákkal – pl. Kárpáti Régió.^{2, 3, 4}

Az interregionális határon átnyúló együttműködések tekintetében az Európai Unió tagországai, közelebbről Magyarország határ régióinak jövőjét tekintve kitörési pontként értelmezhetők az *eurorégiók*, amelyek optimális esetben sokat tehetnek a *periférikus helyzet felszámolásáért*, a határ menti *fejlettségbeli különbségek mérsékléséért*, az érintett régiók *integrációs törekvéseinek erősítéséért*. A különféle intézményesült interregionális szervezetek és szerveződések a jövőben is életképes formái lehetnek a határon átnyúló kapcsolatoknak. Az eurorégiós együttműködések ugyanis Európa jelenleg folyó egyesítésének egyik fontos előfeltételeit jelentik.

Az intézményesült határon átnyúló interregionális – régiók közötti – együttműködéseknek Európában már mintegy ötvenéves hagyománya van. Nyugat-Európában az első intézményesült formák az *Európai Gazdasági Közösség* (1957) létrejötte után kezdtek szerveződni. Tömeges és legkoncentráltabb elterjedésük pedig a hetvenes–nyolcvanas évektől, a francia, német, belga, holland, luxemburgi, dán, svájci és osztrák határvidékek térségében következett be. Kelet-Közép-Európában a határ menti együttműködést szolgáló intézményi modellek csak az 1989/90-es politikai fordulat után jöttek létre, legszámosabb előfordulásukra mindenekelőtt a német, a lengyel, a cseh, a szlovák és a magyar határtérségekben került sor. Az 1950-es évek első kísérletei után az eurorégiók „ösképletének”, kvázi archeotípusának, a máig működő *Regio Basiliensis Egyesület* tekinthető, amely formálisan 1963-ban, a *német–francia–svájci hármashatár térségében* alakult meg, amelynek nyomán a német–francia és a német–holland határon több régió jött létre. Magát az eu- vagy eurorégió kifejezést a holland–német határon használták először 1965-ben. Aligha véletlen, hogy a belga–holland–luxemburgi–francia–német határvidékek térségében találhatók meg ma is legnagyobb számban ezek az interregionális szervezetek. A későbbi évtizedekben az intézményesült határközi struktúrák létrejötte újabb lendületet kapott, lehetővé téve, hogy a határon átnyúló együttműködés intézményesült formái – ezen belül a legelterjedtebbek és a legfontosabbak az *eurorégiók* – nemcsak mint földrajzi keretek, hanem mint intézményépítő szervezetek, amelyek különösképpen befolyásolják a helyi (lokális) és a regionális önkormányzati rendszereket. Ebben a megközelítésben tehát az eurorégiók „kétarcú” jelenségek, amelyek egyrészt egy *sajátos földrajzi térbeli egységet* jelölnek, másfelől pedig *intézményi formaként* értelmezhetők.^{4, 5}

A határközi intézményi struktúrák közül Nyugat-Európában és Kelet-Közép-Európában a kötött és szigorúbban szabályozott *eurorégiós szervezeti forma* az elterjedt, míg a skandináv és mediterrán térségekben inkább a „lazább” és nyitottabb *munkaközösségi forma* előfordulása a gyakoribb. A különféle munkaközösségek, eurorégiók, euroregionális szervezetek és interregionális együttműködések száma az Európai Unióban jelenleg már mintegy kétszáz. Részben az interregionális együttműködések szolgáló különböző intézményesült határközi struktúrák, mindenekelőtt az eurorégiók egyre növekvő fontosságukkal magyarázható, hogy ma már se szeri, se száma az eurorégiók különböző szempontok szerinti megközelítésének, definíció-jellegű értelmezésének. Létrejöttében mindenekelőtt az Európai Unió állásfoglalása tekinthető mérvadónak, amely szerint az „Eurorégiók: olyan szervezett, konkrét formába öntött határon átnyúló struktúrák, amelyek magukban foglalják a helyi és a regionális szint képviselőit és ha szükséges, a gazdasági és társadalmi partnereket.”⁶

Az eurorégiókkal kapcsolatos különböző definíciók értelmezésekor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a határvidékek közötti együttműködés intézményesített formáját megtestesítő eurorégió Kelet-Közép-Európában csak a rendszerváltások, illetve az euroatlanti folyamatok kiteljesedése nyomán jött létre a határon átívelő kapcsolatoknak ez a modellje.

A legtöbbször közös gazdasági térként is funkcionáló területi egységek, az eurorégiók a határon átvívelő kapcsolatok sajátos földrajzi keretei. Az interregionális együttműködés intézményesült formái egyszersmind a legmagasabb szintű, államhatárokat áthidaló, többnyire határvidékek közötti intézményesített együttműködési struktúrák, a legfejlettebb és legszélesebb hatáskörű, illetve a legtöbb funkcióval rendelkező szervezetek, amelyek fő célja, hogy elismerjék őket az adott régió gazdasági, környezetvédelmi, szociális, kulturális és egyéb intézményi problémáival foglalkozó nemzetközi szerveződésként. Az ilyen tevékenységeknek eurorégiók szintjén történő koncentrálódása azt eredményezheti, hogy a határközi struktúrák olyan kritikus tömeget érhetnek el (gazdasági értelemben), amely erősíti a határ menti térségek kohézióját, illetve felkelti a magánbefektetők és intézmények érdeklődését.^{7, 8}

Az eurorégióknak, a határon átnyúló együttműködések rendszerében, illetve hierarchiájában elfoglalt helyüket tekintve, tapasztalatok alapján mindenekelőtt két *területi-térségi szint*, a *regionális közép- vagy mezoszint*, illetve a *helyi vagy mikro szint* említhető meg, attól függően, hogy a területi szereplők közül a középszintűek vagy inkább a helyiek dominálnak. Az eurorégiók sorában különbséget lehet tehát tenni makro- és mikroszintű eurorégiók között, ami annyit jelent, hogy vannak olyan eurorégiók, amelyeket túlnyomórészt és/vagy kizárólagosan régiók, megyék, azaz *középszintű közigazgatási egységek* alkotnak, és vannak olyanok, amelyekben inkább a *helyi szereplők* (települések, városok, kistérségek, kamarák stb.) játsszák a vezető szerepet. A területi kiterjedés és szereplők azonban nem mindig élesen elválasztható kategóriák, nagyon gyakran egymás mellett és/vagy egymást átfedve tevékenykednek, illetve a nagyobb intézményesült struktúrák keretei között jönnek létre „*mikroszintű*”, ún. *minieurorégiók*.

2. Euroregionális és egyéb interregionális együttműködések Magyarországon

Magyarországnak alapvető nemzeti érdeke történelmi okokból is az 1920. évi Trianoni békeszerződés által szétszabdalt és széttöredezett, korábban viszonylag egységes gazdasági térszerkezet és vonzáskapcsolatok helyreállítása, a Kárpát-medencét véglegesen megosztó politikai államhatárok elválasztó jellegének a mérséklése, a megfelelő módon *átjárható államhatárok* megteremtése, a határon átvívelő kapcsolatok fejlesztése. A folyamat kiteljesedése természetesen nem nélkülözheti a szomszédos országok együttműködését sem, különösképp, hogy azok hivatalos politikai körei gyakorta érzékelnek még ma is veszélyt a határok két oldalán élő magyarság szorosabb együttműködésében. Mindez pedig kedvezőtlen hatást gyakorolhat a *szomszédsági*, s nem utolsósorban a *magyar–magyar és az inter-etnikus kapcsolatok alakulására*. Ezért a határon átnyúló kapcsolatokban is olyan feltételek és körülmények megteremtésére kell törekedni, amelyek a lehetőségek szerinti minimumra csökkentik az anyaország határain kívül élő magyarságra nehezedő negatív hatásokat.⁹

A Magyar Köztársaság *külső, ún. schengeni határain*, mindenekelőtt a magyar–ukrán, a magyar–szerb és a magyar–horvát határszakaszokon – de más határtérségekben is – a történelmileg is motivált hátrányos következmények minimalizálásában, a határon átvívelő kapcsolatok erősítésében játszhatnak megkülönböztetett szerepet azok a *nagy eurorégiós szervezetek és egyéb interregionális szerveződések*, amelyeknek a határon átnyúló együttműködésben meglévő valós vagy potenciális funkcióik akkor sem lebecsülendők, ha tevékenységük formális keretei esetenként ma még erősebbek, mint működésük tényleges tartalmi jellemzői. Az államhatárokon átvívelő határközi struktúrák intézményi keretei Magyarországon gyakorlatilag minden határszakaszon kiépültek, ami egyben azt is jelzi, hogy a határon átnyúló együttműködések erősítését követelik meg a hasonló természet- és tele-

pülésföldrajzi pozíciók és adottságok, a hajdan volt történelmi alapok és a határ túloldalán élő magyarsággal ápolandó kapcsolatok is, amelyek fenntartásában és erősítésében fontos szerepet játszanak az intézményesült határközi interregionális szervezetek, ún. *eurorégió típusú határközi struktúrák*, amelyek száma Magyarország államhatárai mentén tizennyolc (1. ábra, 1. táblázat).

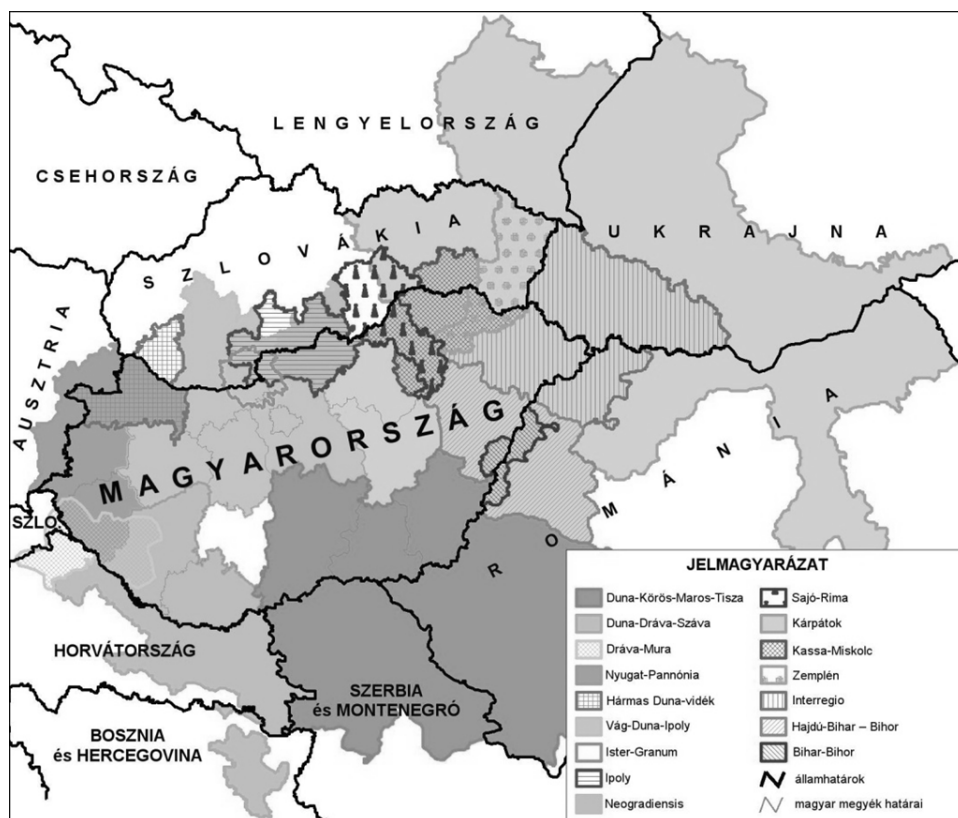
Az interregionális szervezetek magas száma természetesen önmagában még nem garancia a tartalmas tevékenységre, inkább csak lehetőség, olyan intézményi keret, amely optimális esetben hatékony szerepet játszhat a határregiók együttműködésében. A határközi struktúrák intézményi modelljei közül, funkciójuk, méretük, területiségük, térszerkezeti elhelyezkedésük és –kapcsolataik alapján három főbb típus emelhető ki:

1. *Munkaközösség* – az eurorégiónál egyszerűbb szervezeti felépítésű vagy kevésbé integrált, országokat és tartományokat magában foglaló laza, alacsonyabb kompetencia-szintű, transznacionális jellegű országhatárokon átívelő együttműködés, érdek-közösség. A nagy kiterjedésű szervezeti formát tekintve Magyarország két esetben – *Alpok-Adria Munkaközösség* (1978) és a *Duna Menti Tartományok Munkaközössége* (1990) – érintett.
2. *Eurorégió* – államhatárokat áthidaló, legmagasabb szintű, legtöbb hatáskörrel és funkcióval rendelkező, legfejlettebb együttműködési forma, határközi struktúra, amely területiség és térszerkezeti kapcsolatok alapján két nagy csoportra osztható:
 - *Nagyrégiós modell* – nagyívű határon átnyúló középszintű, tartományi és/vagy megyei, ún. *trans-border típusú* együttműködések. Magyarországot három ilyen határközi struktúra érinti, a *Kárpátok Eurorégió* (1993), a *Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió* (1997), a *West/Nyugat-Pannónia Eurorégió* (1998).
 - *Kisrégiós modell* – megyék, kistérségek és/vagy városok, városi vonzáskörzetek közötti, ún. *cross-border típusú* intézményesült együttműködések foglalt magába, amelyek száma Magyarországon tizenhárom. Létrejöttük sorrendjében a következők: a *Duna–Dráva–Száva Euroregionális Együttműködés* (1998), a *Vág–Duna–Ipoly Eurorégió* (1999), az *Ipoly Eurorégió* (1999), a *Neogradiens Eurorégió* (1999), a *Sajó–Rima Eurorégió Határon Átnyúló Együttműködés* (2000), az *INTERREGIO* (2000), a *Kassa–Miskolc Eurorégió* (2000 és 2004), a *Hármas Duna–Vidék Eurorégió* (2001), a *Dráva–Mura Eurorégió* (2001), a *Bihar–Bihar Eurorégió* (2002), a *Hajdú–Bihar–Bihar Eurorégió* (2002), az *Ister-Granum Eurorégió* (2003), a *Zemplén Eurorégió* (2004) Rövid távú, projektszintű és egyéb településközi, ritkán kistérségi együttműködések – eseti, „ad hoc” jellegű alkalmi kooperációk, valamint egyéb jogi alapokon vagy anélkül működő (testvértelepülési) kooperációk, regionális méretű térben szerveződő, de alacsony integritással bíró, formális szerepkörű „névleg eurorégiók”, amelyek konkrét, gyakran átmeneti jelleggel jönnek létre, számuk igen magas, s állandóan változik.¹⁰

Az *eu-* vagy *eurorégiók* pragmatikus, definitív megfogalmazásban Magyarországra vonatkoztatva sem jelent mást, mint európai kitekintésben, azaz, hogy a határ menti együttműködés hagyományos és legeredményesebb formái, amelyek *földrajzilag két vagy több ország érintkező területeit foglalják magukban*, és két vagy több állam kormányai és/vagy helyi (regionális) önkormányzatai megállapodást kötnek abból a célból, hogy *összehangolják tevékenységüket a határ menti térségek eredményesebb fejlesztése érdekében*.¹¹

A határkutatók a rendszerváltást követően helyesen ismerték fel, hogy a hatékony és eredményes határon átnyúló struktúrák felállítása Kelet-Közép-Európa országaiban is szükséges. A létrejövő interregionális struktúrák jelentősége – egyikük igen találó megfogalmazása szerint – mindenekelőtt abban rejlik, hogy a határ menti együttműködés interregionális szervezeteinek a létrejötte és gyors fejlődése a „térségeknek politikai tartalmat és

szerepet biztosított, továbbá új európai területi dimenziók kialakítását eredményezte”⁸. Ez az új területi dimenzió már azokat az *együtt élő határrégiókat* jeleníti meg, ahol széleskörű kapcsolatok alakulnak ki a gazdasági-társadalmi-kulturális élet legkülönbözőbb területein. Ebben a kapcsolatépítésben rendelkeznek ígéretes kilátásokkal a különféle intézményesült együttműködési formák, az *eurorégió típusú határközi struktúrák*, amelyek jelenleg már lefedik Magyarország minden határszakaszát (1. ábra).

1. ábra. Eurorégiók és határon átnyúló regionális együttműködések Magyarország részvételével 2004-ben (Forrás: Dancs L., MTA RKK Debreceni Osztály)

A számtalan euroregionális szervezet, *eurorégió* (nagy régió) és egyéb *kisrégió* vagy *kvázi eurorégiós jellegű szerveződés*, ún. *eurorégió típusú struktúrák*, integrációs tömörülések közül a határ menti együttműködés legmagasabb szintjét jelentő nagy eurorégiós kooperációk száma Magyarországon ma már három, de több eurorégió, s még több eurorégió típusú együttműködés szerveződése van folyamatban. A már meglévő három magyarországi (nagy régiós jellegű) eurorégiós együttműködés közül kettő működési területe – a térségben elsőként 1993. február 14-én létrejött *Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetsége* (Kárpátok Eurorégió), illetve az 1997. november 21-én Szegeden alakult *Duna-Körös-Maros-Tisza Regionális Együttműködés* – a kelet-magyarországi határvidék, az ország északkeleti, keleti és délkeleti határrégióit, míg a harmadik az 1998. október 7-én létrejött *West/Nyugat-Pannónia Eurorégió* nyugati kapcsolódási pontnak számító magyar-osztrák határ menti területeket foglalja magában. A két munkaközösségi típusú együttműködést – *Alpok-Adria Munkaközösség*, *Dunamenti Tartományok Munkaközössége* – nem számítva, összesen még további 16 különféle nagy régiós és kis régiós euroregionális szervezet található Magyarországon (1. táblázat).

1. táblázat. A határ menti együttműködési szerveződések fontosabb adatai, 2004

Interregionális szerveződés	Az alapítás éve	Terület		Népesség ezer fő	Az együttműködésben részt vevő területi egységek száma
		km ²	ebből: a magyar területek aránya, %		
Kárpátok Eurorégió	1993	161 192	16,2	16 051	20
Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió	1997	71 636	25,0	5 600	9
West/Nyugat-Pannónia Eurorégió	1998	15 148	78,0	1 265	4
Duna–Dráva–Száva Eurorégió	1998	28 284	37,3	2 454	11 ⁴
Neogradiens Eurorégió	1999	4 668	54,3	364	4
Ipoly Eurorégió	1999	6 325	45,1	543	4 ⁵
Vág–Duna–Ipoly Eurorégió	1999	14 283	65,5	2 082	6
Kassa–Miskolc Eurorégió	2000	14 000	51,8	1 512	2
Sajó–Rima Eurorégió	2000	10 621	68,2	930	4
Interregio	2000	23 221	25,6	2 229	3
Hármas Duna-vidék Eurorégió	2001	6 162	68,3	697	4
Dráva–Mura Eurorégió	2001	n. r. ²	62,4	157	9
Hajdú–Bihar–Bihar	2002	13 755	45,1	1 176	2
Bihar–Bihar	2002	1 760	33,3	109	2 ³
Ister–Granum Eurorégió	2003	2 000	60,4	200	9 ⁶
Zemplén Eurorégió	2004	6 282	28,2	200	4 ¹

Megjegyzés: 1. A szerveződést kistérségek (szlovák formula szerint mikrorégiók) alkotják; 2. A szerveződés tagjai egymással nem szomszédos települési önkormányzatok, a terület ezért nem releváns; 3. A tagszervezetek önszerveződő kistérségek, amelyek magyar oldalon 19 település, román oldalon 17 (társközségekkel együtt 40) települést tömörítenek. 4. A közigazgatási területi egységeken (megyéken) kívül a szervezet tagjai városok, község, és különféle kamarák. 5. Továbbá hat civil szervezet is tagja. 6. Kilenc kistérség (mikrotérség) területén összesen 100 települési önkormányzat.

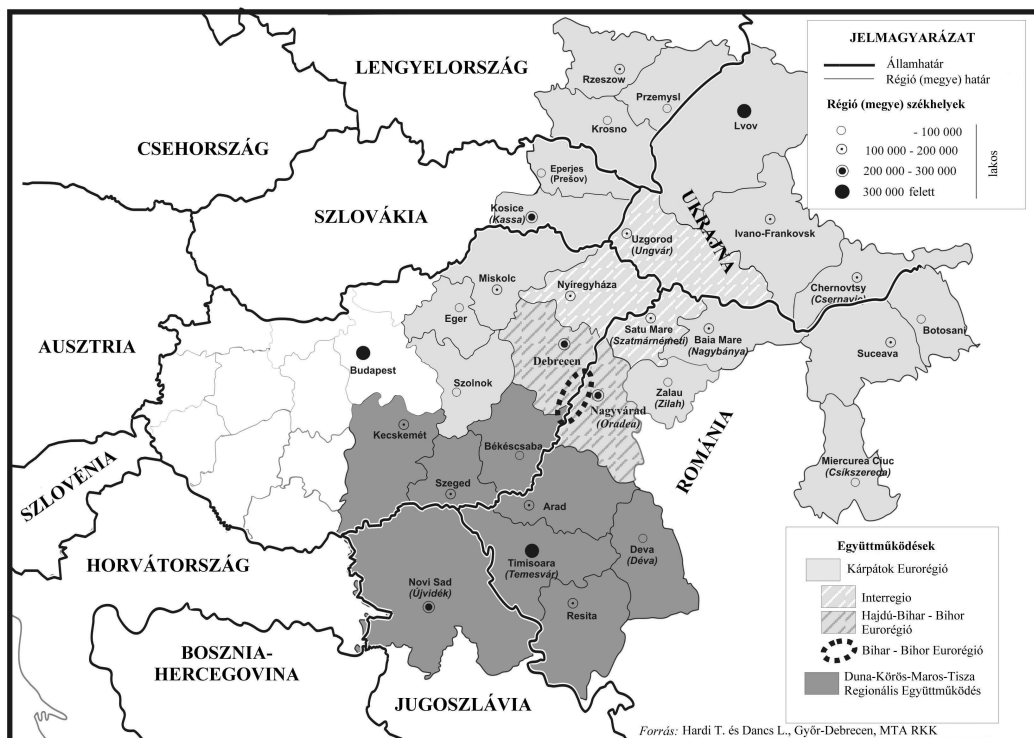
Forrás: Horváth Gy. (2005) alapján készült, részben saját korrigált számítás.¹⁴

Az intézményesült határközi struktúrák, eurorégiók és egyéb interregionális szervezetek magas száma is jelzi, hogy az 1989/90-től kibontakozó kelet-közép-európai rendszerváltó folyamat és az európai integrációs folyamatok kiterjedésének egyik következménye volt az új államok létrejötte, az államhatárok elválasztó jellegének a mérséklődése, egyszersmind a határ régiók szerepkörének a bővülése. A határon átnyúló új különféle interregionális szerveződések létrejöttének egyik nagy előnye ugyanis, hogy azokat ma már nem korlátozzák sem az egykori, sem a meglévő államhatárok, és így akár több ország területeit magukba foglaló régiók is létrejöhetnek. Miután pedig az EU-ban kiemelt prioritást élvez az elmaradott határ menti régiók fejlesztésének és felzárkózásának elősegítése, ezért a határon átívelő regionális szerveződéseknek a közös fellépés lehetősége miatt még inkább létérdeke az együttműködés, mivel maguk is komolyan befolyásolhatják a kapcsolatok alakulásának irányát, és szervező tevékenységükkel jelentősen erősíthetik a szerződő felek határterületeinek kohézióját.

Az euroregionális szervezetek mind a nyugat-európai, mind pedig a kelet-közép-európai országok határ régióiban többé-kevésbé hasonló indíttatásból jöttek létre és terjedtek el, törekvéseik, feladataik, s egyáltalán a tevékenységüket meghatározó motivációk nagyon hasonlóak, mondhatni azonosak a bővülő Európában. A kelet-közép-európai változások és az európai integrációs folyamatok mintegy szerves velejárójaként a *határon átnyúló együttműködések motivációja Magyarország esetében is* elsősorban a belső és külső erőforrások közös hasznosítása, az uniós regionális támogatások megszerzése, az integráció erősítése, a határ menti fejlettségbeli különbségek csökkentése, a perifériák felzárkóztatása, a történeti-etnikai feszültségek és problémák enyhítése, a korábban összetartozó tér-

szervezeti funkciók „egyesítése”, az új regionális gazdasági tér létrehozása és kohéziója, az ún. *euoregionális szemlélet* és a *regionális identitás* erősítése, amely szerint a jövő Európája nemcsak a nemzetállamok, hanem az azonos gazdasági érdekeltségű (határ menti) területekből kialakított „régiók Európájaként” is értelmezhető. A határok meghaladásából, az euoregionális együttműködésből számos előnye származhat nemcsak a határ menti térségeknek, de a nemzetállamoknak is.^{12, 13}

Magyarország keleti államhatárai mentén tevékenykedő két hatalmas kiterjedésű euro-régió, a *Kárpátok Eurorégió* (161 ezer km², 16 millió lakos) és a *Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió* (71,5 ezer km², 5,6 millió népesség) eddigi működésének eredményességével kapcsolatos megítélés ellentmondásos (2. ábra). Mindkét nagyrégiós euoregionális szervezet esetében, közös jellemzőként mondható el ugyanis, hogy különböző múltbeli és újkeletű politikai, gazdasági-társadalmi, etnikai okok – s nem csak a területiség, a túlméretezettség – miatt ma még nem képesek azokat a funkciókat ellátni, amelyeknek a fejlettebb nyugat-európai térségek nagy interregionális szervezetei már sokkal sikeresebben felelnek meg. Különösen problematikusnak tekinthető a már kvázi működésképtelenség felé sodródó Kárpátok Eurorégió tevékenysége. Az öt ország (Magyarország, Lengyelország, Ukrajna, Szlovákia, Románia) amúgyis periférikus, öröklött és újkeletű problémákkal terhelt és elmaradott területeket magában foglaló, perifériák találkozásában fekvő ún. Kárpáti Régió² térségében tevékenykedő Kárpátok Eurorégió mintegy kéttucat, olykor nem is szomszédos országokkal érintkező közigazgatási egységére kiterjedően, pusztán túlméretezettsége miatt is már-már a működésképtelenség felé sodródik. Az egyre inkább formális jellegű, ún. *bizottsági*, nem pedig *projekt-típusú* interregionális szervezet működési zavaraihoz hovatovább nyilvánvalóan hozzájárult azoknak a külpolitikai – főként biztonságpolitikai – tényezőknek a háttérbe szorulása, amelyek az eurorégió alapításakor, a 90-es évek első felében még meghatározó szerepet játszottak a szervezet életrehívásában.

2. ábra. A Duna–Körös–Maros–Tisza és a Kárpátok Eurorégió, 2004

A nagyrégiós modellek közül egyedül a *West/Nyugat Pannónia Eurorégió* tűnik a legéletképesebb szervezetnek. Az Eurorégió viszonylag optimális területével (15,2 ezer km²) és lakosságával (1,3 millió fő) kiválóan tölti be a nyugati irányú stratégiai kapcsolódási szerepet a három magyarországi (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala) megye és egy ausztriai tartomány (Burgenland) közötti sokszintű kooperációs kapcsolatrendszerben. A nagy eurorégiós szervezetek helyett, sokszor azok keretei között a kisebb interregionális szerveződések mozgékonyaságuk és a közvetlenebb egymáshoz kapcsolódás, a szorosabb kötődés és az együvé tartozást megalapozó identitás miatt is számos területen hatékonyabban képesek szolgálni a határon átvélő kapcsolatok ügyét, mint a hatalmas, nagy kiterjedésű eurorégiós szintű kooperációk.

Számos jel mutat arra, hogy a két nagy kelet-magyarországi eurorégió helyett vagy annak megújításával, mindenekelőtt a Kárpátok Eurorégió területén, azaz a szomszédos határ menti régiók különböző területi szinteken történő összefogásával, a közös érdekek és érdekelttség felismerésével a mai határon átnyúló kapcsolatoknál jóval működőképesebb együttműködések jöhetnek létre, különösen ha képesek lesznek a hagyományos bürokratikus és gyakorta formális „bizottsági típusú” együttműködésről a konkrét, gyakorlati jellegű hatékony „projekt típusú” működésre átváltítani tevékenységüket. Ily módon ezek a nagy ívű eurorégiók is a határon átvélő együttműködések eredményes formái lehetnek. Az ország egészét tekintve máris számos határrégióban rajzolódni ki, főként a centrumvárosok közötti szorosabb interregionális (kiszéleki) együttműködés földrajzi keretei.

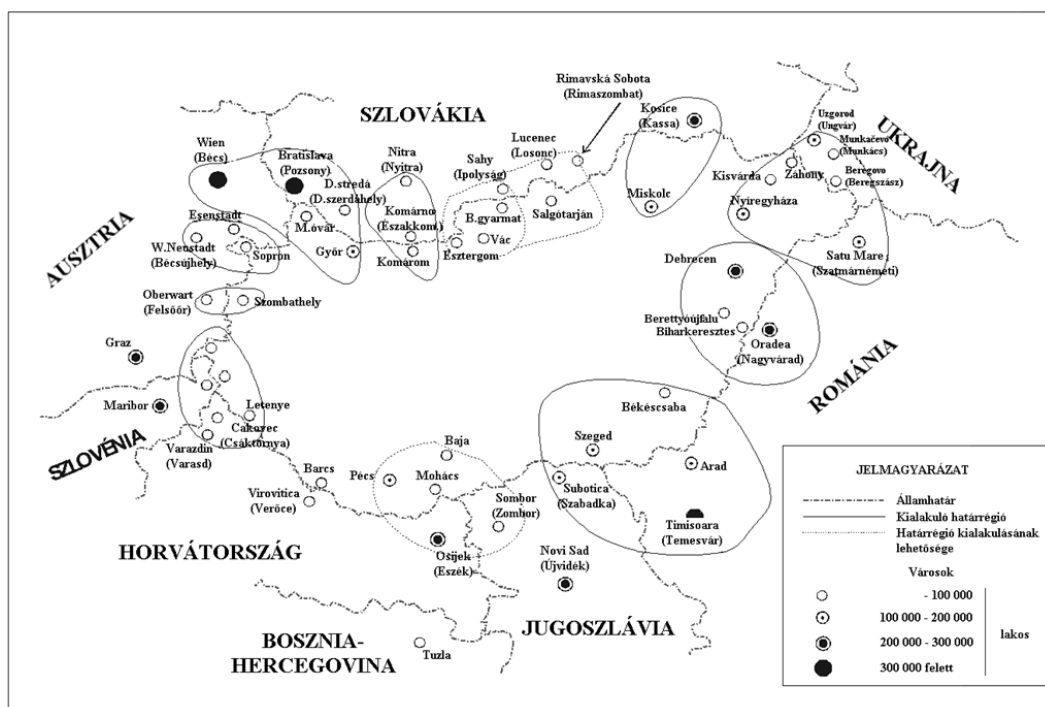
3. Paradigmaváltás – együttműködés határok nélkül

Az európai integráció erősödésével, a Schengen-folyamat kiteljesedésével – Magyarország esetében a Schengeni Végrehajtási Egyezmény 2008-tól történt teljes körű bevezetésével – gyökeres változás, ha tetszik *paradigmaváltás* várható a határon átnyúló kapcsolatok jellegét, tartalmát és formáit illetően. A határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb, konkrét bi- és trilaterális intézményesült interregionális együttműködések előtérbe kerülését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén. A nagy ívű határközi szervezeti rendszerek (eurorégiók) keretében és/vagy mellett felértékelődik a kisebb léptékű határ menti együttműködések, kistérség–kistérség, kistérség–város, város–város kapcsolatok, város- és településszövetségek – kvázi „mini-eurorégiók” –, valamint a nagy- és középvárosok „kapuvárosi” (gateway) tranzitfunkcióinak és az egyéb településközi kapcsolatoknak a szerepe.

A már megvalósult határon átnyúló interregionális együttműködésekben, illetve a potenciális eurorégiók szerveződésében az ország államhatárai mentén ma már erősebben érvényesülnek a nagyvárosi, kistérségi vagy éppen megyei érdekek, mint a kevésbé vagy egyáltalán nem létező magasabb szintű regionális akaratok. A kisebb, korábban már felsorolt euroregionális együttműködések és a hozzájuk kapcsolódó vállalkozói övezetek, ipari parkok stb. működési területén, a rendszerváltás óta eltelt időszakban a határon átnyúló kapcsolatok fejlődése pozitív irányt vett. Az intézményi keretek között zajló kulturális, oktatási kapcsolatok egyaránt bővültek, és jelentős elmozdulás történt a gazdasági kooperációk terén is. A biztató jelek és perspektívák ellenére az újonnan formálódó kisebb euroregionális szervezetek és egyéb határ menti együttműködések még nem hoztak igazi áttörést a kapcsolatépítésben.

Az *interregionális együttműködés egyéb lehetséges szintjeit* tekintve a magyar területi tudományok képviselői közül már a kilencvenes évek derekán voltak, akik megkülönböztetett hangsúlyt helyeztek a határ menti nagyvárosoknak, regionális centrumoknak és para-

centrumoknak a nemzetközi, illetőleg regionális-interregionális együttműködésben játszott szerepére, valamint a potenciális eurorégiók létrejöttében várható közreműködésére.¹⁵ Késoőbb az osztrák–magyar határ menti együttműködés, valamint a Nyugat-Dunántúl egészére vonatkozó vizsgálatok alapján a potenciális eurorégiók összekapcsolásának lehetséges szintjeit illetően olyan fontos és újszerű megállapítások születtek, amelyek érvényessége feltétlenül kiterjeszthető az ország keleti államhatárai mentén formálódó együttműködésekre is. A legújabb tudományos elemzések és tapasztalatok egyaránt amellett szólnak, hogy az országhatárok mentén „mini eurorégiók” hálózatának a létrejöttét célszerű ösztönözni, amelyek elsődlegesen *település-település, város-város, kistérség-kistérség, kistérség-járás* szintjén segítik elő az együttműködéseket (3. ábra).¹⁰

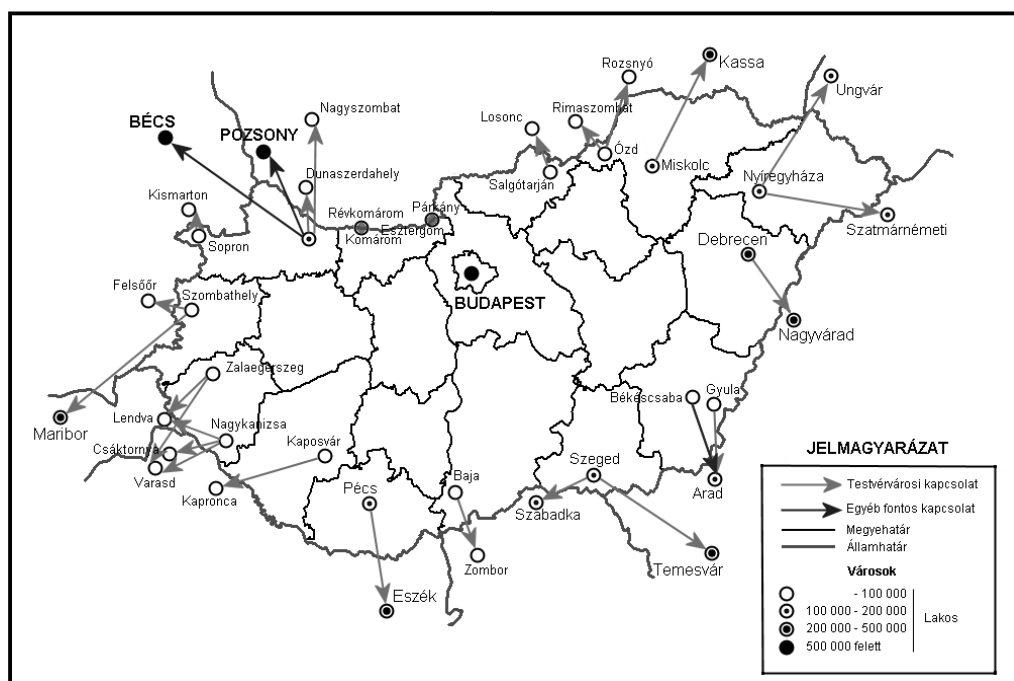

3. ábra. Formálódó határregiók és új interregionális együttműködések
(Forrás: Hardi T.–Dancs L., MTA RKK Győr–Debrecen)

Az új típusú, kisebb kiterjedésű, egyszersmind mozgékonyabb és konkrétabb együttműködések sokkal inkább tartós alapját, szilárd pillérét teremthetik meg az eurorégiók megszerveződésének. Nyilvánvaló ugyanis, hogy bármilyen meglévő vagy éppen szerveződő (potenciális) eurorégió valós regionális fejlesztő hatásokat csak akkor képes kifejteni, ha a közreműködő települések és térségek az együttműködésben megtalálják a saját és közös érdekeiket. Az érdekérvényesítés konkrét képviselőit pedig leginkább a határ menti települési és térségi önkormányzatok, középszintű intézmények és szervezetek az alkalmasak.¹⁶

Az elmondottak is azt támasztják alá, hogy a határon átnyúló regionális együttműködésben az euroregionális szerveződések mellett – akár annak keretei között – meghatározó szerephez jutnak a határregiók egyes kistérségei, településegységei és -szövetségei, de leginkább a határ menti nagyvárosok, az ún. centrumvárosok. Ezért is annyira fontos, hogy a nagy ívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozásán túl a kistérség-település, város-*város érintkezések* vagy *városszövetségek* jöjjenek létre. Ebben a dimenzióban a kihívá-

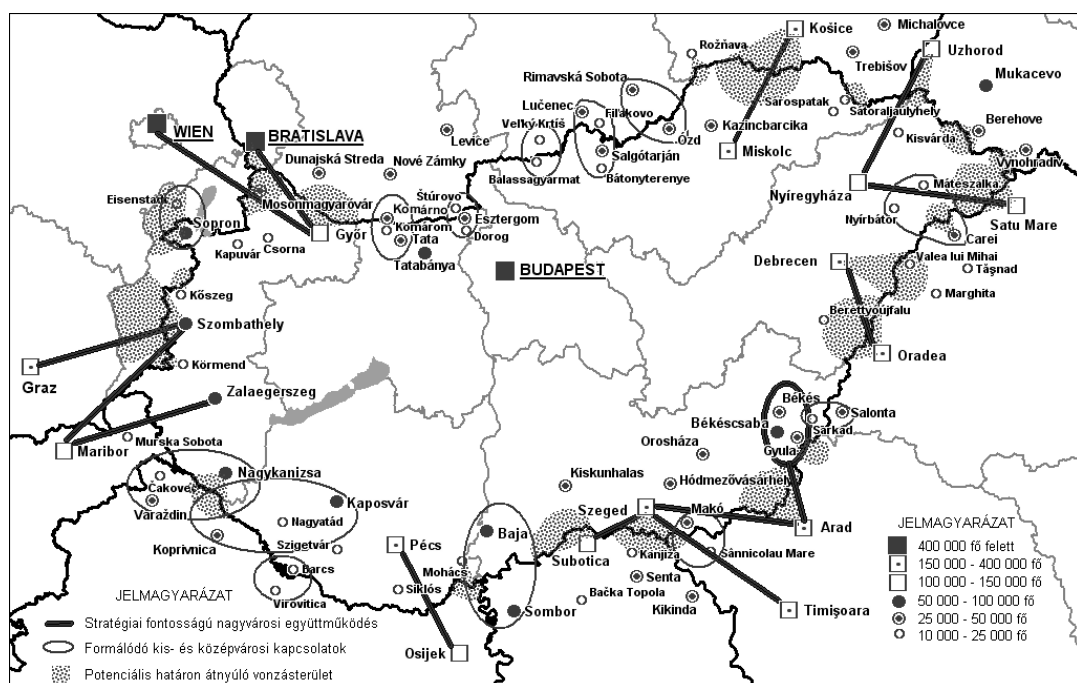
soknak főként a regionális centrumvárosok és egyes paracentrumok felelnek meg, igaz ma még eltérő színvonalon (*Győr, Komárom, Balassagyarmat, Salgótarján, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Békéscsaba, Szeged, Pécs, Dunaszerdahely, Pozsony, Nyitra, Komárno, Ipolyság, Losonc, Kassa, Ungvár, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Szabadka, Eszék* stb.). Az északkelet-magyarországi határszakaszon – de a keleti és részben a déli határrégiókban is – hasonló nagyságú, szerepkörű, korábban egymást jól kiegészítő városgyűrűk találhatók a határ két oldalán, ezek hálózatba szervezése – elsőként az infrastrukturális rendszerek megújításával – lehetséges, ami önmagában is nagy lendületet biztosítana a határ menti együttműködések ügyének. A határon átnyúló kapcsolatok építésében érthető módon egyre erőteljesebb szerep hárul a gazdasági-társadalmi szempontból stratégiai helyzetben lévő nagyvárosok együttműködésére. Térszerkezeti pozícióik révén a növekedési tengelyek mentén elhelyezkedő városok az európai integráció révén megnyíló új lehetőségek közepette mindenképpen előnyösebb helyzetbe kerültek az elmúlt időszakban a kapcsolataikat régóta építő, azonban szűkösebb anyagi erőforrással rendelkező településeknél (4. ábra).

4. ábra. Jelentősebb magyarországi városok partnerkapcsolatai a határrégióban
(Forrás: Koncz, 2008.)¹⁷

A városi együttműködések intenzitása alapján hat típus különíthető el. A legintenzívebb kapcsolatok a Duna két partján elhelyezkedő várospárok, Komárom és Révkomárom, valamint Esztergom és Párkány között alakultak ki. A települések összeköttetését napi négy-öt buszjárat biztosítja, a vezetők napi kapcsolatban vannak egymással, együttműködésük stratégia mentén zajlik, amelybe a vonzáskörzetük településeit is bevonták. A második típusba tartozó együttműködések esetében nem ennyire meghatározó az egymásrataltság, azonban szintén egy közösen kialakított stratégia mentén dolgoznak együtt, meghatározó a szerepük az euroregionális együttműködésekben, gyakran közös képviselőtestületi üléseken egyeztetik elképzeléseiket a városvezetők (pl. Debrecen és Nagyvárad, Miskolc és Kassa). A harmadik csoporthoz azok a kis- és középvárosok tartoznak, ahol az együttmű-

ködések „hagyományosnak tekinthető formái” mellett jelentősebb gazdasági kapcsolatok is kialakultak (pl. Mátészalka–Nagykároly, Makó–Nagyszentmiklós, Záhony–Csap). A negyedik csoportot hivatalos, hosszú távra visszanyúló, elsősorban a közös történelmi gyökekre, kulturális értékekre épülő együttműködések adják (pl. Fehérgyarmat és Nagyszőlős, vagy Beregszász és Vásárosnamény kapcsolata). Az ötödik csoportba azok az együttműködések sorolhatók, amelyek egy konkrét cél, fejlesztés megvalósítása érdekében jöttek létre. Ilyen volt a kapcsolatok kibontakozása idején Létavértes és Székelyhíd eseti kooperációja a határátkelő megépítése érdekében. A gyakran csak egy-egy konkrét cél megvalósulása érdekében létrejött városok közötti határ menti együttműködések a teljes keleti határ mentén megfigyelhetők. Az együttműködések hatodik csoportjába azok a testvértelepülések tartoznak, amelyek a kapcsolatok elmélyítésének kezdeti stádiumában vannak, illetve megrekedtek az évente visszatérő protokolláris találkozók szintjén (5. ábra).

5. ábra. Potenciális város–város és város–falú együttműködések Magyarország határtérségeiben
(Forrás: Balcsók I.–Koncz G. MTA RKK Debreceni Osztály, 2008.)

Funkcionális várostérségen belüli határon átnyúló együttműködésekre elsősorban Magyarország nyugati határai mentén találhatók pozitív példák, ahol a trianoni határmegvonást követően a centrumtelepülések az ország területén maradtak, míg a vonzáskörzetük jelentős része az országhatáron kívülre került. A határon átnyúló munkaerővonzás tipikus példáját adja Magyarországon Győr és Esztergom, amelyek gyáraiba több száz szlovákiai vendégmunkás érkezik. Győr önkormányzata a kapcsolat normalizálása érdekében csallóközi településekkel (gyakorlatilag kistérségként) írt alá együttműködési megállapodást. Egy intenzívebb kapcsolatrendszer kialakulásának Sopron, Kőszeg, Szombathely, vagy akár Körment esetében is megvannak a térszerkezeti alapjai. A keleti határok mentén fordított relációban lelhetők fel a kapcsolatok intenzívebbé válásának történelmi gyökerei, mivel a határhoz közel fekvő nagyvárosok szinte kivétel nélkül nem Magyarország területén találhatók. A legjelentősebb szerepkör növekedéssel potenciálisan Nagyvárad, Kassa és Szatmárnémeti esetében lehet számolni. Az egykor ezekhez a nagyvárosokhoz tartozó

vonzásterületek nagysága több száz négyzetkilométer kiterjedésű, azonban zömében ritkán lakottak, aprófalvas településszerkezet jellemzi őket.¹⁷

Az interregionális fejlődés történelmileg meghatározott sajátosságai, a magasabb gazdasági-társadalmi fejlettség szintje, nem utolsó sorban az utóbbi évtizedek integrációs folyamatai – köztük a Schengen-folyamat – nyomán a határon átnyúló kapcsolatok jellegében bekövetkező paradigmaváltás különösen kézzelfogható formában mutatkozik meg a Budapest–Pozsony–Bécs nagyvárosi, kvázi határon átnyúló, fővárosi-metropolisz térség, azon belül is mindenekelőtt a szűkebb Bécs–Pozsony–Győr–Szombathely–Nagyszombat–Krems–Sankt Pölten övezte, és számos más decentrumot magában foglaló magyar–osztrák–szlovák határtérségben.¹⁸

A városközi és városok közötti kapcsolaton alapuló, nemcsak intézményesült, hanem *projektszintű együttműködések* számos helyen kimutathatók Magyarország más határ régióiban is, többnyire inkább ott, ahol a funkcionális együttműködésnek erős hagyományai, szilárd történelmi alapjai és feltételrendszere alakult ki, s kapcsolatok működtetéséhez rendelkezésre állnak a megfelelő szintű és érdekeltségű partnerek. Ilyen funkcionális területek kölcsönös érdekeltsége alapján formálódó konkrét és hatékony együttműködésre való készség mutatkozik meg újabban pl. a *magyar–osztrák–szlovák* közvetlen határtérségben – az *osztrák–szlovák–cseh* határregiókra átnyúlóan –, ahol elsősorban Bécs hagyományosan kiemelkedő gazdasági, társadalmi és innovációs, és az ugyancsak igen erős Pozsony és a térségre is kisugárzó hatással is bíró Brno, de súlyánál és regionális szerepkörénél fogva ide sorolható Győr bázisán és a közeli nagy- és középvárosok kapcsolatára építve nagyon szilárd projektszintű együttműködés formálódik *Centrope region* néven (6. ábra).

6. ábra. A *Centrope region* elhelyezkedése (Forrás: www.centrope.com)

4. Következtetések

A határmentiségben és a határon átnyúló kapcsolatokban az európai integrációs és globalizációs folyamatok kiteljesedésével várhatóan egy *kettős tendencia* figyelhető meg. Az *egyik tendencia* abban mutatkozik meg, hogy a különféle európai és interregionális szervezetek – lassan csökkenő szerepkörrel – a jövőben is a határ menti együttműködések,

illetve a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésének eredményes formái maradnak, különösen ami a szomszédos országok területi és fejlettségi különbségek mérséklésének a lehetőségeit illeti. A korábban intézményesült eurorégió típusú határközi együttműködések – azon túl, hogy elősegíthetik az uniós források megszerzését és hatékonyabb felhasználását –, jelentős mértékben hozzájárulhatnak Magyarország politikai és gazdasági pozíciójának átrendezéséhez is a Kárpát-medencében.

Az előbbivel egyidejűleg kibontakozó *másik tendencia*, hogy a nagyívű multinacionális határközi szervezeti rendszerek, a nagyrégiók (pl. Kárpátok Eurorégió) mellett – vagy helyett – várhatóan felértékelődik a kisebb léptékű intézményi formák, kistérségi, városközi, településszövetségi stb. kapcsolatokon alapuló kistrégiós (Hajdú-Bihar–Bihar Eurorégió, Bihar–Bihar Eurorégió), az ún. minieurorégiós interregionális együttműködések, valamint a határ menti nagy- és középvárosok kapuvárosi (gateway) és tranzitfunkcióinak, illetve egyéb település- és intézményközi kapcsolatoknak a szerepe. A jövőt tekintve tehát a hatékonyabb határokon átnyúló kapcsolatépítés érdekében a gyakorta formális tevékenységet folytató, hatalmas területű nagyrégiós szervezetek – mindenekelőtt a Kárpátok Eurorégió, s részben a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió – gyökeres megújulása, szervezeti struktúrájának átalakítása és a kisebb léptékű, határközi struktúrák, projektjellegű megyei és/vagy kistérségi együttműködések szerepének növelése a közeljövő nagy kihívása, különösen hogy a Schengen-folyamat pozitív következményeként, főként a belső határok mentén radikálisan csökkent az államhatárok elválasztó szerepe, kedvezőbbé vált és jelentősen bővült az interregionális együttműködések feltételrendszere.

A különböző határközi együttműködések, struktúrák, interregionális szervezetek – főként az újabb kistrégiós szerveződések – minden problémájuk ellenére a határon átívelő kapcsolatok olyan új intézményesült keretei, *amelyek eredményesen szolgálhatják az uniós források megszerzését, a hatékonyabb felhasználását*, mindenekelőtt pedig a közvetlen kapcsolatok és helyi erőforrások kiaknázásában rejlő lehetőségeket, amelyek mérsékelhetik Magyarország Európai Unió csatlakozásával létrejött schengeni külső határok kedvezőtlen hatásait, s nem utolsósorban hozzájárulhatnak a határrégiók közötti összekötő (híd-) szerep erősödéséhez, a Trianonban szétterjedt térszerkezeti egységek „újraegyesítéséhez”, *távlatosan pedig egy új Kárpát-medencei transznacionális makroregionális gazdasági térség létrejöttéhez.*

Végül az eredményes interregionális együttműködés egyik fontos előfeltétele, hogy a fejlesztésében érintett tudományos, politikai, gazdasági, társadalmi, civil és egyéb szervek-szervezetek közreműködésével készüljenek tartalmas és megvalósítható közös fejlesztési dokumentumok a szomszédos határrégiókra vonatkozóan. Igen fontos azonban, hogy a fejlesztési dokumentumok többek között legyenek tekintettel a perifériák eltérő lehetőségeire, a kapu- és közvetítőszerepekre, az ún. kapuváros (gateway) funkciók kialakítására, a határon átnyúló térségi integrációra, a nemzetiségi és társadalmi kapcsolatok kérdéseire is.

Jegyzetek

- ¹ Hajdú Z. (2000): A határon átnyúló együttműködés potenciális lehetőségei Magyarország EU-csatlakozása után. In: A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban. Szerk.: Horváth Gy. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. pp. 163–173.
- ² Illés I. (2002): Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- ³ Baranyi B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. – *Tér és Társadalom*, 2004/2. 1–21. p.
- ⁴ Baranyi B. (2007): A határmentiség dimenziói. 2. jav., bőv. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.

- ⁵ Novotny G. (2003): Határon átnyúló regionális hálózatok Európában. PhD-értekezés. Pécs, 2003. március. (Kézirat). 200 p.
- ⁶ European Commission 1997: Practical Guide to Cross-border Cooperation. Regional Policy and Cohesion. 2 nd Edition. European Commission. Gronau. 6. p.
- ⁷ Horváth Gy. (Szerk.) (2000): A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja.
- ⁸ Scott, J. (1997): A határmenti együttműködés nemzetközi rendszerei. – Tér és Társadalom. 3. 117–131. p.
- ⁹ Tóth J. (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In: Határon innen – határon túl. Szerk.: Szerk.: Pál Á., Szónokyné Ancsin G. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék. 27–43. p.
- ¹⁰ Rechnitzer J. (1999): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon; Az osztrák–magyar határ menti együttműködések a kilencvenes években. In: Elválaszt és összeköt – a határ. Szerk.: Nárai M., Rechnitzer J. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. 9–128. p.
- ¹¹ Éger Gy. (2000): Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában. Budapest, Osiris. (Pro Minoritate Könyvek).
- ¹² Baranyi B. (2004): A határmentiség dimenziói. Magyarország és keleti államhatárai. Budapest–Pécs, Dialóg Campus K. (Dialóg Campus Szakkönyvek, Területi és Települési Kutatások, 22.).
- ¹³ Horváth Gy. (2001): *Regionális támogatások az Európai Unióban*. Budapest. Osiris.
- ¹⁴ Horváth Gy. (2005): A Kárpát-medencei régiók közös kohéziós politikájáról. In: Közelítések. A határon átnyúló kapcsolatok kilátásai és a mezőgazdaság regionális kérdései az Európai Unió keleti peremén. Szerk.: Baranyi B. MTA Regionális Kutatások Központja, Debrecen. pp. 13–28.
- ¹⁵ Golobics P. (1996): A határ menti térségek városainak szerepe az interregionális együttműködésben Magyarországon. In: Határon innen – határon túl. Szerk.: Pál Á., Szónokyné Ancsin G. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék. 224–230. p.
- ¹⁶ Hardi T. (2004): Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. – Magyar Tudomány. 9. 991–1001. p.
- ¹⁷ Koncz G. (2008): Településközi kapcsolatok sajátosságai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja határ menti régiójában. In: Magyar–ukrán határregió. Együttműködés az Európai Unió külső határán. Szerk. Baranyi B. Debrecen, MTA Regionális Kutatások Központja. 125–144. p.
- ¹⁸ Hardi T.–Hajdú Z.–Mezei I. (2009): Határok és városok a Kárpát-medencében. Győr–Pécs, MTA RKK.

FÁBIÁN ATTILA:^{*}**Kultúraalapú városfejlesztés, kreatív városok****Abstract**

The cultural economy gets more and more importance in the course of the development of modern towns. The high importance of culture in the life of cities has already been well-known for a long time (J. Jacobs, R. Florida, D. Throsby and others), although it had a supplementary or indirect role earlier. At present, the earlier producing branches are often replaced by the cultural economy in employment, capital investment and income production in the developed towns. There are several examples in Europe confirming it, where towns and regions of outdated structure are reorganizing their structure with cultural development. The local and regional politics can have a direct and greater effect on all this than on choosing the premises of transnational companies. In the present study I examine the role of culture in town-development and the importance of creative towns.

1. A kultúra, mint stratégiai fontosságú erőforrás

Richard Florida szerint a társadalmi tőke, a tolerancia, valamint a természeti és kulturális környezet vonzereje válik a városok fejlődésének alapjává.¹ Vízioja Jane Jacobs úttörő elképzelésein alapul, miszerint az utcák, parkok, belvárosok sokszínű és többcélú forgataga kívánatos.² Florida megjegyzi, hogy a helyi politika a legtöbb esetben nem kedvez a „kreatív városok”, a „kreatív gazdaság”, és a „kreatív osztályok” megjelenésének, Jacobs város-élenkítésről szóló eszményeinek beteljesüléséhez.

Számos elemző kritizálta Florida elméletét, mivel úgy ítélték meg, hogy gondolatai elősegítik a dzsentifikációt, továbbá, hogy ő elsősorban a magántulajdon fejlesztését részesíti előnyben a gazdaság- és közösségfejlesztéssel szemben.³

Jane Jacobs „életteli” városa, részben a modern építészetre és az 1950-es évek uralkodó városi tervezésére adott válaszként született. Jacobs érvek hosszú sorát sorakoztatja fel e modellel szemben és bemutatja, hogy miként befolyásolta az utcák, a parkok és belvárosok életét a városi terek kihasználatlansága, élettelensége. Jacobs tárgyalja a kulturális erőforrások második világháború utáni időszakban a „kulturális és polgári központokba” történő elszigetelésének és koncentrációjának társadalmi költségeit is, „tragikusnak” nevezve azt.⁴

A városok kultúrafejlesztése ma kevésbé fókuszál kulturális „kampuszok” építésére, amit Jacobs kritizált. A kulturális programok könnyen csomagolhatóak és adhatók el a városi agglomerációk társadalmának és a turistáknak egyaránt. Ami viszont kimarad a kultúrafejlesztési tervek és programok közül, az a helyi társadalmak mindennapi kulturális életének vizsgálata.

Melyek is tehát az elkövethető legnagyobb hibák?

- A kulturális fejlesztések egyre inkább a belvárosi vállalkozásokra és kulturális övezetekre összpontosítják energiáikat és a kulturális erőforrásokat, a helyi társadalom értékei rejtve maradnak. A globalizált kultúra testet ölt a Pláza és Multiplex világban.
- A város kulturális vagyona és infrastruktúrája nem illeszkedik a helyi társadalom kultúra történelméhez és belső igényeihez.

^{*} Intézetigazgató egyetemi docens – Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar.

- Nem megfelelő a „kultúra” szervezőinek felkészültsége, szűk politikai fókusszal rendelkeznek, elsősorban egzisztenciális okok miatt.
- A politikai környezet, a kultúrpolitikai döntések és helyi társadalmak valós kulturális igényei között szakadék tátong. Vagy másként, mára sikerült a kulturális igényeket a politikai környezetbe belesimítani.

David Throsby közgazdász a következőkre hívja fel a figyelmet: a kulturális tőke összekovácsolja a két legfontosabb – környezeti és gazdasági – fenntarthatósági kritériumot. A fenntartható gazdasági és környezeti fejlődésnek olyan szimbiózisban kell együttműködni, hogy egyik se okozzon lassulást vagy stagnálást. Olyan folyamatokat kell gerjeszteniük, amelyek mind az ökoszisztéma, mind a társadalmi megújulását támogatják.

Hat kritériumot fogalmaz meg mindennek a megteremtésére:

1. *Anyagi és nem anyagi jólét:* olyan termékek és szolgáltatások előállítása, melyek egyaránt nyújtanak gazdasági és kulturális értéket a fogyasztók számára.
2. *A generációk közötti egyensúly megteremtése a javak felhasználásában:* úgy kell cselekednünk, hogy fenntartsuk az egyensúlyt a különböző generációk között az erőforrások fel- és felhasználásában. Törekedjünk a dinamikus egyensúlyra. Valamennyi hagyományos tőkeelemnek megteremtődik a maga haszna – így a kulturális tőkének is –, pusztán az a kérdés, hogy e haszonból az egyes generációk mennyit használnak fel és mennyit termelnek újra? Ha egy generáció többet használ el, mint amennyit előállít, akkor a következő nemzedéknek kevesebb használati és több termelési kötelezettsége keletkezik.
3. *Tisztességes magatartás az értékek és erőforrások felhasználásában:* a használati jog valamennyi generációnak megadatott, de önmérséklettel és tisztességesen szabad élni ezzel a joggal. Így a kulturális tőke használata nem egyenlő annak felélésével.
4. *A fenntartható diverzitás, kulturális sokszínűség:* minél nagyobb a kulturális diverzitás, sokszínűség, és erőforrás bevonás, annál több a lehetőség azok megújítására és a kulturális „multiplikációra”. A kulturális és művészeti paletta színessége, a jövő értékvilágát és gazdagságát teremti meg.
5. *Az elővigyázatosság elve:* olyan döntéseket szabad csak meghozni, amelyek az alapváltozókat, alaperőforrásokat erősítik és nem generálnak visszafordíthatatlan folyamatokat. Mivel a jövő meglehetősen megfoghatatlan, így az elővigyázatosság az egyik legfontosabb kritérium.
6. *A kulturális rendszer fenntarthatósága:* szükséges megértenünk a rendszert és a rendszerváltozókat, valamint feltárunk a szinergikus energiákat. A rendszerek és alrendszerek között – bármely rendszerről is legyen szó, így a kulturális gazdaságról is – mindig van átfedés és együttműködés. Egyik sem létezhet a másik nélkül. Ennek figyelmen kívül hagyása értelmetlen és felesleges forráskiáramlást eredményezhet.

A kulturális politika feladata lehet a rövidtávú és ideiglenes megoldások számának csökkentése, a fő erővonalak feltárása és erősítése, a káros öngerjesztő folyamatok kiküszöbölése még azok karakterisztikussá válása előtt.⁵

A gyakorlat azt mutatja, hogy a kultúrát Európában a városok stratégiai fontosságú erőforrásnak tekintik, és lényeges stratégiai szerepet játszanak az „Tudásgazdaságban”.⁶ A kultúrában rejlő, közvetett hatások egyre inkább fontos szerepet játszanak a városok promóciós stratégiáiban is. A globális turizmus terjeszkedésével, a kulturális turizmus fejlesztését egyre fontosabbnak ítélték a települések.⁷ Azt is felismerték, hogy a képzett vállalati alkalmazottak a lakóhely kiválasztáskor elvárják a magas szintű oktatási, kulturális szolgáltatásokat.⁸ A kultúrának a város imázsával összefüggő jelentős értéke megerősítette az imázs-tudatosság növekvő fontosságát a modern gazdaságban.⁹ Mindez a kulturális tőke iránti presztízs keresletként értelmezhető,¹⁰ ami hasonlít Harvey¹¹ megfigyeléséhez, aki vitatja, hogy a városi elit számára a művészetek és a kultúra fogyasztása a gazdasági és osztálybeli megkülönböztetés

egyik formája. Mivel a városverseny felerősödött, így e sajtáságos termék esetében is megjelentek a követő városok, amelyek lemásolták a máshol sikeres látványosságokat, ahelyett, hogy saját helyi adottságaikra szabott stratégiát alkalmaztak volna.¹²

Ezt a valóságos és potenciális szerepet legjobban úgy tudjuk meghatározni, hogy beazonosítjuk a művészet és kultúra lehetséges hozzájárulását a városfejlesztéshez.

1. táblázat. Művészetek és kultúra a városfejlesztésben¹³

Feladatok	Amit a művészetek és a kultúra tehet
A vállalkozói közösség átszervezése	• A szellemi tőkén alapuló kulturális és kreatív ipar stratégiai jelentőségének kidomborítása a városi vállalkozói közösségekben. • Új marketing és márkaépítési gyakorlat kifejlődésének támogatása a meglévő/hagyományos vállalkozásoknál. • Társulás és szinergikus együttműködés a meglévő/hagyományos vállalkozásokkal a forgalom, kínálat, márkaépítés és a fogyasztás javítása.
Az életminőség és a területi minőségi tényezők fontossága a telephely megválasztásában	• A személyes/karriertervezők befolyása a telephely megválasztásában. • A vállalkozási telephely megválasztásának a befolyásolása (telephelymarketing). • A belső befektetési döntések befolyása.
A „külvárosba menekülés” csökkentése	• A belvárosi területek vonzóbb munka-, és lakóhelyé tétele. • Az esti és 24 órás üzleti tevékenység lehetőségeinek a javítása. • Az ipari/műemléki/történelmi kerületek felújításának ösztönzése. • A humán- és társadalmi tőke fejlesztése – készségek, bizalom, kölcsönösség, hálózatépítés. • Forgalmasabb és biztonságosabb utcák kialakítása: „felpezsdítés” vagy hasonló stratégiák alkalmazásával
Városi régiók – nem csak helyszínek	• Karakterisztikus helyi/regionális identitás és termék „márka” kialakítása, mint pl. Barcelona/Catalunya város-régió vagy a Milánó város-régió kialakítása esetében. A város-régió a gazdasági innováció és értéknövelés alapeleme – ahogy mindig is az volt.
Igény a magasan képzett munkaerő iránt Digitális szükségesség: infrastruktúra és tartalom	• Olyan minőségű szolgáltatások kínálata olyan választékban, amelyek magasan képzett, értéknövelt és tudás intenzív dolgozókat vonzanak. • A kulturális és kreatív vállalkozások „tartalmának” megalkotása, kihasználása és terjesztése, • Karakterisztikus márka és niche megalkotása a városi terület/város-régió számára. • A „művészet” és a „technológia” közötti szinergiák megalkotása a gyorsan fejlődő szektorokban, mint pl. a játék- és szórakoztató szoftverek.
A csoportok és hálózatok fontossága	• A városi „kritikus tömeg” elemeinek, és a kreatív hálózatépítéshez szükséges alkalmak és helyszínek biztosítása. • „Nem funkcionális” és nem hivatalos hálózatok létrehozása, mint pl. a „Első kedd” vagy a „Cafe Kultúra” kezdeményezések,¹⁴ amelyek az alkotók, gyártók és a befektetők kapcsolatépítését segíti a piacfejlesztés érdekében.
Szociális befogadás	• A kulturális sokszínűség és az alkotási sokszínűség közötti pozitív kapcsolat bemutatása • Annak a biztosítása, hogy a városi kulturális stratégia ne csupán a középosztály betelepüléséhez és „etnikai tisztogatáshoz” vezessen • Az utcák biztonságosabbá tétele, és az üzletek kínálatának a javítása • A lakosság sokszínűségének, tapasztalatainak és a gyalogosforgalomnak a növelése a városokban (a kereslet és a költségek növekedéséhez is vezet)

Ez egy hosszú – tényezőket és törekvéseket tartalmazó – lista, de igazság szerint a kisebb és nagyobb városokban különböző formákban világszerte gyakorolják ezt, a kultúrával és művészetekkel, stratégiai partnerekkel a városközpontok fejlesztésének érdekében.

2. A kulturális tervezés felé

Részben az erre a helyzetre adott válaszként, részben a városok életminőségével kapcsolatos megújult érdeklődés miatt az elmúlt évtizedekben a „kulturális tervezés” elkezdett beépülni a várostervezők, önkormányzati tisztségviselők, közösségi művészek, a művészetekben és a kulturális erőforrásokban érdekelt közösségi szervezetek szóhasználatába. Ez biztató jel, amennyiben azt jelzi, hogy a szélesebb értelemben vett kulturális erőforrásokat ma már komolyan veszik a környezet tervezésekor. Az Ausztrália Önkormányzati Szövetség például a gazdasági, infrastrukturális, környezeti és társadalmi tervezés mellett a kulturális tervezést is feltünteti az ausztrál önkormányzatok számára adott ajánlásaiban. Az *Integrált Helyi Területfejlesztés szabályai*, lehetővé teszik a kulturális tervezés integrálását a szociális, gazdasági, infrastrukturális és környezeti tervezés eszközei közé.¹⁵

Ennek hatására egyre több önkormányzati hivatalban neveznek ki kulturális tervezőket „kulturális tervek” megalkotására. Ilyen lehetne például a *Regionális Fejlődésmenedzselési Keretterv*, amely kimondottan a kulturális tervezés és egy sor, hasonló alapelv és intézkedési terv irányát fogalmazza meg. Meg lehetne alkotni többek közt a *Kulturális Tervezési Kézikönyvet*¹⁶ Nemzetközi konferenciák, műhelyek, és fejlesztési szemináriumok sora szükséges a kulturális tervezés tárgyában.¹⁷

De mit is jelent ez? Óvatosságra van szükség e kérdés megválaszolásához. Amikor az „adj hozzá egy új ötletet és keverd meg jól” logikát próbáljuk alkalmazni, az új ötletek, elképzelések és a gyakorlat sokszor elveszítik a hatékonyságukat.

A gondolat már a XX. század elején, a várostervezési mozgalommal együtt megszületett. Megtalálható már Patrick Geddes-nél is, aki Nagy Britanniában a Városi és Regionális Tervezés elveinek és gyakorlatának megalapítója volt. Geddes egykori tanítványának, Lewis Mumfordnak, a *Város a történelemben* szerzőjének munkájában is olvashatjuk. Sürgetőleg hangsúlyozza Jane Jacobs is, különösen „*A nagyszerű amerikai városok halála: a tervezés hiánya*” c. művében, amiben elítéli a tervező szakmát, mivel korlátozza a „spontán ön-sokszínűsítés” lehetőségeit. Érdemes tehát visszatérni a tervezés, Patrick Geddes által leírt alapelveihez, amelyek oly fontosak lesznek a városok újjászületésben.

Hadd említsek néhányat ezek közül:

- *A tervezés nem fizikai, hanem humán tudomány.* Geddes hangsúlyozza, hogy minden tervezési folyamatnak figyelembe kell venni a *Lakosság-Munka-Helyszín* alapvető koordináta-hármasát¹⁸ A tervezőknek ezért nemcsak rajzolóknak, hanem antropológusoknak, közgazdászoknak és geográfusoknak is kell lenniük. Tudniuk kell, hogy hogy élnek, dolgoznak, szórakoznak az emberek, és hogyan viszonyulnak a környezetükhöz. A tervezés sajnos főként fizikai tudománnyá vált, amely a földhasználattal, infrastruktúrával és a közlekedéssel foglalkozik. A gyakorlat elősegítette ezt a szakmai specializációt a kétdimenziós városi környezettervezésben, és nem foglalkozik azzal, hogy mi is folyik valójában a színes négyzetögeken belül, és a mintaszerű épületek között. Lukovich Tamás számos előadásában és cikkében hangsúlyozza ennek jelentőségét a városi terek és a társadalom együttélésének, kommunikációjának kiemelésével.
- *Felmérés a tervezés előtt.* Geddes hangsúlyozta, hogy fel kell fednünk a város rétegeit lefelé haladva, egészen a legrégebbi múltig és onnan kell olvasnunk azt felfelé, folyamatosan magunk elé képzelve a történelmet.¹⁹ Bele kell tudnunk illeszteni és integrálni a tervezési folyamatba a városi környezetnek és lakóinak történelmét, mintázatát és emlékeit. Kulturális feltérképezésre van szükség – az emberek emlékeinek, elképzeléseinek és értékeinek a kutatására – mielőtt a tervezést megkezdzenénk.
- *A városok megteremtik polgáraikat.* A tervezés folyamán az alapvető hangsúlynak nem a termékek és árucikkek, hanem az emberek, polgárok „megteremtésén” van.

Újra meg kell tanulnunk a polgárrá-formálás művészetének egyes elemeit, amennyiben nem csupán a városi, de a *polgári* megújulást is célul akarjuk kitűzni. A város kulturális élete – az intézmények, utcák, programok és tevékenységek – nagyon fontos szerepet játszik ebben, de csak akkor, ha nem korlátozzuk le ezt a „kultúra, mint művészet” spektrumára. Geddes, Ruskin után erőteljesen érvel, arról hogy a kultúrának mind a „mentalista”, mind az „esztétikai” aspektusától el kell fordulnia, és egy sokkal robosztusabb, tevékenyebb kapcsolatot kell kialakítania, nem csupán a kultúra fogyasztásával, hanem annak *létrehozásával* is.²⁰

Geddes tanácsait figyelembe véve és saját tapasztalataink alapján ráébredhetünk arra, hogy a kulturális tervezés, ahogy Franco Bianchini fogalmazott: „bonyolult művészet”.²¹ Lehet felületes és sekélyes, kikapcsolódásból és szórakozásból álló mázzal rejtve el az igen mély társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket. A kulturális tervezés, ha rosszul alkalmazkodik, létrehozhatja a világ legcsodálatosabb kulturális központját, egy hanyatló várossal, elhagyott utcákkal, minimális tömegközlekedéssel, hajléktalan családokkal és bezárt üzletekkel körülvéve. Ez nem igazi kulturális tervezés.

A kulturális tervezés valamivel jobb, de messze nem kielégítő verziója előírja, hogy mi történjen *miután* a várostervezők elvégezték a munkájukat. Kialakulhat a közösségi művészeti elképzelésekből, a pasztellszínek esztétikájából és a némi zöldfelülettel kiegészített posztmodernitáson alapuló ráncfelvarrásból álló kulturális tervezés. Ez sem igazi kulturális tervezés a szó valódi értelmében.

Mi tehát akkor a leghatékonyabb definíció? A következő összegzést javaslom: *a kulturális tervezés a kulturális erőforrások stratégiai és integrált hasznosítása a városi és közösségi fejlesztésben*. A legfontosabb kulcsszavakat egyenként megvizsgálva az alábbiakban szeretném kicsomagolni ezt a definíciót:

Stratégiai. A kulturális tervezésnek a nagyobb, városi és közösségi fejlesztési stratégia részeként kell megjelennie. Kapcsolódnia kell a fizikai- és városfejlesztéshez, a gazdasági és iparfejlesztési célokhoz, a társadalmi igazságosságra vonatkozó kezdeményezésekhez, a szabadidős lehetőségek tervezéséhez, a lakás- és közműépítéshez. Nem eredhet abból az önelégült és elhatárolódó véleményből, hogy a művészet önmagában jó az embereknek és a közösségnek. A kulturális tervezőknek kapcsolatot kell teremteni a saját érdekeik és tevékenységük, valamint az egyéb, tervezéssel és fejlesztéssel foglalkozók között. Valódi gazdasági és fejlesztési szókinccsel kell rendelkezniük ennek érdekében: meg kell tanulniuk az „emelőhatás”²² nyelvén beszélni. Brókerként kell működniük, akik összekapcsolják az innovációs erőforrásokat azokkal, akiknek szükségük van rá – és ezekből nem kevés létezik.

Integrált: A kulturális tervezés nem valósítható meg utólagosan. Nem lehet csak hozzáadni. A kulturális tervezőknek meg kell győzniük a többi tervezőt, hogy a kulturális tervezés kiterjed az életstílusra, az élet mintázatra és minőségére, annak mindennapi, alapvető rutinjaira és struktúrájára, a bevásárlásra, a munkára és a játékra – a *lakosságra, munkára, helyszínre*. Nem csak az utcákra és épületekre, de a szokások, vágyak, véletlenek és szükségszerűségek összefüggéseire – a *lakosságra, munkára, helyszínre*. Tehát a kulturális tervezőknek ott kell lenniük és hallatniuk kell a hangjukat egészen a kezdetektől: a város- és stratégiai tervezés első gondolataitól, az új lakó- vagy üzleti ingatlanfejlesztések első jeleitől, az új helyi iparfejlesztési stratégia megfogásától kezdve. És nem kívülállóként kell jelen lenniük, a karzatról bekiabált véleményekkel, hanem a „fejlesztési koalíció” kulcsfontosságú szereplőiként. Meg kell győzniük a köz- és a magánszférát a közösség nevében – és annak támogatásával és felhatalmazásával –, hogy ezeket a struktúrákat és rituálékat, valamint a helyi életünk színtereit tervezzük ilyenkor meg. Ezért kell a kulturális tervezésnek szervesen kapcsolódnia a többi tervezési folyamathoz, és nem elég azt utólagosan hozzábiggyeszteni. Ezért van az is, hogy több talentumra van szükség ezeken a területeken, mint amennyit a korábbi

közösségi művészeti tisztségviselő vagy munkás szolgáltatni tudott. Szükség van a közgazdászokra, az antropológusokra és a kulturális tanulmányok szakértőire.

Tervezés: Vegyük komolyan ezt a szót. A tervezés az a szervezeti alap, amelyből minden más funkció ered. A tervezők tereket alkotnak: az emberek és a közösségek teszik ezeket a helyeket napi tevékenységük során olyanná, amilyenek, és ez sokszor eltér a tervezők eredeti szándékától. Ez nem afféle populista elgondolás: továbbra is szükség van a tervezőkre, de még fontosabb, hogy az elképzeléseiket ki kell szélesíteni, hogy terveik és elképzeléseik számára etikai szabályzót adjunk; olyan etikai szabályzót, amely nem az utópisztikus tér és a vezérterv rajztábla-esztétikáján, hanem kutatásokon és egyeztetéseken alapul.

Ezt szem előtt tartva szeretnék hat vezérelvet kijelölni Garner nyomán:²³

1. Fontos felmérni a közösség valamennyi igényét, nem csak a művészetekben feltételezett igényeket.
2. A tervezést folyamatos, és nem csak esetenkénti funkcióként kell felfogni.
3. A hosszú távú terveknek egy többretegű dokumentumban (stratégiai tervben) kell megjeleníteniük, a rövid távúaknak pedig egy intézkedési tervben.
4. A hatékony tervezés kritikus eleme a közösség bevonása. Nem az oly divatos és pályázatokban alkalmazott „társadalmasítás” szörnyű módszertanával!
5. A tervezési folyamatban egyszerre kell fogékonysággal és előírásokkal fordulni a választópolgárok felé.
6. A kulturális sokszínűség érdekében alapvető, hogy a kulturális tervezők megértsék, hogy milyen különböző szegmensekből épül fel a közösség, folytassanak párbeszédet és végezzenek kutatást minden csoporton belül, és minden csoport számára biztosítsanak képviseletet az egyes testületekben, bizottságokban és az értékelési eljárásokban.

Kulturális erőforrások: ez a végső kulcsszó, és sok szempontból a legfontosabb is, mivel ez az a dolog, amit tervezünk. Sok helyütt például a közösségek számára a legfontosabb kulturális központ valójában egy pazar templom, ahol egymással találkozhatnak, beszélgethetnek, táncolhatnak, játszhatnak, ehetnek, és persze imádkozhatnak is (lásd Távol-Kelet; lásd városi terek – Lukovich T.). Aztán sok fiatal, és sok asszony számára, a legfontosabb kulturális központ a bevásárló központ. Másutt a tervezési elképzelések legfontosabb kérdése a kultúrához illeszkedő *lakóhelyek* megteremtése, amelyek megfelelnek a családok mindennapi igényeinek. De ne menjünk messzire, Magyarországon, évszázadokon át a legfontosabb *kulturális* erőforrás volt maga a föld. Ez nem egyszerűen tulajdonjogi, vagy földhasználat-tervezési kérdés, de nagyon nehéz meggyőzni a hagyományos tervezőket, hogy a föld sokkal több, mint egy olyan dolog, amelyet övezetekbe lehet sorolni majd átsorolni, fejleszteni és eladni. A vezérterv nem tudta közvetíteni azt a sűrű és komplex rétegekből álló jelentéstartalmat és értéket, amelyet az emberek a földhöz kapcsoltak.

A kulturális tervezésnek azt a pragmatikus elvet kell alapul vennie, hogy *a kultúra az, ami a benne résztvevők számára kultúrájának számít*. Ez jelentheti egy műtárgy szemlélését, és jelenthet egy utcai sétát, ücsörgést a parkban, étkezést egy étteremben, az emberek szemlélését munka közben, és így tovább. Ez sokkal közelebb áll a kultúra egyfajta antropológiai, életmódként meghatározott definíciójához, mint a kultúra, mint művészet esztétikai definíciójához. Ezért kell visszatérni ahhoz a komplexitáshoz, amelyet Geddes *egyszerű lakosság-munka-helyszín* hármas formulája sugall.

A kultúra, mint művészet definíció rabságába bezárkózás helyett kulturális erőforrásokról beszélni tehát lényegileg demokratikusabb. Jobban figyelembe veszi a kulturális sokszínűséget és pluralizmust, jobban ráhangolódik a kulturális örökség sokszor nehezen megfogható jellegzetességeire, és jobban tiszteli a *különbözőség* egyszerű tényét. Ezért van az, hogy a „Lehet-e a kultúrát tervezni?” kérdésre adott válaszom nem egyszerűen igenlő, de

sürgető. Ez nem egyfajta *diktatórikus* „kulturatervezést” jelent, hanem annak a biztosítását, hogy a kultúra mindig jelen legyen, és ne szoruljon háttérbe a tervezési folyamatokban.

Az általános kultúrát – az oktatási rendszerben, a kulturális intézményeinkben, a szabályozás keretein keresztül – mindig is megtervezték. Valójában az évszázadok folyamán olyan jól tervezetté vált, hogy a végeredmény könnyednek, természetesnek és egyetemlegesnek tűnik. Ha nem tudjuk kiszélesíteni ezt a tervezési folyamatot, hogy befogadjuk mind a kultúripar kulturális termékeit, mind más kultúrák sokszínű kulturális termékeit és tapasztalatait, akkor a dinamikus kultúra ezen igen lényeges összetevői háttérbe szorulnak.

A kulturális erőforrások közönségesek, mindennaposak, valamint sokfélék és időnként kivételesek is lehetnek. Amikor ilyen módon szemléljük a kultúrát, megérthetjük, hogy a kulturális tervezésnek definíciószerűen stratégiainak, integrálnak, befogadónak és általános érvényűnek kell lennie. A kulturális tervezésnek meg kell találnia a hagyományos művészeti erőforrások szerepét is, de képesnek kell lennie pl. a kulturális turizmus stratégiában, a kultúra-ipar fejlesztésében, a szabadidő és kikapcsolódás tervezésben, a városi és utcaépítészeti tervezésben stb. megmutatkozó fejlesztési logika kezelésére is: és mindezek között meg kell találnia a megfelelő kapcsolódási pontokat is.

Foglalkoznia kell az identitás, az autonómia és a hely hangulatának kérdéseivel, de megfelelő kitekintést is kell biztosítania, egy általános városi közösségfejlesztési terv részeként.

Valódi és hatékony egyensúlyt kell bevezetnie és fenntartania az élet „belső” minőségére és mintázatára, valamint a „külső”, a turizmusra, a lehetséges jövőbeni lakók és látogatók (köztük a nagy- és kisvállalkozások) vonzására vonatkozó törekvések között.

Fel kell ismernie és újra és újra fel kell fedeznie azokat a bőséges kulturális erőforrásokat, amelyek már rendelkezésre állnak a közösségekben, de amelyek nem képezik a közösség kulturális, társadalmi vagy gazdasági profiljának a részét. A helyi közösségeknek rá kell ébredniük, és bizonyos esetekben újra fel kell fedezniük a kulturális örökségüket, mind a fizikai helyszínek és épületek, mind a hosszú és lenyűgöző történelemmel rendelkező, jellegzetes kulturális örökség tekintetében. Ez nem olyasmi, amit a kormányzat vagy a turizmussal foglalkozó szervezetek kényszerítenek rá a helyi közösségre, hogy aztán a turisták megtekinthessék azt. Ez olyasmi, ami belülről fakad, nem csupán külső bemutatás céljából, jelentős bevételszerző potenciálja miatt, hanem azért, mert a jellegzetes örökség újrafelfedezése lendületet adhat. Ebben nincs szükségszerűen ellentmondás: ez egyszerre gazdaságfejlesztési stratégia és a közösségi önidentitás újrafelfedezésének a folyamata. Ugyanez a logika vonatkozik a kulturális és környezeti turizmus, a mitológiai elemek, az őstörténelem, a föld jelentéseinek felfedezése, a tradicionális ételekre és orvosságokra is. Egy dolog biztos; ha ezeket a kulturális erőforrásokat nem a helyi közösségekkel, általuk és értük tervezik meg, akkor az utazási irodák fogják ezt megtervezni a számukra, felismerve a nemzetközi piaci lehetőségeket.

Ez egy további fontos szempontra mutat rá. A kulturális tervezésnek, a *közösség kulturális felmérése* végig a párbeszédre alapuló és precíz elvén kell alapulnia. Ezt időnként kulturális feltérképezésnek is nevezik. Akárminek nevezzük is, az egyszerű alapelv az, hogy nem tervezhetjük meg a kulturális erőforrásokat, ha nem tudjuk, hogy mik ezek és milyen lehetőségek rejlenek bennük. *Felmérés a tervezés előtt*, ahogy Geddes mondta. Erre nem lehet ráhibázni, és az értékelést nem lehet egyszerűen a művészeti erőforrásokra alapozni (ami még rosszabb a találgatásnál, mert oly sok, diszkriminációs lehetőséget rejt magában). A közösség kulturális felmérése egyrészt párbeszédre alapszik, másrészt a sokszínű kulturális erőforrások és sokszínű kulturális igények részletes – minőségi és mennyiségi – felmérése aprólékos folyamatán. Ez lehet mennyiségi és lehet minőségi. Végezzünk például *Háztartási fogyasztási felmérést*, hogy adatokat kaphassunk a terület kultúrafogyasztási szokásairól.

Úgy ítélem meg, hogy a mai magyar lakosság jóval nagyobb mértékben hagyatkozik a kulturális fogyasztás otthoni formáira, ami üzenetet hordoz a térség által kínált kikapcsoló-

dási lehetőségek minőségéről. Biztosan jobb megoldás lenne, ha ez a pénz sokkal közvetlenebbül a helyi gazdaságba folyna be, a nemzetközi szórakoztatóipari és média cégek helyett? Nem akarnának-e inkább exportálni, mint importálni – a gazdasági innováció, és, kulturális területen, jellegzetes kulturális termelési és kifejezési formákon keresztül megalapozni egy jellegzetes identitást, jelenlétet, és „márkát”?

Természetesen a mennyiségi kutatás mellé jócskán rendeljünk minőségi kutatást is, a helyi érdekeltekkel együtt, fantáziadús kulturális feltérképezés és tervezés formájában. A fiataloknak egyszer használatos fényképezőgépeket adhatnánk, és megkérhetnénk őket, hogy menjenek, és készítsenek képeket a kedvenc helyeikről. Ilyen megoldás lehetne például bárhol Magyarországon a helyi egyetem diákjainak segítségével, hogy keressenek fel helyi bevásárlóközpontokat, és üljenek le az asszonyok, fiatalok, idősebb emberek, és a helyi kisebbségi közösségek csoportjaival beszélgetni, és írják össze az elképzeléseket, hogy ők milyennek szeretnék látni az utcákat, környezetüket. Videokamerás csoportok pedig megörökíthetnék a mozgás és tevékenység jellegzetességeit a városban és vonzáskörzetében. Más szóval, kulturális erőforrásokat használhatunk, hogy összetettebb tervezési kereteket fejleszthessünk ki, melyet egy kiállítást követhetne a „tervezés előtti felmérés” eredményeiből, ami jó hatással lehetne az új város min-tázatának, minőségének és sokszínűségének meghatározására.

Hasonló próbálkozásunk volt 2008-ban az „Építőkockák” városfejlesztési pályázat is, melyet Sopron kihasználatlan, kreativitásra alkalmas területein próbáltunk ki. Sikerrel, hisz az egyetemisták fantasztikus elképzeléseket vetettek papírra, számítógépes animációval tettek élővé. Bővebben a pályázatról a www.epitokockak.nyme.hu oldal számol be. Itt kell megemlítenem a British Council „Kreatív városok – az élhetőbb városokért” játékát is, mely új utakat keres a városi közösségi élet jobbá tételére különböző háttérű fiatal szakembereket bevonásával (<http://www.britishcouncil.org/hu/hungary-regional-projects-creative-cities.htm>).

Sok kérdést kell feltenni a kulcskérdések meghatározásához. Ezeknek a kérdéseknek a feltevésekor beindítjuk a közösség bevonásának és a közösségi befektetésnek az első lépéseit is. Közben – talán akaratlanul is – beindítjuk azon erőforrások felfedezésének a folyamatát is, amelyek eladdig felismeretlenül, rejtve maradtak a közösség profilja mögött. A kulturális felmérés, mint a kulturális tervezés szerves része – és mint ami lehetővé teszi a közösség objektív jelenlétét a tervezési folyamaton *belül*, ahelyett, hogy annak csak a „tárgya” lenne – a kulturális fejlődés keretein belül feltárja közösség erősségeit és kiaknázatlan lehetőségeit. Összesíti a helyi kultúra elemeit és alaposan megvizsgálja az erőforrásokat, hézagokat és igényeket, lehetővé téve a jobb, élhetőbb, társadalmilag igazságos és fogékony közösségek megtervezését.

3. Kultúra alapú várostervezés, kreatív városok

Ez nemcsak társadalmi törekvés, hanem közösségfejlesztési célkitűzés is, és egyben gazdasági is. A XXI. század gazdaságában a kulturális iparág – a jelentések, jelek, jelképek, képek, hangok készítésével foglalkozó vállalkozások – és az a humán infrastruktúra, amely gyártóként és felhasználóként is eltartja azt, kiemelkedő fontosságú.

A kultúra alapú várostervezés és fejlesztés, posztindusztriális vagyontermelési lehetőség. Ebben az esetben a városi és közösségi kulturális fejlesztés – a kulturális erőforrásokkal kapcsolatos célkitűzések, és azok tervezése és menedzselése – nagyon különleges szerepet játszik. A kulturális fejlesztés és tervezés, messze túlmutatva az (általában a művészettel azonosított) városi kultúra fontossága felé gyakorolt formális gesztuson, különösen sürgető szerepet játszik a városok emberi kapcsolatainak szervezésében – a „puha” infrastruktúrában, azaz a kreatív infrastruktúrában –, amely olyan fontos lesz a városok és közösségek pozícionálásában, a tudásgazdaság újrászervezett társadalmi-gazdasági kapcsola-

taiban, amelyben az egyik legfontosabb tulajdonforma a szellemi tulajdon lesz. A kulturális stratégia (és tervezés) történetileg a kulturális termeléssel – az alkotókkal és intézményekkel – foglalkozott, a kulturális termékek „piaci” terjesztésének eszközei helyett, amelyek most már minden háztartásban jelen vannak. Az intézmények és termelési formák „demokratizálódása” jelentőségét veszti a közvetítés eszközeiben bekövetkezett robbanás-hoz, és a kulturális termékek egyre növekvő, a gyorsan terebélyesedő *infosztráda* és a számítógép, a telefon és a televízió összetetalálkozása által lehetővé tett interaktív fogyasztáshoz képest. Többet meg kell tudnunk ezekről az új területekről, a kultúratermelési-, és fogyasztási formákról, és azok következményeiről a városi környezet szempontjából. Ezeket egy sor nagyon fontos, tervezéssel kapcsolatos okból kell ismernünk.

A városok a kulturális és kommunikációs ipar termékei és szolgáltatásai szempontjából az importkiváltás létfontosságú központjaivá válnak. Ebben a kontextusban a városi kulturális fejlesztés és tervezés kulcsfontosságú szerepet játszik a városokban és a régiókban, mivel megteremti az innováció, kreativitás sokszínűség és, röviden összefoglalva, az *értéktér* alapját és a feltételeit, a gazdaságinál sokkal szélesebb értelemben. A XXI. században a tudásgazdaság és az infosztráda éppoly fontossá vált, mint a hagyományos szállítási rendszerek. A „puha” és „kreatív” infrastruktúra a kulturális tervezés és fejlesztés különleges tartománya, és ez az, ami összekapcsolja a kulturális „fenntarthatóságot” és a fenntartható és innovatív fejlesztést.

Manuel Castells, az információ és gazdaság új kapcsolatából és a kulturális szükségszerűségek figyelembe vételének igényéből eredő – ahogy ő fogalmaz – „áramlatok terével” kapcsolatos érvelése szerint: a helyi társadalmaknak meg kell őrizniük az identitásukat, és kulturális gyökereikre kell építkezniük, függetlenül az áramlatok terétől való gazdasági és funkcionális függőségüktől. A helyek szimbolikus megjelölése, a felismerés szimbólumainak megőrzése, a kollektív emlékek kifejezése a valós kommunikációs gyakorlatban – ezek a helyek, mint olyanok továbbélésének alapvető módjai.²⁴

A továbbiakban Castells arra is figyelmeztet, hogy ez nem jelentheti a „törzsi rendszerhez és a fundamentalizmushoz” való visszatérést. A helyi szintű kormányzás fontosságának és szerepének teljes elismerésére van szükség, amely, ahelyett, hogy a globális információs gazdaság a helyébe lépne, valójában, megalapítja saját információs, döntéshozó hálózatait, és stratégiai szövetségeit.²⁵

Éppen ebben a kontextusban nyerik el az új információs technológiák a stratégiai jelentőségüket helyi szinten. A lakosság adatbankjai, interaktív kommunikációs rendszerei, a közönségen alapuló multimédiás központok hatékony eszközök a polgárok bevonására a lakossági kezdeményezésekből születő szervezetek és a kormányzat politikai szándékainak bázisán.²⁶

Végezetül, az, hogy ez az érvelés mennyire meggyőző, attól függ, hogy felismerjük-e a gazdasági területen (a tudás- vagy információ alapú gazdaság), a társadalmi-kulturális területen (identitástudat, elérhetőség, részvétel, hovatartozás és állampolgárság), az infrastruktúra területén (a hely és annak használati értéke), és a környezet területén (a természeti és épített erőforrásokkal való sáfarkodás) lejátszódott fejlődés *összekapcsolódását*. Tapasztalatom szerint ez az összefonódás nem jelenik meg jól, kellő céltudatossággal a városok tervezésében, irányításában és fejlesztésében, és még kevésbé a hagyományos kulturális célkitűzésekben.

Jegyzetek

¹ Florida, Richard (2003): *The Rise of the Creative Class*, New York: Basic Books.; Florida, Richard (2007): *The Flight of the Creative Class*, New York: Collins Books.; Florida, Richard (2008): *Who's Your City?* New York, Basic Books.

² Jacobs, Jane (1961): *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Vintage Books.

³ Például: Peck, Jamie (2005): „Struggling with the Creative Class.” *International Journal of Urban and Regional Research* 24(4) pp. 740–70.

- ⁴ *Jacobs, Jane* (1961): *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Vintage Books.
- ⁵ *Throsby, David* (2001): *Economics and Culture*, Cambridge, U.K., Cambridge University Press, pp. 43–47.
- ⁶ Tudásgazdaság: A globális gazdasági környezetben kialakuló új, elsősorban a tudáson alapuló gazdaság, amelyet – elméletileg – folyamatos fejlődés, alacsony munkanélküliség és a kapitalizmus rendszeres gazdasági összeomlásától való mentesség jellemez. Ez utóbbi megközelítés 2008 októberére óta, kissé labilissá vált.
- ⁷ *Bianchini, F. & Parkinson, M., eds*, (1993): *Cultural Policy and Regeneration: The West European Experience* (Manchester University Press, Manchester), pp.1–20.
- ⁸ *Dziembowska-Kowalska, J. and Funck, R. H.* (1999): “Cultural activities: source of competitiveness and prosperity in urban regions”, *Urban Studies* 36, pp. 1381–1398.
- ⁹ *Kong, L.* (2000): *Culture, economy, policy: trends and developments*. Introduction to special section of *Geoforum* on Cultural industries and Cultural Policies.
- ¹⁰ *Urry, J.* (2002): *The Tourist Gaze*. 2nd Edition. London: Sage.
- ¹¹ *Harvey, D.* (1990): *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- ¹² *Bayliss, D.* (2004): Denmark's creative potential. The role of culture within Danish urban development strategies. *International Journal of Cultural Policy*, vol. 10, no. 1.
- ¹³ *Partners for Livable Communities* (2004): *The Creative City: Power for the New Economy*, Resource Paper, Washington D.C
- ¹⁴ Ezek rendszeres havi és informális összejövetelek, amelyeket gyakran egy kávéházban, étteremben vagy hasonló közösségi épületekben tartanak, ahol az egyes szakmai szereplők összejönnek, hogy közös érdekeikről, termék- vagy szolgáltatásfejlesztési együttműködésekről, közös vállalatokról és projektfinanszírozásról beszéljenek.
- ¹⁵ *Colin Mercer* (2002): *Towards Cultural Citizenship: Tools for Cultural Policy and Development*, Hedemora, Sweden, Bank of Sweden Tercentenary Foundation and Gidlunds Forlag, ISSN/ISBN:91-7844-622-8,
- ¹⁶ *Grogan, David and Mercer, Colin with Engwicht, David* (1995): *The Cultural Planning Handbook: An Essential Australian Guide*, Sydney, Allen and Unwin.
- ¹⁷ A Szegedi Tudomány Egyetem kezdeményezésére létrehozott konzorcium (a Nyugat-magyarországi Egyetem is tagja) megalkotta a Kulturális örökség menedzsment mesterszak indítási anyagát is.
- ¹⁸ *Meller, Helen* (1990): *Patrick Geddes: Social Evolutionist and City Planner*, London, Routledge. P. 46.
- ¹⁹ *Hall, Peter* (1988): *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*, Oxford, Blackwell. P. 142.
- ²⁰ *Geddes, Patrick* (1918): *Town Planning towards City Development*. A Report to The Durbar of Indore: Parts 1 & 2., Indore, Holkar State Printing Press, 1918.
- ²¹ *Bianchini, Franco* (1989): *Urban Renaissance? The Arts and the Urban Regeneration Process in 1980s Britain*, Working Paper No 7, Centre for Urban Studies, University of Liverpool.
- ²² Emelőhatás (leverage): az üzleti nyelvben a rendelkezésre álló erőforrások olyan, lehetőleg többcélú kihasználását értik alatta, ami által az elért eredmények még inkább növekszenek, megsokszorozódnak.
- ²³ *Garner, L.* (1982): 'Winston-Salem: Effects of Development on Cultural Policy and Arts Institutions', in *Violette, C. and Taquq, R. (eds), Issues in Supporting the Arts, Graduate School of Business and Public Administration*, Ithaca: Cornell University.
- ²⁴ *Castells, M.* (1994): *European Cities, The Informational Society, and the Global Economy*. In *New Left Review*, 204, p. 18–32.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ Uo.

GÁL JÓZSEF:^{*}

Helyi tömegközlekedés vizsgálata egy közép-kelet-európai vidéki városban

Abstract

The main goal is to learn more about local public transport of the town Hodmezovásárhely. I am looking for the answer about planning optimum of costs and transport service. There was a passenger counting inside running buses at each bus stops and twice on workdays, furthermore twice on weekends. I present results on diagrams from different aspects line by line. I offer some new schedule construction, because in the early morning and late night less than 10 passengers can be counted in some buses. Optimize costs and schedule are very important either passengers or government and local government. It determines fare. Transport companies often decide reduce number of buses and lines, but it makes big troubles for inhabitants. Between demands and real use you can find gap. One of the main questions is how to organize schedule to be acceptable for everybody.

1. Bevezetés

Állandó dilemma, hogy a tömegközlekedés – a szakirodalomban többféleképp megfogalmazott definíciók ellenére – milyen egységes paraméterek mentén kell, hogy szerveződjön. Természetes a lakosság igénye, az a szükséglet, amely felmerül a tömegközlekedés, azaz a közösségi közlekedés iránt. Tudjuk, hogy a szükséglet gyakorta jóval nagyobb, mint az azt követő valós igénybevétel, azonban nem szabad arról elfelejtkezni, hogy egy szolgáltatás esetén kapacitást és ellátási színvonalat tudunk elsősorban tervezni, viszont a működtetés költségei csak akkor folynak be, ha az utas ténylegesen is igénybe veszi azt. Az elszámolás alapja a jegy, illetve a bérlet, amely esetében az utas fizet, ezt egészíti ki a központi költségvetés, illetve a vizsgált területen Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata. Köztudott, hogy mindhárom finanszírozási forrás esetében szűkösség állapítható meg, így a kihasználatlan járatok üzemeltetése nem engedhető meg egy profitorientált vállalkozásnak, jelen esetben a Tisza Volán Zrt.-nek. Az anyagiak mellett azonban jelentős érzelmi motívumok is megjelennek, a megszüntetés, a járatritkítás érzékenyen érinti az utasokat, egy bizonyos mértéken túl pedig alternatívák, azaz más közlekedési formák igénybevételére ösztönöz.

A Tisza Volán Zrt. felkérésére készült utasszámlálás és kérdőíves közvélemény kutatás óta már évek teltek el. Felmerülhet a kérdés, hogy miért is most kerül bemutatásra e vizsgálat néhány részlete? A válasz kettős: 1. Hódmezővásárhely tömegközlekedésének racionalizálása, átalakítása, költséghatékonyabb működésének megszervezése összetett feladat, melynek nehézsége a rendszer hármas finanszírozásában rejlik.¹ Érzelmi és anyagi, szakmai és más érvek ütköznek egymással, melynek hatására kialakul az a menetrend és fuvarozott utaskapacitás, amellyel a szolgáltatás működik az adott menetrendi időszakban. 2. A vizsgálati eredmények tárgyalási alapot jelentettek és üzleti érdeket is érintettek, ezért korábbi publikálására nem volt lehetőség. Mindezek ellenére a 2005-ös vizsgálat tanulságos, ezért érdemes megismertetni a tágabb szakmai érdeklődőkkel.

^{*} Dr. habil., intézetvezető egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem Mérnöki Kar.

2. Anyag és módszer

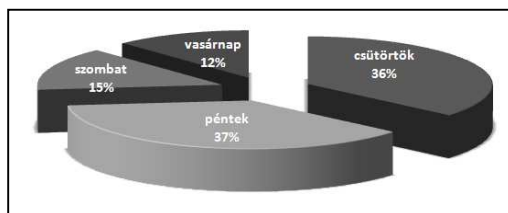
Az alapvető cél a felmérés, a tények megismerése volt egy olyan városban, amely nagy kiterjedésű, tradicionálisan kerékpáros város, a lakosság jelentős része egy jól lehatárolható iparterületen dolgozik, illetve fix tömegközlekedési pontokról ingázik más településekre, milyen mértékben és formában veszik igénybe a helyi tömegközlekedést? A vizsgálati módszer a számlálóbiztosos (buszokon utazó) utasszámlálás és kérdőívezés (buszmegállóban) volt. Ebben a publikációmban az utasszámlálás eredményeit ismertetem. A vizsgálat egy semlegesnek mondható héten csütörtökön és pénteken, majd másik héten hétvégén történt. A kérdőívezés ettől részben függetlenül, bár időbeli átfedéssel 4 hétig tartott.

3. Utasszámlálás adatainak feldolgozása

Az utasszámlálás november 17–19. (csütörtök–vasárnap) között történt Hódmezővásárhely összes helyi járatán üzemkezdéstől üzemzárásig. A számlálóbiztosok az első ajtó környékén foglaltak helyet, a várhatóan nagyobb forgalmú fordák esetén több személy volt jelen együttesen a minél pontosabb számlálás érdekében.

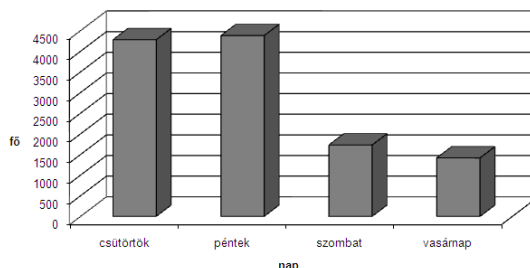
Érdemes az utasszámlálás értékelése előtt tisztázni magát mit is értünk tömegközlekedésen. A tömegközlekedés vagy közösségi közlekedés, közforgalmú közlekedés, kollektív közlekedés – az általános értelmezés szerint – magában foglal minden közlekedési rendszert, amelyben az utasok nem saját járművekkel közlekednek² résztvevői Hódmezővásárhelyen – alapvetően – az aktív munkavállalók és a nyugdíjasok. A napi mozgásuk, áramlási irányuk meghatározása a vonalak kialakításának és a menetrend megalkotásának fontos alapeleme kell, hogy legyen.

A 4 vizsgált napon összesen 11 800 személy szállt autóbuszra, ennek naponkénti megoszlását az 1. ábra, diagram mutatja be. A várakozásoknak megfelelően látható, hogy a munkanapi forgalom nagysága gyakorlatilag naponként megegyezik a hétvége összes forgalmával.

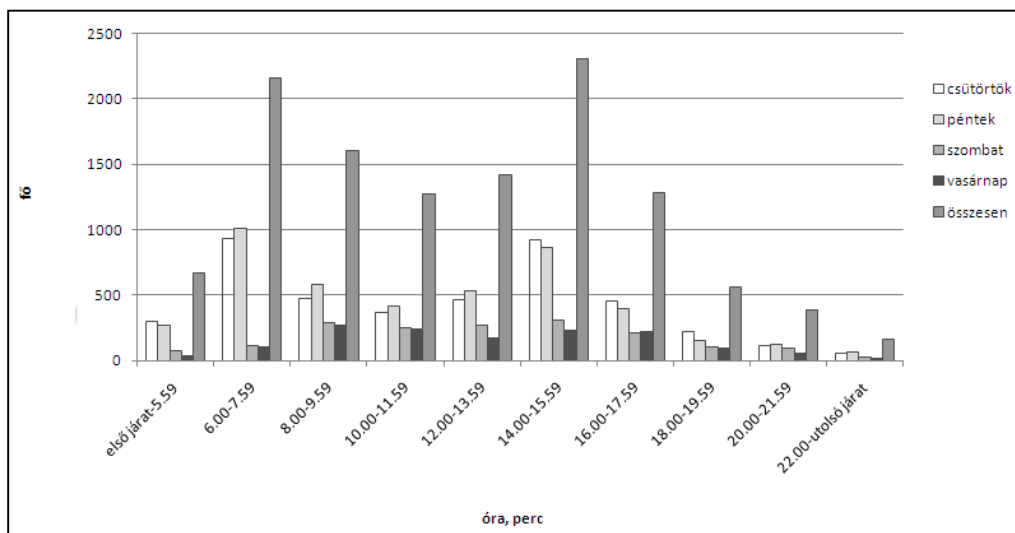
1. ábra. Utasok megoszlása vizsgálati naponként

Az utaslétszámot számszerűen a 2. ábra szemlélteti. A 11 800 utazás – az utazási szokások vizsgálata alapján – 2 3000 személyt jelent, hiszen 57% jelezte az, hogy naponta többször igénybe veszi a helyi tömegközlekedést.

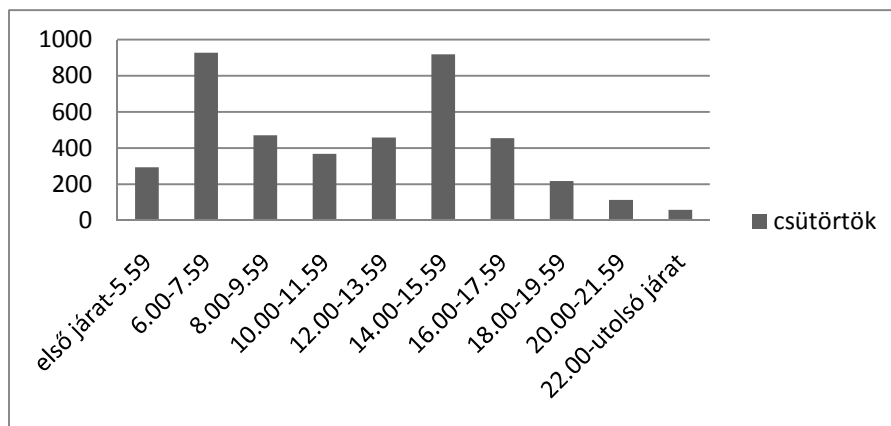
2. ábra. Utasok száma naponként

A vizsgálat további része kitért arra is, hogy a szolgáltatás igénybevétele mely időszakokban történik. A 3. ábrán láthatók a napi utazások és a négy vizsgálati nap eredményei összesítve. Az üzemkezdéshez és különösen az üzemzáráshoz közeli időszakokban az utaslétszám alacsony. A helyzet megítélésékor azt is érdemes figyelembe venni, hogy a felszálló utasok száma alapján történt a kimutatás, ugyanolyan utazásnak minősül az 1 megálló közötti is, mintha az utas végigment volna a teljes járáthosszon.

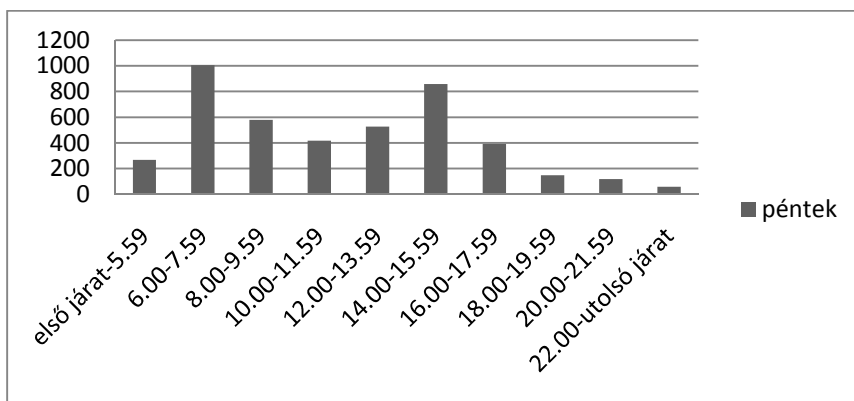
3. ábra. Utaslétszám időszakonként, naponként és összesen

A vizsgálat szempontjából érdekes képet mutat a naponként feldolgozás. A 4. és 5. ábra azt mutatja, hogy jelentős eltérés nincs az utazási szokásokban sem időszak, sem utaslétszám tekintetében.

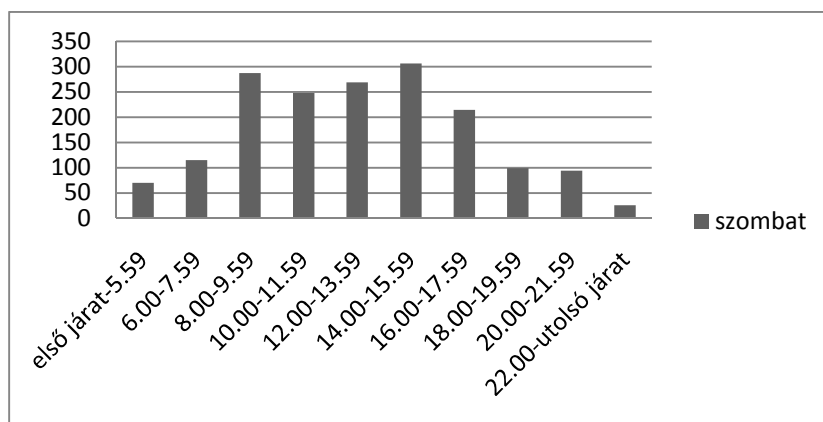
4. ábra. Utasáramlás

A várakozásoknak megfelelő, hogy a reggel 6–8 óra közötti forgalom a legnagyobb, hiszen koncentráltan jelenik meg a munkába járás és az iskolakezdés. A délutáni időszakban – 14 óra után – van egy csúcs, de eloszlik attól függően, hogy mikor fejeződik be az iskola vagy a munka. A délelőtti napközbeni forgalom jelentős részét – az utazási szokások kérdőívek alapján – a nyugdíjasok teszik ki.

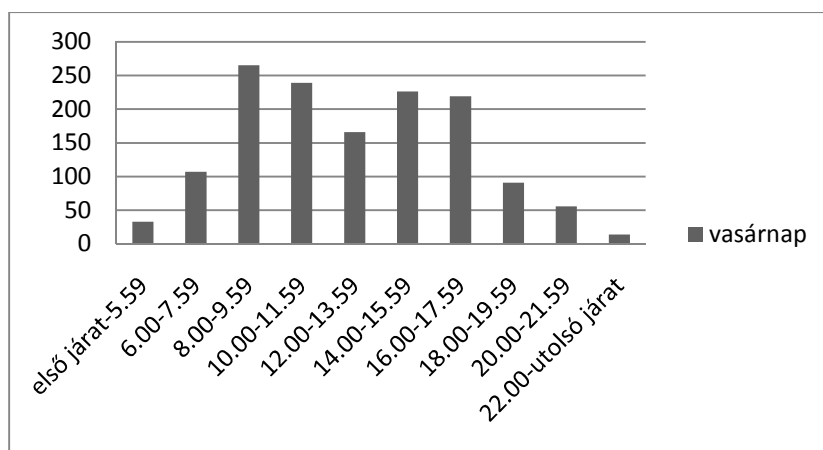

5. ábra. Utasáramlás

A hétfévi forgalomnál más a helyzet, bár itt is összehasonlítható értékelés szempontjából a vizsgált két nap. Mindkét esetben (6. és 7. ábra) látható egyfajta időbeli széthúzódasás, hiszen nem annyira jellemző a konkrét időpontra utazás, inkább megfigyelhető a napközbeni mozgás. A számadatokból azonban kiderül az is, hogy a szolgáltatást igénybe vevők száma naponként gyakorlatilag fele a munkanapokon tapasztaltaknak.

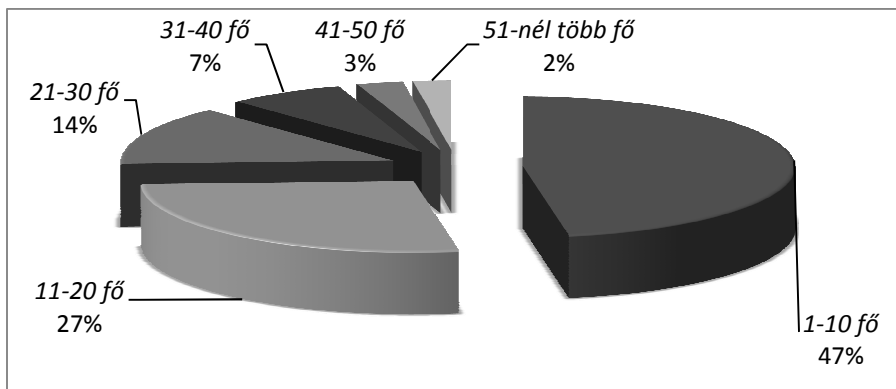
6. ábra. Utasáramlás

7. ábra. Utasáramlás

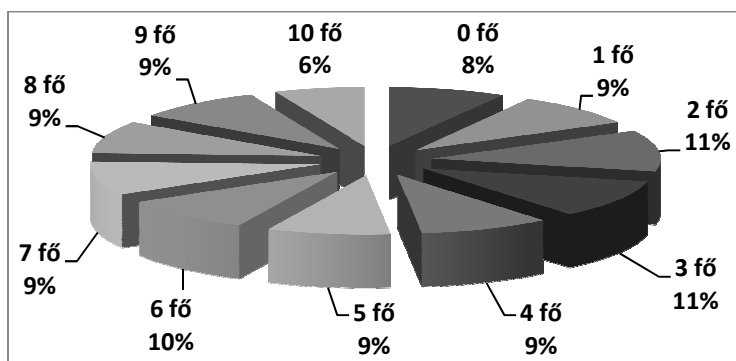
Felvetődik a kérdés, hogy mennyi az az utaslétszám, amely esetén egyáltalán lehet tömegközlekedésről beszélni, illetve tízes kategóriákba sorolva, milyen kihasználtsággal közlekednek a buszok.

A 8. ábrán %-os megoszlásban látható a járműveken utazó személyek aránya. Meglepő, hogy az összes járat 47%-a esetében nem több 10 főnél az egész vonalra eső (nem együttesen utazó) emberek száma, illetve a 11–20 fő közötti csoport is jelentős (27%) részesedéssel bír. A kettő együtt 74%-át teszi ki a teljes közlekedő járatszámnak, utasszámban 1824, illetve 3236 főt. Ez a teljes utaslétszámmra vetítve 43%-ot jelent, ami azt jelenti, hogy magasabb utasszámmal közlekedő járatokon 25%-a viszi el az utasok 57%-át.

8. ábra. Utaslétszám járatonként

A 9. ábra érdekessége, hogy viszonylag egyenletesen oszlik meg a 0 és 10 utas közötti járatok aránya.

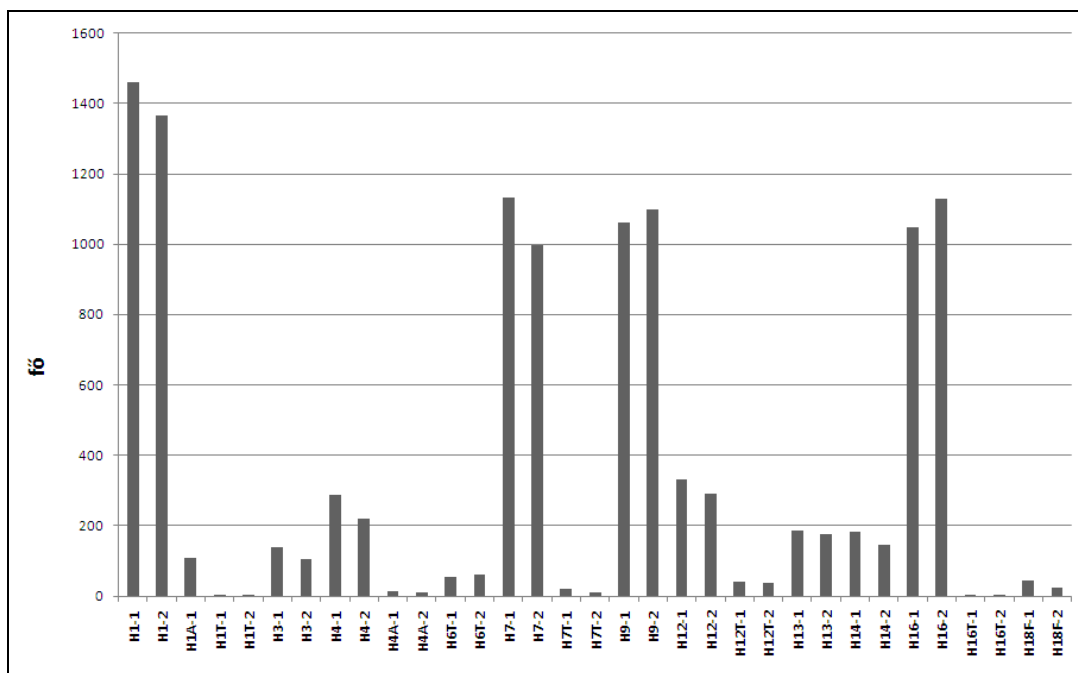

9. ábra. Utasok 10 főig

A vizsgált négy nap alatt a járatra eső átlagos utasszám 14,73 fő volt.

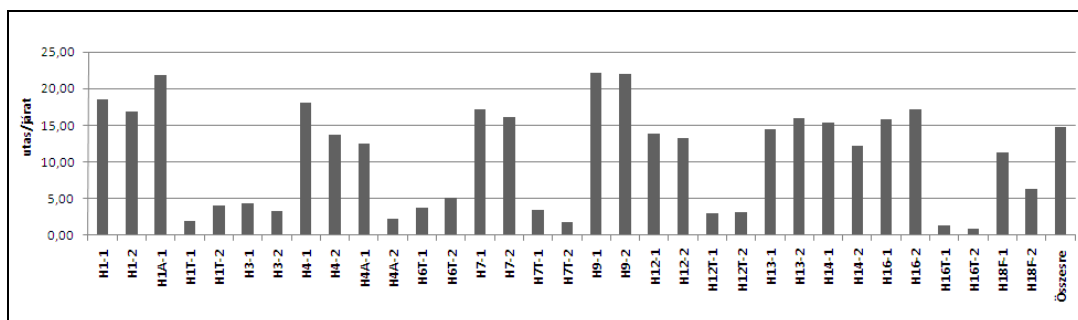
A vizsgálat adataiból látható, hogy melyik napon melyik járaton volt 10-nél kevesebb utas, amely a beszámoló végén az 1. mellékletben található. Ezeknek a járatoknak a továbbbüzemeltetése átgondolást igényel, illetve javaslatként fogalmazódik meg a kis járatkihasználtságú időszakokban körjáratok üzemeltetése több vonal érintésével.

Ugyancsak érdekes annak vizsgálata, hogy az utasszámlálás 4 napja alatt melyik járatok mennyi utast szállítottak összesen. Erről a 10. ábra nyújt képet. A számlálási adatokból látható, hogy az 1, 7, 9 és 16-os járatokat használják a legtöbben, amely az utazási szokások vizsgálat eredményeivel összhangban áll.

10. ábra. Fuvarozott utasszám a számlálás 4 napja alatt

Alátámasztást nyert, hogy az úgynevezett munkásjáratok viszik a tömeget, tehát itt is beigazolódott, hogy a helyi közlekedés igénybevevőinek alapját az aktív munkavállalók képezik. Érdekes azonban odafigyelni a naponként néhány járatot teljesítő járatszámokra is, hiszen esetenként fajlagosan nagy utasszámot tapasztalhatunk. Erről tájékoztat a 11. ábra.

11. ábra. Átlagos utasszám

Itt külön figyelemre méltó az 1A, a 4A járat, de ritka menetrendje ellenére is érdekes a 13, 14-es járat és a 18F, mint speciális járat is jó eredményt mutat. Általánosan elmondható, hogy a TESCO-s járatokon alig van utas, illetve 3-as általánosan gyenge eredményt mutat. A 12-es esetében nagy a szórás, iskolakezdéskor kiemelkedően jó, máskor alacsony kihasználtságú.

4. Összefoglalás

Az utasszámlálás időpontjának meghatározása jól sikerült, mivel semmilyen speciális esemény (ünnepnep, iskolai szünet stb.) nem volt a felmérés napjain, az időjárás viszont hirtelen téliesre fordult, így néhányan már átpártoltak a tömegközlekedésre, de messze nem mindenki, aki csak télen használja. A két munkanap, a szabadnap és a munkaszüneti nap jól reprezentálja a heti forgalmat és összehasonlítható a korábban végzett utasszámlálással.

Bizonyítást nyert, hogy a lakosság vagy naponta többször használja (nagy többségében bérlettel vagy díjmentesen) vagy eseti utasként menetjeggyel. A meghatározó réteg az aktív munkavállalóké, bár szemmel látható az elmúlt években két változás: egyrészt a személygépkocsik száma jelentősen megnőtt Hódmezővásárhelyen, másrészt több nagyüzem bezárt vagy jelentős létszámot csökkentett. Az aktív munkavállalók jól definiált reggeli időszakban utaznak a munkakezdéshez igazodva, hozzájuk csatlakoznak a tanulók is. Délután már nagyobb időintervallumban történik a visszaút. Az idők később indulnak, a városközpont felé áramló forgalmat gerjesztik a délelőtti során, illetve a korábban már említett széthúzott intervallumban térnek haza.

Nem munkanapokon a helyzet kicsit más, a forgalomnagyság közelít a Gauss-görbéhez. A napközbeni áramlás a meghatározó.

Mindegyik vizsgálati napon az üzemkezdéshez és üzemzáráshoz közeli időpontokban alig volt utas a buszokon, amely arra enged következtetni, hogy a több műszakban dolgozók nem veszik igénybe jelentős számban a helyi járatokat munkába járáshoz.

Az eljutás 84% esetében közvetlenül, átszállás nélkül történik, amely azért érdekes, mert egyrészt a kérdőívben felmerült a csatlakozások javításának kérése, illetve ennek ellenpontjaként – ha nem bérlettel utazik az illető – akkor a többszörös jegyár többnyire drágább, mint bármely más közlekedési eszközzel eljutni.

A várakozásoknak megfelelően négy járaton utaznak kimagaslóan sokan (1, 7, 9 és 16 járatszámú). Ezzel ellentétben vannak olyan járatok is, amelyeken senki sem utazott egyik irányban sem, illetve jelentős a 10 fő alatti járatok száma. Ezt még az is rontja, hogy nem vizsgáltuk, hány megállónyit utaznak a járatokon. A forgalomáramlás irányonkénti és megállóközi meghatározása egy későbbi feladat lehet.

59% azon járatok aránya a 47% 0–10 főt szállító járatok között, amelyeket 0–5 fő vett igénybe. További érdekesség, hogy a 0–20 fő által igénybevett járatarány 74%. Felvetődik a kérdés, hogy hány főtől beszélhetünk tömegközlekedésről?

Az utasszámlálás rámutatott arra, hogy melyik járatokon, mely napokon utaztak 10-nél kevesebben. Ezek közül számos megszüntetése semmilyen nehézséget sem okozna az utazóközönségnek, azonban – köztudottan – minden ilyen változtatás közfelháborodást kelt (annak ellenére, hogy az ellenzői sem használják a járatokat), ezért javaslok a kis forgalmú időszakokban körjáratok menetrendbe állítását (oda-vissza irányokban is ha szükséges, bár egyes járatok indulási és végállomása nincs messze egymástól – pl. 4-es), amelyek érintik a jelentősebb megállókat és több kis kihasználtságú járatot kiváltanak. Ezek – esetleg – kisebb kapacitású járművek is lehetnek.

Érdekes – vélhetően kissé felülreprezentált – adat, hogy a vizsgálat négy napján 23% a buszon vett menetjegyet. Ezt azzal tudjuk magyarázni, hogy hirtelen időjárásromlás történt, illetve a hónap második felében voltunk, így bérlete már nem érte meg venni annak, aki most ült át buszra, illetve az előreváltott menetjegyvásárlás nem eléggé elterjedt. Ennek ellenére további vizsgálatot kíván, hogy miért nem előre megváltott jeggyel utaztak.

A legnagyobb sokaságot – mint korábban is említettük – a bérletesek alkotják, akik 93%-a vagy az autóbusz pályaudvaron vagy a postán veszi meg. Talán csökkenteni lehetne a sorbaállást, ha a bizományosi rendszer szélesebb körben, több helyen működne.

A menetrendi változásokról időben tudomást szereznek az utasok, ezért a bevált rendszer (megállóban, telefonos szolgálattal, menetrendi szórólappal) jól működik, azonban a kor igényeinek megfelelően – időközben a Tisza Volán honlapján a hódmezővásárhelyi helyi menetrend is megjelent.

A menetjegyek árával kapcsolatban már jeleztük, hogy átszállás esetén már meggondolandó saját gépkocsi használata, amely egyébként is jelentős mértékben nőtt. Hódmezővásárhelyen a kerékpáros forgalom mértéke is jelentős, másod, illetve sokan meg is jegyezték, hogy az időjárás függvényében átszállnak kerékpárra.

A rá- és elgyaloglás jellemző, az autóbusz pályaudvaron naponta található nagyszámú kerékpár elsősorban a helyközi forgalmat igénybe vevők miatt kerül oda. Nem igazán érthető, hogy motorkerékpárral miért utaznak a megállóig (helyi járatok esetében) és miért nem tovább?

Összességében megállapítható, hogy a Tisza Volán helyi járatainak szolgáltatásával az utasok elégedettek, a kérdést elsősorban az jelentheti, hogy milyen korlátok között tartva elfogadható (költségei miatt) a járatgyakoriság, vonalhossz és a járatvariációk száma (pl. A, T, stb. jelűek) mind a lakosság, mind az önkormányzat, mind a szolgáltató számára.

Jegyzetek

¹ Guess, M. George ed. (2008): Managing and financing urban public transport systems: an international perspective, Local Government and Public Service Reform Initiative, Budapest

² Sz. n. (2009.08.01.): Tömegközlekedés, Wikipedia <http://hu.wikipedia.org/wiki/T%C3%B6megk%C3%B6zleked%C3%A9s>

GULYÁS LÁSZLÓ:^{*}
Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás
Közép-Európában
2. rész: Délszláv tanulságok ^{}**

Abstract

According to literature dealing with the reforms of public administration, the territorial division of a country is purely a professional issue. The political elite should elaborate the division on the basis of geographical, economic and other important characteristics of given country in a way that is harmony with its governing system. But in the countries of Central-Europe this theoretical model is modified because of the presence of national minorities.

The paper analyzes the reforms of public administration of different Yugoslav states. As you know Yugoslavia was born twice (1918, 1945) and split twice (1941, 1991).

The final conclusion of this paper is the following: from 1918 to nowadays the different Yugoslav states were all for homogenization, and were utilizing both regionalization and regionally for their own purposes.

1. A kutatás főbb jellemzői

2007 szeptemberétől „Területi reformok és reformkísérletek a Kárpát-medencében a 19. század közepétől napjainkig” címmel elnyertem egy három éves Bolyai Kutatási ösztöndíjat. A három éves kutatási időszak indításaként abból a hipotézisből indultam ki, hogy a Kárpát-medencében – sőt egész Közép-Európában – egy-egy régió fejlődését alapvetően befolyásolja a régió és az adott állam viszonya.¹ A régió fejlődése elsősorban attól függ, hogy az államot vezető politikai elit milyen szerepet oszt a régióra. Az állam véleményem szerint két eszközzel tud erőteljesen beavatkozni a régió fejlődésébe:

1. Gazdaságpolitikai eszközök (pl. ipar elszorvasztása vagy felfuttatása),²

2. Közigazgatási eszközök (ezen belül elsősorban a területi reformok).³

Ennek megfelelően a kutatás célkitűzését az alábbi módon határoztam meg: bemutatni és elemezni a közép-európai államokban a 19 század közepétől megvalósult azon közigazgatási/területi reformokat, illetve ezek mellett a fontosabb – de papíron maradt tervezeteket –, amelyek komoly hatással voltak a regionalizációra és a regionalizmusra. Itt jegyzem meg, hogy: regionalizáció alatt a felülről lefelé (azaz az állam kezdeményezései), míg regionalizmus alatt az alulról fölfelé (azaz a területi szintről induló folyamatokat értem.

A kutatás földrajzilag három olyan Habsburg utódállamra terjed ki, amely több nemzetiségű – Csehszlovákia, Románia, és Jugoszlávia – illetve, hogy a Kárpát-medence földrajzi egységét ne bontsuk meg magára Magyarországra is kiterjed.

A kutatási időszak második évében – 2008 szeptembertől 2009 szeptemberig – a különféle jugoszláv államalakulatokat vizsgáltam meg. Jelen tanulmány ezen jugoszláv vizsgálatok eredményeit mutatja be.

^{*} Dr. habil. PhD, PhD, egyetemi docens – Szegedi Tudományegyetem.

^{**} Jelen tanulmány a Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült

2. A kutatás részeredményei: délszláv tanulságok

2.1. A vizsgált államok

1918-tól napjainkig több jugoszláv állam, illetve utódállam állt fenn. Ezek közül alábbiakat vizsgáltam: I. A királyi jugoszláv állam 1918–1941. II. A szocialista jugoszláv állam 1945–1990. III. A dezintegrálódó jugoszláv térség 1991-től napjainkig.

2.2. Kísérletek a királyi jugoszláv állam strukturális problémáinak kezelésére

A megszülető jugoszláv állam régiói minden lényeges szempontból – történelmi fejlődés, politikai kultúra, társadalmi fejlettség, gazdasági szint, nyelv, jogrendszer, vallás, kulturális szint és hagyományok – óriási különbségeket mutattak.

A jugoszláv állam legsúlyosabb születési hiányossága az volt, hogy nem nemzetállamként, hanem több nemzetiségű államként jött létre. Az új állam etnikai heterogenitását jól mutatja, hogy a legnagyobb lélekszámú nemzet, a szerbek aránya mindössze 38–39%-os volt.⁴

Az állam uralkodó politikai elitje – azaz a szerbek – ugyanazon kihívással nézett szembe, mint a csehszlovák politikai elit, azaz képesek-e az állam regionális különbségeit kezelni, képesek-e a különféle régiókból egységes államot teremteni, avagy a centrifugális erők szétszakítják államukat. Ezen kihívás megoldására a szerb politikai elit három kísérletet tett:

1. Az állam megalakulásától 1929-ig a parlamenti demokrácia keretei között ún. nagyszerb politika.
2. 1929-től a királyi diktatúra keretei között kibontakozó jugoszláv kísérlet.
3. 1939 és 1941 között a horvát–szerb megegyezés.

2.2.1. Az első kísérlet

Az első kísérlet az állam megalakulásától 1929-ig tartott, szerb politikai elit a parlamenti demokrácia keretei között ún. nagyszerb politikát folytatott. Ennek lényege három dologban fogható meg:

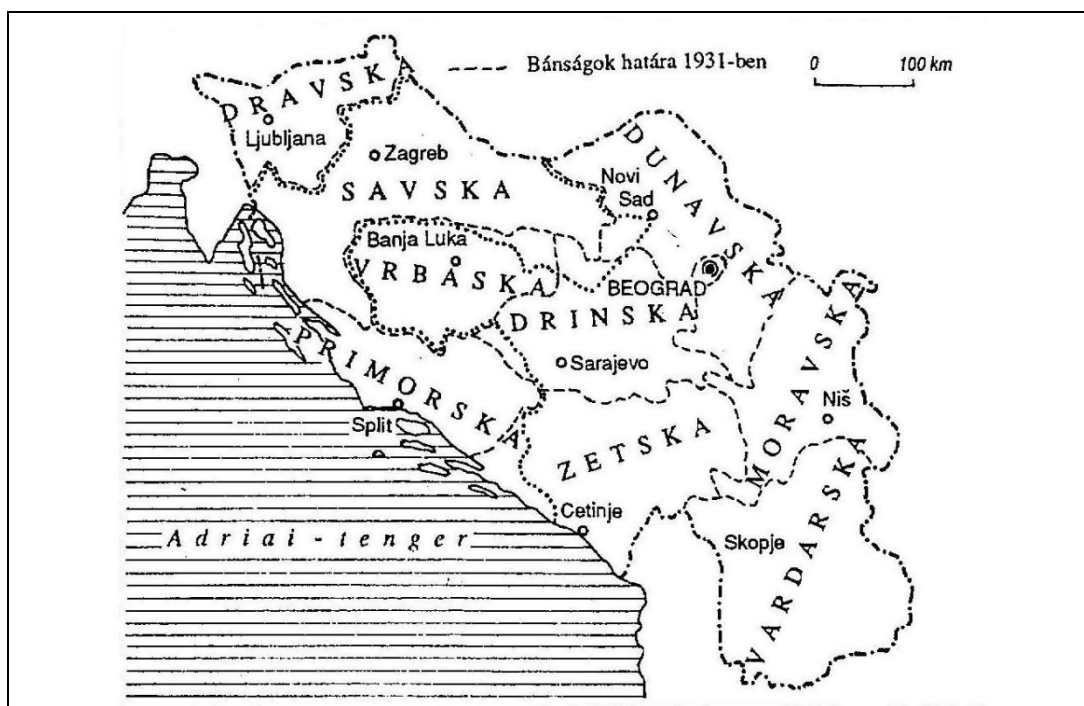
1. Egyrészt megteremtették és hangoztatták a „szerb-horvát” politikai nemzet ideológiáját, azaz a szerbek és horvátok valójában egy nemzet (a definíció szerint a horvátok katolikus szerbek).
2. Másrészt erőteljes közigazgatási centralizációt folytattak, a létrehozott 33 közigazgatási egységgel próbálták meg felváltani a korábbi tartományokat, és így elejét venni mindenféle föderációs és autonómista törekvésnek.
3. A szerb politikai elit minden politikai, közigazgatási és katonai pozíciót elfoglalt, sőt a gazdasági erőforrások birtoklásában is megpróbált saját maga javára arányeltolódást elérni.

Bár a nagyszerb politika jegyében a szerb politikai elitnek sikerült az államot centralizálnia, az unitarista politikát a többi nemzet – „a nem szerbek” –, nem fogadták el. Különösen fontos volt, hogy a horvátok mereven elutasították a „szerb–horvát nemzet” koncepcióját és a centralizációt, ehelyett a jugoszláv állam föderalizálása és ezen belül a horvát területek autonómiájának kivívására törekedtek.⁵

2.2.2. A második kísérlet

A második kísérlet 1929-től a királyi diktatúra keretei között bontakozott ki, Sándor király arra törekedett, hogy megteremtse az egységes jugoszláv nemzetet. Ennek a szándékának a lényege három dologban fogható meg:

1. Ideológia szempontból: a szerbek, a horvátok és a szlovének, illetve az országban élő többi szláv nép egyetlen egységes nemzetet, a jugoszláv nemzetet alkotja.
2. Közigazgatási szempontból: A bánságok határainak olyanféleképpen történő meghúzása, hogy egyrészt a hagyományos történelmi egységeket feldarabolják, másrészt a lehető legtöbb bánságban biztosítsák a szerb többséget (lásd 1. térkép).
3. A szerb politikai elit túlnyomó része támogatta a Sándor király-féle jugoszlávizmust, mivel a jugoszláv retorika mögött továbbra is lehetősége nyílt a szerb nacionalizmus érdekeinek érvényesítésére.

1. térkép. A jugoszláv bánságok 1929-ben (Forrás: Sokcsevits et al. 1993)

Az egységes jugoszláv nemzet megteremtésére irányuló törekvés szintén kudarcra zárt, a szerbeket, horvátokat, szlovénokat már nem lehetett úgy egységes nemzetté formálni (mint ahogy az a 19. században a poroszok, bajorok és szászok német nemzetté váltak). Így a 30-as években változatlan intenzitással folyt a föderalista/autonomista tömörülés és a centristák küzdelme.

2.2.3. A harmadik kísérlet

A Cvetkovic-Macek tárgyalások eredményeképpen született meg 1939. augusztus 20-án – tehát a második világháború kitörése előtt 10 nappal – a „Sporazum”, azaz a szerb-horvát „Megegyezés”, melyet Pál régens herceg jóváhagyása után augusztus 26-án hoztak nyilvánosságra.⁶ Ezen a napon a Horvát Parasztpárt által delegált öt politikus, élén Macek-kel – aki miniszterelnök-helyettesi posztot kapott – belépett a Cvetkovic-kormányba. Szintén

ezen a napon feloszlatták a jugoszláv parlamentet, hogy ezzel lehetőséget teremtsenek új választások kiírására. Bár itt jegyezzük meg, hogy ezeket a választásokat soha nem tartották meg. Két nappal később a király Dr Ivan Subasic-ot horvát bánná nevezte ki. A nyilvánosságra hozott Sporazum az alábbi főbb pontokat tartalmazta

- Felállítják a Horvát Bánságot, melynek területe az alábbi területekre terjed ki: Szávai Bánság és a Tengeremelléki Bánság teljes területe, továbbá a Dunai Bánságból Ilok és Síd vidéke, a Drinai Bánságból északon Brcko környéke, míg nyugaton Travnik és Fojnica vidéke, a Verbasi Bánságból Gradacac környéke, és végül a Zetai Bánságból a Dubrovnik-i dalmát tengerpart (lásd még az 1.térképet – G.L.).
- A Horvát Bánság autonómiát kap, melynek keretében:
 - ❖ saját törvényhozó hatalmat, azaz nemzetgyűlést (szábor) állíthat fel.
 - ❖ a bánság élére a végrehajtó hatalom vezetőjeként horvát bán kerül.
 - ❖ számos ügyben (mezőgazdaság, kereskedelem, ipar, erdészet, bányászat, szociálpolitika, közegészségügy, oktatás és belső igazgatás) saját területén önállóan járhat el.
- A külügy, a külkereskedelem, a hadügy, a posta- és szállítási ügyek valamint a pénz- és vámközösség továbbra is a központi, belgrádi kormány hatáskörében marad.

Juhász József úgy értékeli a Sporazumot, hogy a jugoszláv államon belül egy kvázi trialista berendezkedést alakított ki. Jelen tanulmány szerzője úgy véli, hogy a Sporazum, komoly kísérlet volt a föderális Jugoszlávia megteremtésére, de az idő rövidsége (gondolunk itt arra, hogy a jugoszláv állam 1941 áprilisában belesodródott a második világháborúba) nem tette lehetővé a kísérlet teljes kifutását.

2.3. Összegzés

A két világháború közötti jugoszláv állam politikai szempontból tulajdonképpen centralizált, militarista nagyszerb állam volt. Az államszervező elv nem a nemzeti összetételhez igazodó föderalizmus, hanem a legerősebb nemzet, a szerb hatalmi törekvéseinek szolgálata alá állított centralizmus lett.

A politikai feszültségekkel párhuzamosan a gazdaság regionális különbségei is konfliktusforrássá váltak a jugoszláv államon belül.⁷ Az új állam keretei közé került régiók 1918 előtt nem álltak egymással szoros gazdasági kapcsolatban, ebből következően gazdasági tradícióik és fejlettségük jelentős mértékben különbözött. Ezért a jugoszláv állam legfontosabb problémája az egységes nemzetgazdaság létrehozása volt.

Ez a kísérlet azonban nem járt sikerrel. Jugoszlávián belül rövid idő alatt kialakult a „fejlett észak” (Szlovénia, Horvátország, Vajdaság) és a „fejletlen dél” (Ó-Szerbia, Montenegró, Crna-Gora, Montenegró, Macedónia) ellentéte. Belgrád a szerb nemzeti érdekeknek megfelelően kizsákmányolta a fejlettebb régiókat. A fejlettebb régiókban élő szlovének, horvátok, magyarok és németek úgy érezték, hogy a belgrádi kormány gazdaságpolitikája megkárosítja őket a szerbek javára.

Jugoszlávia két világháború közötti történelme úgy zárult, hogy a nagyobb etnikai közösségek ellenséges viszonyban álltak egymással, az egységes nemzetgazdaság megteremtése pedig jóformán meg se kezdődött, azaz a szerb politikai elit nem volt képes a regionális különbségek kezelésére. A két világháború közötti Jugoszláviában a szerb elit mind a politikában, mind a gazdaságban képtelennek bizonyult arra, hogy a szerb nemzeti érdek helyett a jugoszláv állam koncepciójában gondolkodjon és cselekedjen.

3. A szocialista jugoszláv állam regionális problémái

A második jugoszláv állam 1945 és 1989 közötti fejlődésével kapcsolatban három fontos vonást rögzíthetünk:⁸

1. Törekvés a nemzeti kérdések megoldására.
2. Törekvés a regionális problémák kezelésére.
3. A gazdasági, a politikai és a nemzeti kérdés hármas összefonódása.

3.3.1. Törekvés a nemzeti kérdések megoldására

Tito és elvtársai a jugoszláv állam 1941-es összeomlásából levonták a tanulságokat és 1945-ben hatalomra kerülve két irányban tettek lépéseket annak érdekében, hogy az újjászervezett állam elkerülje ezt a sorsot: Egyrészt 1944 és 1945 között, illetve az azt követő néhány évben kemény etnikai tisztogatást hajtottak végre – lásd a német és olasz kisebbség számának drasztikus csökkentése, illetve ennek megkísérlése a magyarok esetében is – az újjászülető állam délszláv jellegének erősítése érdekében. Másrészt a kudarcot vallott nagyszerb nacionalizmust elutasítva kidolgozták, és alkotmányban rögzítették a föderatív jugoszlávizmust, amelyet az öt délszláv nemzet – szerbek, horvátok, szlovének, macedónok és a crna-goraiak – egyenjogúságaként definiáltak.

A két világháború közötti Jugoszláviát fennállása egész ideje alatt éles nemzeti ellentétek jellemezték, és ezeket az ellentéteket a második világháború alatti tragikus történései még tovább élezték, de Titónak föderatív kommunista állam modelljét felépítve és azt folyamatosan módosítgatva sikerült a helyzetet hosszú időre stabilizálnia.

Ebből a szempontból fontos volt az 1974-es alkotmánymódosítás, amelynek célja az volt, hogy gátat szabjon a központosítás ellen irányuló nemzeti törekvéseknek (lásd „horvát tavasz”). Ezt Tito két eszközzel kívánta elérni. Egyrészt engedményeket tett a tagköztársaságoknak és a többi nemzetnek – lásd albánok jogainak bővítését Koszovóban, illetve a boszniai muzulmánok nemzeti önállóságának elismerését –, amikor jogokkal ruházta fel őket. Másrészt megpróbálta korlátozni a szerb dominanciát. Jól mutatja ezt, hogy a koszovói albánok 1974-es jogbővítést Tito a belgrádi konzervatív szerb vezetéssel szemben csikarta ki.

Ez a titói megoldás azonban nem válhatott be, egyrészt az engedmények nem elégítették ki a szlovén és horvát nemzetet, illetve nem oldotta meg hosszú távon az albán kérdést se. Másrészt a szerbek is úgy érezték, hogy a jugoszláv állam velük szemben negatív diszkriminációt alkalmaz.

Egyet kell értenünk Gyilasz találó mondatával, mely szerint „Tito volt a jugoszláv end-szer egyetlen működő intézménye.” Hiszen a politikai patthelyzeteket és az egyre jobban kiéleződő nemzeti kérdést számos esetben az ő autoriter döntései és tekintélyelvű beavatkozásai oldották meg. Így halála után a nemzeti ellentétek ismét kiéleződtek.

3.3.2. Törekvés a regionális problémák kezelésére

A szocialista jugoszláv állam belül megmaradtak azok a komoly regionális különbségek, melyek a két világháború közötti első jugoszláv államot is jellemezték. A második jugoszláv állam négy „területe” (ebből három köztársaság és egy tartomány), Bosznia-Hercegovina, Macedónia, Koszovó és Crna-Gora fejletlennek minősíthető. Míg Szlovénia, Horvátország, a Vajdaság, és „Szűkebb Szerbia” fejlettnek minősíthető, azaz Jugoszlávián belül beszélhetünk egy fejlett „Északról” és egy fejletlen „Délről”.

Vizsont a beruházásokra nem a GDP megtermelésének arányában került sor regionális

szinten, azaz a fejlett köztársaságok GDP-jének egy részét a fejletlen köztársaságokra fordították. Azaz a fejlett területek – a köztársaságok: Szlovénia és Horvátország –, és területek – pl. a Vajdaság – a jövedelmek központi újraelosztásának szenvedő alanyai voltak.

Ráadásul a Szovjetunióval való szakítás (1948) után Tito és elvtársai szakítottak a sztálini bürokratikus-etatista, államszocialista modellel, helyette a szocializmus újrafogalmazására alkalmas öngazgatás eszméjének és rendszerének bevezetésére került sor.

Ennek következtében a szövetségi szintről egyre több jogkör és döntési lehetőség került át a köztársasági és kommunális szintre. A pártvezetés úgy vélte, hogy az állami gazdaság-irányítás leépítésével az önállósághoz jutó öngazgató vállalatok olyan szocialista piacgazdaságot alakítanak ki, amelyben spontán és demokratikus kooperációjuk révén saját maguk látják el a piacszabályozás általános funkcióit.

Az 1950-es évek végétől az 1980-as évek végéig tartó időszak gazdasági életét a legjobban úgy jellemezhetnénk, mint két véglet közötti folyamatos hullámozást, egyrészt a centralizmus, unitarizmus és a túlzott állami beavatkozás, másrészt a gazdasági szervezetlenség és anarchia között. S mindehhez az öngazgatási rendszer átszervezési kísérletei adják a keretet.

3.3.3. A gazdasági, a politikai és a nemzeti kérdés hármasszövevénye

A titói Jugoszláviában a gazdaság és a politika rendkívül szorosan összefonódott. A képet még tovább bonyolította a nemzeti kérdés, mert egy gyár, az Jugoszláviában nem csupán gyár volt, hanem szerb gyár, vagy horvát gyár volt, azaz a gazdasági kérdések mindig erős nemzeti színezetet kaptak. Ráadásul az egyes köztársaságok nemzeti vezetői gyakran nyúltak a nemzeti retorikához gazdasági konfliktusok – például melyik gyárat zárjuk be – esetében is.

A gazdaság, a politikai és a nemzeti kérdés hármasszövevénye komoly feszültségekhez vezetett a jugoszláv államon belül, de ezek a feszültségeket a titói korszakban végig a felszín alá szorították.

4. A dezintegrálódó jugoszláv térség regionális problematikája

A Titói megoldás nem vált be, mivel egyrészt az engedmények nem elégítették ki a szlovén és horvát nemzetet, illetve nem oldotta meg hosszú távon az albán kérdést se.⁹ Másrészt a szerbek is úgy érezték, hogy a jugoszláv állam velük szemben negatív diszkriminációt alkalmaz. Ezért a közép-európai rendszerváltások részeként 1989 után az egymással versengő nacionalizmusok (horvát, szerb, albán etc.) szétbontották a jugoszláv államot.

A térség még napjainkban is a dezintegráció fázisában van, jól mutatja ezt a koszovói kérdés lezáratlansága.¹⁰ Reményi Péter disszertációjában az pillanatfelvételt adja a délszláv térségről: Meg nem oldott etnikai feszültségek terhelik az utódállamok közötti kapcsolatokat, szakadár törekvések destabilizálják a térséget, etnikai alapú államon belüli elkülönülés tesz működésképtelenné országokat.¹¹

Napjainkban a nemzeti alapon történő elkülönülés minden fajta egyéb érdeket felülír. Jól mutatja ezt, hogy az egyes utódállamok belső közigazgatásuk kialakításakor az állam-nemzet érdekeiket érvényesítik az államuk keretei közé került kisebbségekkel szemben.

4. Végső konklúzió

A jugoszláv térségben a területi térfelosztás kérdése – az állam belső struktúrájának kialakítása – 1918-tól napjainkig összefonódott a nemzeti kérdésekkel. Így a regionalizáció és regionalizmus folyamatait alapvetően az egyes nemzeti érdekek irányítják.

A kutatáshoz felhasznált irodalom

- Arday Lajos* (1990): Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Magvető Kiadó. Budapest.
- Arday L.* (2002/a): A makedón kérdés. In: Arday Lajos (szerk.): Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következik. BIP Kiadó. Budapest. 2002.
- Arday L.* (2002/b): Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizede és ami utána következett. BIP Kiadó. Budapest.
- Arday L.* (2002/c): A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete az 1970-es években. Id. mű Arday Lajos (szerk.): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó. Budapest. 2002.
- Arday L.* (2002/d): Jugoszlávia bel- és külpolitikája az 1970-es években. In: Arday Lajos (szerk.): Reformok és kudarcok. Jugoszlávia utolsó évtizedei és ami utána következik. BIP Kiadó. Budapest. 2002.
- AVNOJ* (1974): Az AVNOJ határozatainak dokumentumai. Fórum Kiadó. Újvidék.
- Bán D. András* (1997): Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európában 1939–1947. Id. mű Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században. Teleki László Alapítvány. Budapest.
- Anton Bebler* (1992): A föderalista kommunizmus jugoszláv modellje. Európai Szemle. 1992/3 szám.
- Beck B.* (1975): Jugoszlávia gazdasága. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- C. Bennett* (1995): Yugoslavia's s Bloody Collapse. Cause, Course, Consequences. London.
- Berend T. Iván* (1999): Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944–1990. Vince Kiadó. Budapest.
- Anita L. P. Burdett* (1995): The historical boundaries between Bosnia, Croatia, Serbia Documents and Maps 1815–1945. Archive Edition. Bristol.
- Fejtő Ferenc* (1991): A népi demokráciák története. Magvető Kiadó. Budapest.
- Ivo Goldstein* (1999): Croatia. A History. Hurts and Company. London.
- Ivo Gresic* (1993): Horvátország: átalakulás választások útján Id. mű: A többpártrendszer kialakulása Kelet-Közép-Európában 1989–1992. Budapest.
- Gulyás László* (1992): A magyar–jugoszláv határ születése. Kapu 1992/11. szám
- Gulyás László* (2000/a): Horvátország születése. A jugoszláv állam széthullása III. KAPU 2000/2. szám.
- Gulyás László* (2000/b): Tíz év Koszovó történetéből 1989–1999. A jugoszláv állam széthullása VII. KAPU 2000/8. szám 55–61. old.
- Gulyás László* (2003): A Vajdaság helyzetének hosszú távú változásai a jugoszláv államosodási folyamatokban 1918-tól napjainkig. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 82–93. old.
- Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László* (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. A Délvidék történeti földrajza konferencia. Konferenciakötet. Nyíregyháza. 55–68. old.
- Gulyás László* (2008/a): Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980. Közlemények 2008/2. szám. No2. 56–63. old.
- Gulyás László* (2008/b): Nyolc év a Koszovó konfliktus történetéből (1999. június 10.–2007. december 10.) Mediterrán és Balkán Fórum. 2008 október. II. évfolyam 3. szám 8–17. old.
- Gyarmati György* (1992): Föderációs tervek a második világháború után. Politikatudományi Szemle 1992/2. szám.
- Hardi Tamás–Hajdú Zoltán–Mezei István* (2009): Határok és városok a Kárpát-medencében. MTA RKK. Győr–Pécs.

- Heka László* (2000): Horvát alkotmány és jogtörténet. JATE-Press. Szeged.
- Heka László* (2001): Adalékok Horvátország alkotmánytörténetéhez. Szeged.
- J. B. Hoptner* (1962): Yugoslavia in crisis 1934–1941. Columbia University Press. New York.
- Ladislav Hory–Marius Borszat* (1964): Der Kroatische ustasha staat 1941–1945. Stuttgart.
- JSZSSZK* (1974): Jugoszlávia alkotmánya. Fórum Kiadó. Újvidék.
- Kardelj, Edvard* (1976): Szocialista öngazgatás. Fórum Kiadó. Újvidék.
- Kardelj, Edvard* (1981): Visszaemlékezések. Fórum. Kiadó. Újvidék.
- Kolundzia, B.* (1980): Az öngazgatási rendszer néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Művelődési Minisztérium. Budapest.
- Barbara Jelavich* (1996): A Balkán története. Osiris Kiadó. Budapest.
- Juhász József* (1999): Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula Kiadó. Budapest.
- Juhász József* (2007): Két korszak határán. Tanulmányok Kelet-Európa jelenkor történetéből. L Harmattan. Budapest.
- R. J. Kerner* (1949): Jugoszlávia. California University Press. Berkley.
- Kocsis Károly* (1993): Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Teleki László Alapítvány. Budapest.
- John R. Lampe* (1996): Yugoslavia as a history. Cambridge University Press. Cambridge
- Ivo Léderer* (1963): Yugoslavia at the Paris Peace Conference. New Haven–London.
- Malcom, N.* (1997): A short history of Kosovo. London.
- Matuska Márton* (1993): A megtorlás napjai. Budapest.
- Mattec, M.* (1975): The Chetniks Movement of the Yugoslav Resistance. John Hopkins University Press. Baltimore.
- Ormos Mária* (1974): Merénylet Marseille-ben. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Ormos Mária* (1984): Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Kiadó.
- Pándi Lajos* (1995): Köztes-Európa 1763–1993. Szerk. Pándi Lajos. Osiris Századvég. Budapest.
- Stevan K. Pavlowitsch* (1992): Jugoslavia's Great Dictator: Tito. London.
- Plestina, D.* (1992): Regional development in Communist Yugoslavia: Succes, Failure and Consequences. Westview Press. Boulder.
- Ramet, P.* (1985): Yugoslavia in the 1980s. Westview Press. London-Boulder.
- Rátz Kálmán* (1934): A pánszlávizmus története. Budapest.
- Reményi Péter* (2009): Jugoszlávia felbomlásának politikai földrajzi következményei és a térség városhálózata gyakorolt hatásai. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem-TTK. Pécs.
- Roberts, W. R.* (1973): Tito, Mihajlovic and the Allies 1941–1945. Rutgers University Press. Newbrunswick.
- Joseph Rothschild* (1996): Jugoszlávia története a két világháború között. Studium Füzetek 4. Szeged.
- Sajti Enikő* (szerk.) (1989): Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok. JATEPress. Szeged.
- Sajti Enikő* (2000): Tito. Politikai életrajz. Pannonica. Budapest.
- J. B. Schechtman* (1946): European population transfer 1939–1945. Oxford.
- Anton-Heinz Schmidt* (1996): Kroatien in der Habsburg Monarchie. Wien.
- Laura Silbert–Allan Little* (1995): Jugoszlávia halála. Budapest. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Soksevitcs Dénes et al.* (1993): Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest.
- Dukic Svavoljub* (2000): A Milosevics-klán. Atheneum. Budapest.
- Vaska Géza* (1932): Jugoszlávia. Budapest.

A kutatás eredményeit közlő publikációk

- Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980. Közép-Európai Közlemények 2008/2. szám. (No. 2.) 56–63. old.
- Horvátország történeti struktúráváltozásai a kezdetektől napjainkig. Mediterrán Világ. 2008/7. szám 163–197. old.
- Nyolc év a Koszovó konfliktus történetéből (1999. június 10.–2007. december 10.) Mediterrán és Balkán Fórum. 6. szám (2008 október. II. évfolyam 3. szám) 8–17. old.
- Az első jugoszláv állam felbomlásához vezető strukturális problémák. Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok. IV. évfolyam/2. szám 13–22. old

Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. *Tér és Társadalom* 2009/2. szám. 155–169. old.

Délszláv erőközpontok államszervezési koncepcióinak küzdelme 1914–1918. *Mediterrán és Balkán Fórum*. 10. szám (2008 szeptembere. III. évfolyam 4. szám).

A Sporazum, avagy föderalista kísérlet a királyi Jugoszláviában 1939–1941. *Közép-Európai Közlemények* 2009/4–5. szám (No. 6–7. szám).

Jegyzetek

¹ A hipotézis előzményeiről lásd *Gulyás László* (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.

² Erről lásd *Gulyás László*: A szlovák ipar fejlődése, 1918–1993. In: *Horváth Gyula* (szerk.): Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói, 2. Budapest–Pécs, Dialóg-Campus Kiadó-MTA Regionális Kutatások Központja. 2004. 326–335. old.

³ *Gulyás László*: A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. A Délvidék történeti földrajza konferencia. Konferenciakötet. Nyíregyháza. 55–68. old.

⁴ A konfliktusok első jelentkezéséről lásd *Gulyás László*: Délszláv erőközpontok államszervezési koncepcióinak küzdelme 1914–1918. *Mediterrán és Balkán Fórum*. 10. szám. 2008 szeptembere. III. évfolyam 4. szám.

⁵ Erről bővebben lásd *Gulyás László*: Horvátország történeti struktúraváltozásai a kezdetektől napjainkig. *Mediterrán Világ*. 2008/7. szám 163–197. old.

⁶ Részletesebben lásd *Gulyás László*: A Sporazum, avagy föderalista kísérlet a királyi Jugoszláviában 1939–1941. *Közép-Európai Közlemények* 2009/4–5. szám (No. 6–7. szám).

⁷ Erről lásd *Gulyás László*: Az első jugoszláv állam felbomlásához vezető strukturális problémák. Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok. IV. évfolyam/2. szám 13–22. old.

⁸ *Gulyás László*: Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. *Tér és Társadalom* 2009/2. szám. 155–169. old.

⁹ *Gulyás László*: Centrifugálisból centripetális Tito kísérlete a koszovói kérdés rendezésére 1945–1980. *Közép-Európai Közlemények* 2008/2. szám. (No. 2.) 56–63. old.

¹⁰ Nyolc év a Koszovó konfliktus történetéből. 1999. június 10.–2007. december 10. *Mediterrán és Balkán Fórum*. 6. szám. 2008 október. II. évfolyam 3. szám. 8–17. old.

¹¹ *Reményi Péter*: Jugoszlávia felbomlásának politikai földrajzi következményei és a térség városhálózatára gyakorolt hatásai. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem-TTK. Pécs, 2009.

NAGY FRIGYES:^{*}

Régió és világpiac az élelmiszergazdaságban

Abstract

There are several types of maps of Europe. There are maps of administration, of geology, hydrogeology. Knowing the historical changes it is perhaps better to look at the geographical maps formed by nature. Hungarian counties were formed also on this basis, building on the natural units of the landscape. In the course of history administrative maps have been diverted from them. But the European Union is tending back to the original idea of „region”, based on natural geographical units. This is also true for Hungary. We can notice the formation and cooperation of larger and smaller regions even there, where natural units are separated by country borders. But we are still at the beginning. Utilizing the special characteristics of the regions is one of the competitive edge that should be carried on better on national and global markets as well.

1. Bevezetés

A közép-kelet-európai országok csatlakozása az EU-hoz nem zökkenőmentes. Az egységes belső piacon versenyhátrányban vannak, melyben felkészülési hiányosságok, hibás gazdaságpolitika, tudásdeficit és több más tényező játszik szerepet. Kiemelendő a regionális gondolkodás hiánya is. A mezőgazdaság prioritásait kijelölve egységes agrárpolitikára van szükség. Ez vonatkozik a régiók kialakítására, melyek alkalmasak a termelés struktúrájának a piaci igényekhez való jobb alakítására, az integrációs láncok és termékpályák erősítésére, a földbirtok politika ésszerű módosítására, a birtokkoncentráció ösztönzésére.

A régiók kialakulásában egyrészt a természeti-társadalmi környezet, másrészt az alulról jövő kezdeményezések életrevalósága játszik döntő szerepet.

Az Európai Unió régiókban való gondolkodásának alapja a szubszidiaritás, amely szerint ott kell a stratégiai döntéseket meghozni, ahol a legtöbb információ áll rendelkezésre. Ez vonatkozik a piacok megszerzésére is.

2. Együttgondolkodásra lenne szükség

Az Európai Unió jelenlegi legnagyobb problémájának tűnik az együttgondolkodás hiánya. Az Európai Bizottság legnagyobb gondja hogy az egyes tagországok fittyet hánynak az Unió közös érdekeire, és azt figyelmen kívül hagyva lobbiznak egyéni, vagy csoportérdekek érvényesítéséért. Ennek számos esetben Magyarország is szereplője, lásd a gabona-intervenció, vagy a tejkvóták kérdéskörét. Megfigyelhető, hogy csak azt fogadjuk el az EU-ból, ami számunkra kedvező. A számunkra kellemetlen árnyoldalak ellen ágálni szoktunk. Saját melléfogásainkért hajlamosak vagyunk az EU-t okolni. Ez alól nem kivétel a régiók létrehozásának és fejlesztésének sokat vitatott kérdése sem.

A fentiekben szerepet játszik, hogy a rendszerváltás utáni mezőgazdaság szereplői az előrejelzések és figyelmeztetések ellenére nem vették komolyan a felkészülést. Így gazdálkodóink integrálódása, a termelésnek a piaci igényekhez hangolása elhúzódik, napjainkban is sok kívánni valót hagy maga után. Nem javul a termelés jövedelmezősége, lassú, és nem

^{*} Dr.habil., c.egyetemi tanár – NyME Mg-tud Kar, Mosonmagyaróvár.

hatékony a tőkebefektetés. Szemtanúi, sőt elszenvedői vagyunk a piacokról történő kiszorulásnak. A közvetlen támogatások sem hozták meg a várva várt eredményt. Sajnálatos módon nem javult a vidéki lakosság foglalkoztatása, mert az élők-munka-igényes ágazatok kiemelt kezelése érdemben ma sincs napirenden, még a Nemzeti Vidékfejlesztési Tervben sem. Ezt tekinthetjük a legnagyobb problémának. Az agrárnépesség összességében elégedetlen. A „szembeszegülés vagy alkalmazkodás” ambivalenciáját fel kellene oldani, de ehhez sokkal több felvilágosító munkára, kiváló kommunikációra van szükség, amely a gazdálkodók számára közérthető. Ehhez a vidéki régiókban aktív munkát kell kifejtetni.

3. Régiók és stratégia

A régiók egyedi adottságainak, előnyeinek kihasználása elemi érdek, hisz versenyelőnyt jelent. Elméleti megalapozása sem ismeretlen. Montesquieu földrajzi determinizmusa, illetve David Ricardo komparatív költségek elmélete hol pozitív, hol negatív interpretációban, de tananyag volt a korábbi agrárértelmiség képzésében. Sajnos Magyarország évtizedek óta a tömegtermelésre állt rá, függetlenül attól, hogy az adott térségben, régióban lehet-e az adott terméket versenyképesen termelni.

A jelenlegi gyakorlat azt mutatja, hogy a tömegtermelés révén a világpiac játékszerei vagyunk. Ne felejtjük el, hogy Magyarország az Európai Unió agrártermelésének 1,9%-át adja csupán (termelői áron, támogatás nélkül számolva). A tizenkét utoljára belépett tag termékkibocsátásának is csupán 12,2%-át termeljük mi magyarok. (Lengyelország és Románia együttesen 75%-ban részesedik) Megjegyzendő, hogy a 12-ek együttes mezőgazdasági termékkibocsátása nem éri el Franciaország teljesítményét. Súly nélkül kell tehát partnereket találni a lobbizáshoz. Szerencse, hogy a franciák érdekei hasonlatosak a mieinkhez, így hozzájuk szoktunk csatlakozni.

A régióknak tehát el kell dönteni, hogy milyen arányban kívánnak a hazai és az európai piacokon megjelenni tömegtermékekkel (gabona, tej, bor stb.), vagy kisebb, speciális igényű, adott esetben helyi piaci szegmenseket céloznak meg. Ugyancsak itt emelendők ki a nálunk gyakran kényelmi okok miatt elhanyagolt közvetlen értékesítésben (direkt marketing) rejlő lehetőségek, melyek színessé teszik az Unió egyes régióinak képét. Pedig vannak jó példák nálunk is. Például a bor vertikum már elindult ebbe az irányba.

4. Mezőgazdaság és élelmiszeripar

Magyarország a köztudatban mint gabonatermesztő ország szerepel. Mi, magyarok is ebbe éljük bele magunkat. Ez valóban egy kényelmes ágazat, amelyre azt szokták mondani, hogy aki nem felejt el vetni, az aratni is fog. A régiók többségének adottságai valóban megfelelnek a tömeges gabonatermesztésnek, de csupán erre nem építhető az ország növénytermesztése, takarmányellátottsága. Legalább ilyen komparatív előnyökkel rendelkező régióink vannak a zöldség, gyümölcs, bor ágazatokban is. El kell gondolkodni azon, hogy miért mostohagyerek ezek a területek. És az állattenyésztésről még nem beszéltünk. Ha elfogadjuk, hogy számos régió foglalkoztató képessége gyenge, akkor tovább kell lépünk a gabonatermesztésnél. Tudjuk, hogy az EU gabonatermesztést előnyben részesítő magatartásának éveit meg vannak számlálva. Ezt most kell észrevenni, nem később reklamálni.

Az alapanyag termelés és a feldolgozóipar összhangja döntő fontosságú. A fogyasztó ma feldolgozott termékeket vásárol a szupermarketekben. Megváltozott az étkezési kultúra. Tért hódítottak az előcsomagolt, konyhakész termékek. Hiába van fejlett mezőgazdaság, ha a feldolgozóipar nem tudja megállni helyét a nemzetközi versenyben. A multina-

cionális cégek ugyan többnyire versenyképesek, de nem biztos, hogy a magyar agrártermelők érdekeit szolgálják. Ezen a területen sem a tömegtermelés, hanem az egyes régiók sajátosságainak megfelelő termékprofilok kialakítása lenne célszerű.

5. Piaci hatások, regionális marketingmunka

Ne felejtsük el, hogy a fogyasztó nem szakítható ki egy adott régió közegéből. A fogyasztás hagyományai igen erősek. Megváltoztatásuk generációkat igényel. A kulináris sajátosságok régióként, sokszor régión belül is igen markánsak. Ehhez speciális alapanyagok megtermelésére van szükség.

A termelők sorsa piaczgazdasági körülmények között jelentős mértékben a vevőktől függ, akik a kereslet-kínálat törvényeihez igazodnak. Igényeiket egyre inkább a multinacionális áruházláncok közvetítik az élelmiszeriparon keresztül a termelők felé. Az áruházláncok rákényszerítik az élelmiszeripart a tömeges, azonos minőségű, olcsó áruk folyamatos szállítására. Az élelmiszeripar ennek megfelelő igénnyel lép fel a termelőkkel szemben. Míg az áruházláncok és a termékfeldolgozás többnyire magasan koncentrált, multinacionális cégekből tevődik össze, addig a termelő szféra nagyrészt felaprózott a fenti követelményeket biztosítani képtelen gazdaságokból áll. Helyzetünket nehezíti, hogy míg a nyugati tagországok termelői szövetkezéssel, integrációval és valós érdekképviseléssel próbálják hátrányukat kivédeni, addig nálunk erről alig beszélhetünk. A fogyasztók a liberalizált piacon érdekeltek, a termelők a protekcionizmusban, de az emberek száz százaléka fogyasztó, és csak néhány százaléka termelő. Ezt a helyzetet befolyásolni kell. A fogyasztó akkor vesz tömegterméket a szupermarketben, ha nincs más kínálat.

6. Speciális termelés, régiós tudásközpontok

Többet kell tenni a tudásdeficit felszámolásáért. Korábban offenzívák indultak a szak tudás közkinccsé tételére. A nagyüzemekben specialisták dolgoztak, akik az adott területen (például gépüzemelés, szaporítóanyag előállítás, növényvédelem, fejés, takarmányozás, elletés, stb..) magas szintű tudással és gyakorlattal rendelkeztek. A termelést végzőknek ugyanakkor semmi közük nem volt a menedzseléshez, termékértékesítéshez, könyveléshez, pénzügyi műveletekhez. A nagyüzemekben felgyülemlett hatalmas tudásanyag, mely a szakma legnagyobb értéke volt, az elaprózódott gazdaságokban hasznavehetetlenné vált, „elfelejtődött”. Helyette a magángazdaságban mindenhez kell valamennyit érteni, és végül mindenki újra tanulja a tennivalókat a saját kárán. Tudjuk, hogy ez a módszer mennyibe kerül. A tudásalapú társadalom felépítése egyenlőre jelszónak tekinthető.

A nagyüzemek és specialistáik alkalmasak voltak a legkorszerűbb technika bevezetésére, és ennek anyagi feltételeit is elő tudták teremteni, lévén felkészültek a források megszerzésére. Szolgáltatukban álltak az ágazati oktatási és kutatási intézmények, melyek nélkül versenyképesség aligha képzelhető el. Az ezekben felhalmozott szellemi tőkére napjainkban alig van igény. Megrendelést nem kapnak, az állam magára hagyta őket, éljenek, ahogy tudnak. Az élelmiszeripari multik sokszor hazulról hozzák a fajtákat, saját országaikban fizetik meg a kutatást, ott végeztetik a kísérleteket. Nem vitás, hogy a piaczgazdaság elemeit az oktatásba és a tudományos munkába is be kell gyűrűztetni, de ez nem azt jelenti, hogy szélnek eresztjük tudáscentrumainkat, mert egy bezárt üzem elvileg bármikor újra nyitható, de egy felsőfokú tanintézmény vagy kutatóintézet aligha.

A fenti helyzeten a régiós összefogás és kezdeményezés tud segíteni. Nem véletlen, hogy az EU vidékfejlesztési támogatási rendszere is erre épül.

7. Nem késlekedhetünk a tennivalókkal

2013 után eljön az igazság pillanata, mert az Unió agrárpolitikája alapjaiban megváltozik. Nyakunkon vannak azok a feladatok, melyek mindenképpen meg fognak oldódni, csak az a kérdés, hogy általunk, vagy nélkülünk. Regionális gondolkodás és stratégia nélkül nem lehet belemenni a gabonakérdésbe, az állattenyésztés problémáiba, vagy a földkérdésbe. Komolyan gondoljuk-e a termelés jelentős növelését, ezen belül az állati termékek arányának növelését? Hajlandók vagyunk-e ezekhez a feltételeket biztosítani, vagy parttalan vitákban fogunk elvérezni. Létrejön-e vajon a külső piacokhoz alkalmazkodni képes régiók együttese?

Az EU folyamatos gondja a túltermelés. A feleslegek tárolása, majd esetleges megsemmisítése rengeteg forrást von el költségvetéséből. Bizonyos időn túl az elfekvő készletek veszélyes hulladékká válnak. A túltermelés csökkentése eddig mérsékelt sikerrel járt, ugyanis a termeléshez kötött jelentős támogatások ellenkező hatást fejtenek ki. Nem véletlen, hogy az utóbbi években az EU a támogatásokat egyre inkább elkülöníti a termeléstől. Ez a folyamat néhány év múlva lezárul. Minden tagországnak fel kell készülnie arra, hogy a támogatások a terület rendben tartásáért járnak majd. Ezért a helyes gazdálkodási gyakorlatot követelik meg, melynek számonkérése szigorú lesz. Itt a regionális jellegzetességek fontos szerepet fognak játszani. Ez vonatkozik a vidékfejlesztésre is.

A hátralévő időben elméletben és gyakorlatban egyaránt bele kell illeszkedni ebbe a rendszerbe. Tizenkilenc kritériumnak kell megfelelni a kölcsönös elkötelezettség (cross compliance) elve alapján, melyben környezet és természetvédelmi, élelmiszer-higiéniai és állatjóléti előírások egyaránt szerepelnek, de a kör tovább bővíthet a régiók jellegzetességeinek megfelelően. A bevezetésig rendelkezésre áll alig három év. Ismerve alkalmazkodó képességünket, ez rendkívül rövid idő, és ha a felkészülés, szokás szerint, ismét csak verbális szinten folyik, a régiók piachoz való alkalmazkodása nem lesz sikeres. Ki kell használnunk azt a kedvezményt, hogy az új rendszert fokozatosan lehet bevezetni, és némi türelmi idő áll rendelkezésre. Nyomatékosítani kell minden érintettben, hogy a magyar mezőgazdaság és vidék jövőjéről van szó, és félre kell tenni az áldatlan politikai vitákat, melyeknek semmi köze a szakmához.

8. Mi legyen a termeléssel?

Az elképzelés, mi szerint jelentősen növelni kell a mezőgazdasági termelést, és érdemben javítani az állattenyésztés arányát, tetszetős és látványos, érvényesítése viszont ellenkezik a Közös Agrárpolitikával. Itt is meg kell felelni annak a követelménynek, hogy a régiók adottságait figyelembe vegyük. Fel kell mérni, hogy milyen mértékben van lehetőségünk adott esetben szembemenni az Unió elgondolásaival Sajátos célkitűzéseink aligha fognak minden esetben támogatókra találni, tehát igen körültekintően kell „beadni” azokat Brüsszel bürokratáinak, és intenzíven kell lobbipartnereket keresni.

A gabonakérdés esetünkben külön figyelmet érdemel. A kereslet alakításában az energia előállítása egyre nagyobb szerepet játszik. Különböző befektető csoportok 7,5 millió t kukorica és 1 millió t búza feldolgozására hivatott bioüzemanyag-előállító üzem megépítését tervezik. Ha ennek csak a fele valósul meg, már akkor is át kell írni a növénytermesztés struktúráját. Az volt a kérdés, mi indokol ennyi kisebb üzemet, holott a meglévő két nagy is képes a 2010-re kitűzött cél (5,75% bekeverési arány) elérésére.

Ma már nyomul előre az a nézet, hogy az energia szükséglet biztosítását kisebb régiók keretében célszerű megoldani. Erre szép példákat találunk Burgenlandban.

Van tehát tennivaló. A halogató magatartás árát a jövőben fizetjük meg!

TÓTH GÉZA*–DÁVID LÓRÁNT:**

A magyarországi idegenforgalmi régiók fejlettségének, versenyképességének és leterheltségének vizsgálata

Abstract

Today, research into tourism and competitiveness is a relevant professional question. A complex and reconciled study of competitiveness, sustainable development and tourism developments is also an important interest of the economy. This study attempts to carry out the regionalisation of the GDPs of Hungary's tourism regions and the national tourism GDP accordant to international methodologies and published in tourism satellite accounts by the Hungarian Central Statistical Office. The concentration, spatial disparities and features of these two indicators will also be examined. The competitiveness of the Hungarian counties is analysed in a multi-modal approach and, finally, a review on the load of tourism regions by applying the Tourism Penetration Index will be given.

1. Idegenforgalmi régiók fejlettsége

Az idegenforgalmi régiók versenyképességének vizsgálata meglehetősen sok problémát vet fel. Célunk először az volt, hogy becslést végezzünk a hazai idegenforgalmi régiók GDP-jére, s ezzel, illetve fajlagos értékével összehasonlítsuk a fejlettségi viszonyait. A becslés menete módszerét tekintve azonos volt az ELTE munkatársainak hazánk kistérségeire, illetve a Balatoni régióra végzett becslésével,^{1,2} s így következésképpen nem egyeznek az Országos Területfejlesztési Hivatal és a Gazdaságkutató Intézet vizsgálatainak eredményével.³ Módszereink a következők voltak:

- Meghatároztuk az egyes idegenforgalmi régiókhoz tartozó települések részesedését a megyék összes adóköteles jövedelmeiből, a helyi adók volumenéből és a regisztrált vállalkozások számából.
- E részarányok átlaga (%-os részesedés) alapján kiszámítottuk minden település becsült GDP-jét a megfelelő megye – a KSH által hivatalosan közölt – GDP volumenén belül.
- Ezek a települési becsült GDP volumenek kerültek aggregálásra idegenforgalmi régiós szinten.

A népességszámra vetítve adódtak a fajlagos, egy lakosra jutó becsült GDP értékek. Mint az 1. táblázat adatain is látható, az idegenforgalmi régiók közül a Budapest–Középdunavidékiben állítják elő a legtöbb GDP-t hazánkban.

Mivel a becslési eljárás során az alapáras GDP használtuk fel, így lehetőségünk volt arra, hogy a valós változásokat modellezhessük. 2000-hez viszonyítva 2005-re országosan 63%-al növekedett a GDP. Ennél gyorsabb bővülést csak a Budapest–Középdunavidéki (+77%) és az Észak-magyarországi régióknál láthatunk (+63%). A többi régiónál az országos átlaghoz képest lassabb növekedést láthatunk, a legkisebbet a Nyugat-dunántúlinál

* Tudományos munkatárs, Károly Róbert Főiskola, Turizmus és Területfejlesztési Tanszék, Gyöngyös.

** Dr. habil., tanszékvezető főiskolai tanár, Jean Monnet Professor, Károly Róbert Főiskola, Turizmus és Területfejlesztési Tanszék, Gyöngyös.

(+42%). A GDP egy lakosra jutó fajlagos értéke tekintetében (2. táblázat), az országos átlaghoz viszonyítva a Budapest–Közép-dunavidéki régió mellett csak a Nyugat-dunántúli tudott (az is csak 2004-ig) az országos átlagnál magasabb értéket felmutatni.

1. táblázat. A bruttó hazai termék becsült megoszlása az idegenforgalmi régiókban, 2000–2005, %

Régiók	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Budapest–Közép-dunavidéki régió	43,3	44,3	45,8	44,9	45,0	46,9
Észak-magyarországi régió	7,4	7,4	7,3	7,4	7,5	7,4
Észak-alföldi régió	9,4	9,8	9,5	9,7	9,6	9,3
Tisza-tavi régió	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,2
Dél-alföldi régió	9,9	9,7	9,5	9,4	9,4	9,1
Közép-dunántúli régió	9,3	9,0	8,4	8,8	9,1	8,9
Balatoni régió	2,4	2,4	2,3	2,4	2,3	2,2
Dél-dunántúli régió	6,4	6,3	6,2	6,0	6,0	5,7
Nyugat-dunántúli régió	10,7	9,9	9,7	10,2	9,8	9,3
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: saját számítás

2. táblázat. Az egy lakosra jutó bruttó hazai termék becsült értékei az idegenforgalmi régiókban az országos átlag százalékában, 2000–2005

Régiók	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Budapest–Közép-dunavidéki régió	152	156	160	157	157	162
Észak-magyarországi régió	63	64	63	64	66	64
Észak-alföldi régió	66	68	67	68	67	65
Tisza-tavi régió	62	64	61	59	62	63
Dél-alföldi régió	73	71	71	70	70	68
Közép-dunántúli régió	98	94	88	92	94	93
Balatoni régió	95	96	93	94	93	89
Dél-dunántúli régió	73	73	72	70	70	67
Nyugat-dunántúli régió	114	105	103	109	104	99
<i>Országos átlag</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Forrás: saját számítás

A fajlagos GDP területi egyenlőtlenségeit mutatók segítségével igyekeztünk megvizsgálni. A mutatók a következők voltak:

Relatív terjedelem

$$Q = \frac{X_{\max} - X_{\min}}{\bar{X}}$$

ahol $X_{\max}$ = X_i maximuma; $X_{\min}$ = X_i minimuma; $\bar{X}$ = X_i -k átlaga.

Duál-mutató

$$D = \frac{y_m}{y_a}$$

ahol $\bar{y} = y_i$ súlyozott átlaga; $y_m = \bar{y}$ -nél nagyobb y_i értékek súlyozott átlaga; $y_a = \bar{y}$ -nél nem nagyobb y_i értékek súlyozott átlaga.

Hoover-index

$$h = \frac{\sum_{i=1}^n |x_i - f_i|}{2}$$

ahol x_i és f_i két megoszlási viszonyszám (esetünkben az i -edik megye népességének, illetve turisztikai GDP-jének részesedése az országos össznépességéből, illetve turisztikai GDP-ből), melyekre fennáll a következő két egyenlet: $\sum x_i = 100\%$ és $\sum f_i = 100\%$.

Súlyozott relatív szórás

$$V = 100 \sqrt{\frac{1}{\bar{y}} \frac{\sum (y_i - \bar{y})^2 f_i}{\sum f_i}}$$

ahol $y_i = \frac{x_i}{f_i}$ fajlagos (arány) mutató értéke az i . terület egységben (jelen esetben egy főre jutó turisztikai GDP), $\bar{y} = y_i$ súlyozott átlaga.

Súlyozott Gini együttható

$$G_s = \frac{1}{2\bar{y}_s} \sum_i \sum_j \frac{f_i f_j}{\left(\sum_i f_i\right)^2} |y_i - y_j|$$

ahol $y_i = \frac{x_i}{f_i}$ = fajlagos (arány) mutató értéke az i . terület egységben (jelen esetben egy főre jutó turisztikai GDP), $\bar{y} = y_i$ súlyozott átlaga.

Területi egyenlőtlenségi mutatóink szerint az egy lakosra jutó bruttó hazai termék területi egyenlőtlenségei igen jelentősek Magyarországon és valamennyi típusú mutató alapján (a szélsőértékek összehasonlításán alapuló relatív terjedelem és Duál mutató, a relatív szórás, valamint a területi megoszlás eltérését vizsgáló indexek, a Hoover és Gini-index is) a különbségek növekedését mutatja (3. táblázat).

3. táblázat. Az egy lakosra jutó bruttó hazai termék egyenlőtlenségi mutatói, 2000–2005

Mutatók	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Relatív terjedelem	0,90	0,92	0,99	0,98	0,94	0,99
Duál mutató	1,93	1,94	2,04	2,00	1,97	2,17
Hoover index, %	16,1	17,7	20,6	22,7	27,1	32,1
Súlyozott relatív szórás, %	36,05	37,24	39,90	38,33	38,00	41,15
Súlyozott Gini együttható	0,19	0,20	0,21	0,20	0,20	0,21

Forrás: saját számítás

2. Turisztikai GDP becslése idegenforgalmi régiókra

Magyarországon a turizmus a nemzetgazdaságban betöltött szerepe miatt hosszú idő óta kiemelt jelentőségű területe a gazdaságnak. Vizsgálatunkban a KSH által publikált 2000–2005 közötti Turizmus Szatellit Számlák adatait használtuk fel, mely nemzetközi szabványok felhasználásával készül.⁴ A világon számos országban végeztek már regionális turisztikai becsléseket.^{5, 6, 7, 8} Bár a nemzetközi szakirodalomban létezik olyan példa, ahol az országos turisztikai adatot bontották le valamilyen területi szintre,⁹ a rendelkezésre álló adataink csak egy hasonló, némileg egyszerűbb becslést tettek lehetővé. Vizsgálatunk alapja az a feltevés, hogy a turisták fogyasztása arányos azzal, hogy milyen szálláshelyet, mely megyében vettek igénybe. A Horwath Consulting Magyarország Kft. által vezetett konzorcium közös, „Budapest főváros turisztikai stratégiája és 2010-ig szóló fejlesztési programja, a „Budapest, mint márka” marketingszempont érvényesítésével” című munkájában, ami

a jelen dolgozat előzményének is tekinthető, a szerzők kísérletet tettek a budapesti turisztikai GDP kiszámítására.¹⁰ A kutatás során, aminek célja – akkor még a hazai turisztikai szatellit számlák hiányában – a turizmus gazdaságban betöltött szerepének becslése volt, a GKI által kifejlesztett „Duna modell” eredményeit használták fel. Az eredmények szerint 2002-ben a teljes közvetlen turizmus szektorban tevékenykedő termelő és szolgáltató vállalkozások (tehát azok, amelyek a fogyasztókkal – azaz a turistákkal – „közvetlen” kapcsolatba kerülnek, beleértve a statisztikai értelemben vett turizmus szektort is) a nemzetgazdasági hozzáadott érték 3,58–4,66, míg a teljes közvetlen turizmus szektorral technológiai (beszállítói) kapcsolatokon keresztül érintkező ágazatok 3,15–4,1 százalékát adták. Így az adott évben a teljes közvetlen és közvetett turizmus szektor tette ki a teljes magyar nemzetgazdasági bruttó hozzáadott érték 6,73–8,76 százalékát.¹¹ Ezzel szemben Magyarország turizmus szatellit számlái szerint¹² – melynek eredményeit a jelen cikkünkhöz felhasználtuk – a turizmusra jellemző ágazatok együttes aránya a nemzetgazdaságon belül 5 százalék körül alakult 2000 és 2005 között, évente csak alig néhány tized százalékos eltéréssel. Ezen belül a szálláshely és vendéglátás aránya a GDP egészéhez viszonyítva minden évben 1,6 százalék volt.

3. A regionális turisztikai GDP-becslés számításának menete

Először a magyar turizmus szatellit számláiban közölt turisztikai GDP megyei bontását készítettük el, melyhez idegenforgalmi régiók és ezen belül szállástípusok szerint a külföldiek és a magyarok által eltöltött vendégéjszakák számát, valamint a vizsgált évek szállásdíj bevételeinek adatait használtuk fel. Olyan kombinált becslési eljárást választottunk a területi bontás elvégzésére, amely figyelembe veszi az adott megyében a szállástípusok (szálloda, panzió, turistaszálló, ifjúsági szálló, kemping) szerinti magyar és külföldi vendégéjszakák számát, illetve a szállásdíj-árbevételeket is. A turizmusra jellemzőnek vagy ahhoz kapcsolódónak vélt termékek és tevékenységek azonosításához az alábbi gyakorlati ismérveket vettük figyelembe.¹³ Idegenforgalomra jellemző termékek és szolgáltatások azok, amelyek termelési és fogyasztási szintje lényegesen csökkenne látogatók hiányában; illetve feltételei az idegenforgalom létrejöttének. Idegenforgalomhoz kapcsolódó termékek és szolgáltatások azok, amelyeket a látogatók ugyan jelentős mennyiségben fogyasztanak, de – mert a lakossági fogyasztás is jelentős – nem kerültek rá a turizmusra jellemző termékek listájára. A Magyarországra vonatkozó turizmus szatellit számlákban a turizmusra jellemző termékeken és szolgáltatásokon belül található a turisztikai termékek és szolgáltatások csoportja. Munkánk során mi szintén ezekkel foglalkoztunk, s e területekhez tartozó termékek, illetve szolgáltatások GDP-jét tekintettük turisztikai GDP-nek. A kutatás során viszont jelentőségük csekély volta miatt nem vettük figyelembe a Magyarország turizmus szatellit számláiban ismertetett turizmushoz kapcsolódó termékek és szolgáltatások, valamint a nem turisztikai termékek és szolgáltatások ágazatait.¹⁴ A turisztikai GDP-ből az x . évben a j . idegenforgalmi régió részesedése a következő képlet alapján számítható ki:

$${}^x a_j = \frac{\sum_k \sum_i \left(\frac{100 \cdot {}^x v_{ij}^k}{\sum_j {}^x v_{ij}^k} \cdot \frac{100 \cdot \sum_j {}^x b_{ij}^k}{\sum_i \sum_j \sum_k {}^x b_{ij}^k} \right)}{\sum_j \sum_k \sum_i \left(\frac{100 \cdot {}^x v_{ij}^k}{\sum_j {}^x v_{ij}^k} \cdot \frac{100 \cdot \sum_j {}^x b_{ij}^k}{\sum_i \sum_j \sum_k {}^x b_{ij}^k} \right)}$$

ahol:

a ${}^xv_{ij}^k$ az x . évben k . szállástípusban j . megyében az i . állampolgárságú (magyar-külföldi) turisták vendégéjszakáinak számát, ${}^xb_{ij}^k$ az x . évben k . szállástípusban j . megyében az i . állampolgárságú (magyar-külföldi) turisták szállásdíj-árbevételét jelenti.

Tehát a képlet a turisztikai termékek és szolgáltatások GDP-jének egész országra vonatkozó adatait bontja fel idegenforgalmi régiós értékekre. A bontás alapkonceptiója, hogy a szállástípusok (szálloda, panzió, turistaszálló, ifjúsági szálló, üdülőláz, kemping), állampolgárságok (belföldi-külföldi) Magyarország egészéhez viszonyított idegenforgalmi régiós szállásdíj bevételi arányait súlyozzuk a megfelelő régió vendégéjszakák arányaival. Az így keletkező egyre normált arányok ismeretében pedig meghatározhatók a regionális turisztikai GDP értékek. Azaz, a regionális turisztikai GDP arányokat az idegenforgalmi régió belüli szállástípusok és az állampolgárságok, valamint a vendégéjszakák és a szállásdíj-bevételek közötti összetételbeli eltérésekre vezetjük vissza. Abban a régióban, ahol magasabb a szállodai vendégéjszakák aránya, nagyobb lesz a turisztikai GDP aránya is; illetve az azonos szállástípus-összetétellel rendelkező régiók közül az fog nagyobb súlyt kapni, ahol magasabb a vendégéjszakák száma.

4. Eredmények

4. táblázat. A turisztikai GDP megoszlása az idegenforgalmi régiókban, százalék, 2000–2005

Régiók	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Budapest–Közép-dunavidéki régió	49,1	50,1	49,0	50,8	55,6	54,5
Észak-magyarországi régió	3,2	3,1	3,1	3,1	3,0	3,3
Észak-alföldi régió	5,9	6,1	6,4	6,2	5,5	5,8
Tisza-tavi régió	0,4	0,5	0,5	0,6	0,5	0,5
Dél-alföldi régió	2,9	2,7	2,9	3,0	2,8	3,1
Közép-dunántúli régió	1,9	1,8	1,9	2,0	2,0	2,6
Balatoni régió	25,6	25,2	25,7	23,7	20,1	19,7
Dél-dunántúli régió	3,2	3,0	2,6	2,6	2,5	2,5
Nyugat-dunántúli régió	7,8	7,5	7,9	8,0	8,0	8,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját számítás

A turisztikai GDP 2000–2005 (4. táblázat) között országosan, alapáron számolva 67%-kal növekedett. A legjelentősebb gyarapodás a Közép-dunántúli régióban látható (+131%), míg a legkisebb a Dél-dunántúliban. Csak két régióban, a Balatoni és a Dél-dunántúliban láthatunk az országosnál kisebb bővülést. 2000 és 2005 között a régiók sorrendje csak kismértékben változott a turisztikai GDP tekintetében. Az első négy helyen gyakorlatilag nem is történt változás, hiszen a Budapest–Közép-dunavidéki régiót a Balatoni, a Nyugat-dunántúli és az Észak-alföldi követi. 2000-ben még a Dél-dunántúli volt az ötödik helyen, mely 2005-re a nyolcadikra csúszott. 2000-ben a Dél-alföldi régiót még az Észak-magyarországi, a Dél-alföldi és a Közép-dunántúli követett, melyek 2005-re egy-egy helyet előreléptek. A Tisza-tavi régióban viszont a teljes vizsgálati időszakban a legkevesebb turisztikai GDP-t állították elő. A gazdaság területi különbségeinek vizsgálatában fontos a tevékenységek térbeli koncentrálódásának és annak kutatása, hogy a koncentráció vagy a dekoncentráció folyamata érvényesül-e inkább. A következőkben ezért azt vizsgáljuk, hogy a turisztikai vagy a teljes GDP területi koncentrációja erősebb-e hazánkban. Ennek megállapítására a koncentrációs (Hirschman–Herfindhal-féle) indexet alkalmaztuk.¹⁵

$$K = \sum_{i=1}^n \left(\frac{x_i}{\sum_{i=1}^n x_i} \right)^2$$

ahol x_i természetes mértékegységben megadott területi jellemző (turisztikai, vagy összes GDP) az i terület egységben. Az index a megoszlást a teljesen egyenleteshez hasonlítja, amikor minden megfigyelési egység részesedése azonos. Az index 0,6 feletti értéke már erős koncentráltságra, monopolhelyzetre utal. A mutató értékkészlete $1/n \leq K \leq 1$, ahol az n a megfigyelési egységek száma. Az idegenforgalmi régiókat figyelembe vevő vizsgálatunkban tehát a mutató minimális értéke 0,11. Ehhez képest a turisztikai GDP területi koncentrációja jóval magasabb, igaz elmarad az erős koncentráltságra jellemző értéktől, így mérsékelten koncentráltak tekinthetjük. Vizsgálataink alapján megállapíthatjuk (5. táblázat), hogy a turisztikai GDP területi koncentrációja hazánkban regionális szinten jóval erősebb az összes GDP-nél, s a koncentráció egyre jobban erősödik mindkettő esetében.

5. táblázat. A GDP és a turisztikai GDP koncentrációs indexei, 2000–2005

Mutató	2000	2001	2002	2003	2004	2005
GDP	0,24	0,24	0,25	0,25	0,25	0,26
Turisztikai GDP	0,32	0,33	0,32	0,33	0,36	0,35

Forrás: saját számítás

2000 és 2005 között országosan a turizmusra jellemző ágazatok (vagyis a turisztikai GDP) részesedése kismértékben nőtt a GDP-ből (6. táblázat). A turizmusra jellemző ágazatok szerepe első sorban a Nyugat-dunántúli régióban nőtt meg, míg leginkább a Balatoni régióban esett vissza. Mindemellett viszont látható, hogy a Balatoni régió GDP-jében a turizmusnak messze nagyobb szerepe van, mint a többi régióéban. Másrészt viszont a Közép-dunántúli régió gazdasági teljesítményében a turizmus szerepe a legkisebb a magyarországi régiók között.

6. táblázat. A turizmusra jellemző ágazatok részesedése a GDP-ből az idegenforgalmi régiókban, 2000–2005, %

Régiók	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Budapest–Közép-dunavidéki régió	5,7	5,7	5,4	5,8	6,1	6,0
Észak-magyarországi régió	2,2	2,1	2,2	2,2	2,0	2,3
Észak-alföldi régió	3,2	3,2	3,4	3,3	2,8	3,2
Tisza-tavi régió	1,7	1,9	2,1	2,5	2,1	1,9
Dél-alföldi régió	1,5	1,4	1,5	1,7	1,5	1,8
Közép-dunántúli régió	1,0	1,0	1,1	1,2	1,1	1,5
Balatoni régió	54,8	52,6	55,2	51,6	42,9	46,0
Dél-dunántúli régió	2,5	2,4	2,1	2,2	2,0	2,2
Nyugat-dunántúli régió	3,7	3,8	4,1	4,1	4,1	4,5
Magyarország	5,1	5,1	5,0	5,2	5,0	5,2

Forrás: saját számítás

Az egy lakosra jutó turisztikai GDP területi egyenlőtlenségei jóval jelentősebbek, mint a GDP-é. A 7. táblázatban szereplő, szélsőértékek viszonyát összehasonlító mutatóknál (relatív terjedelem, Duál mutató) a súlyozott relatív szórás, valamint a területi megoszlás eltérését vizsgáló indexek közül Gini-indexnél csökkent a területi különbségek mértéke. A

Hoover indexnél viszont már egyértelmű növekedés tapasztalható, mely azt bizonyítja, hogy a népesség területi eloszlásának alapvető folyamataival ellentétes trendek zajlanak a turizmusban regionális szinten. Összegezve 7. és az 8. táblázat adatai alapján megállapíthatjuk tehát, hogy bár a turisztikailag leginkább, illetve a legkevésbé fejlett régiók közötti olló némileg záródott, de ettől még a hazánkban a turisztikai fejlettségben a területi különbségek mértéke igen jelentős.

7. táblázat. Az egy lakosra jutó turisztikai GDP egyenlőtlenségi mutatói, 2000–2005

Mutatók	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Relatív terjedelem	10,06	9,87	10,05	9,24	7,80	7,63
Duál mutató	6,59	6,78	6,55	6,47	6,85	6,28
Hoover index, %	43,77	47,72	51,14	56,04	59,73	63,00
Súlyozott relatív szórás, %	161,09	159,00	161,13	150,48	134,23	130,46
Súlyozott Gini együttható	0,55	0,55	0,55	0,54	0,53	0,51

Forrás: saját számítás

8. táblázat. Egy lakosra jutó turisztikai GDP az országos átlag százalékában, 2000–2005

Régiók	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Budapest–Közép-dunavidéki régió	172,5	176,0	171,7	177,7	193,3	188,4
Észak-magyarországi régió	27,3	26,6	27,0	26,7	26,1	29,1
Észak-alföldi régió	41,5	43,0	45,1	43,3	38,5	40,8
Tisza-tavi régió	21,2	24,3	25,5	28,4	26,9	23,6
Dél-alföldi régió	21,6	19,7	21,3	22,6	21,0	23,0
Közép-dunántúli régió	19,5	18,6	19,4	20,7	21,0	26,8
Balatoni régió	1 025,8	1 005,6	1 024,7	944,3	801,4	786,2
Dél-dunántúli régió	37,0	35,2	30,0	30,2	28,6	28,8
Nyugat-dunántúli régió	82,6	80,1	84,4	85,3	85,2	85,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját számítás

4.1. Versenyképesség az idegenforgalmi régiókban

A regionális versenyképesség fogalmának mérési lehetőségeiről az elmúlt években figyelemreméltó tanulmányok készültek, melyek eredményeit igyekeztünk felhasználni.¹⁶ E munkák bemutatják, miként lehet számszerűleg is jól megfogható, és világos tartalmú társadalmi-gazdasági tényezők szorzatára bontani a relatív lakossági jövedelmeket.^{17, 18} Munkánkban egyrészt az utóbbi szerző megközelítését alkalmazva, másrészt pedig ahhoz hasonlóan a tényezőkre bontás módszerét alkalmazva igyekeztünk megvizsgálni az idegenforgalmi versenyképesség alakulását az idegenforgalmi régiókban, illetve annak összetevőit. Némiképp matematikai átalakítás után (az értékek logaritmusát kell venni) a szorzat átalakul egy sokkal könnyebben kezelhető összeggé, a következő formula szerint:

$$\log\left(\frac{GDP}{Népesség}\right) = \log\left(\frac{GDP}{Foglalkozt. atottak}\right) + \log\left(\frac{Foglalkozt. atottak}{Aktívkorúak}\right) + \log\left(\frac{Aktívkorúak}{Népesség}\right)$$

Mivel méréseinket a települések szintjéről kiindulva végezzük el, a GDP ez esetben sem lehet más, mint az adott év általunk megbecsült bruttó hozzáadott érték adata, a foglalkoztatottak száma az adott évi adózók számával közelíthető, aktív korúaknak a 18–59 éveseket tekintjük, míg népesség alatt az állandó lakosok számát értjük. Az adózókra jutó GDP lényegében az egyes idegenforgalmi régiók gazdaságának termelékenységét közelítik, az adózók

aktív korú populáción belüli aránya a foglalkoztatottságra ad elfogadható becslést, míg az aktív korúak népességen belüli aránya egyfajta korszerkezeti mérőszámként pozitív regionális erőforrásnak tekinti a minél fiatalosabb demográfiai arculatot. E vázolt tényezőkre bontást térségtipizálásra alkalmazzuk, elfogadva Nemes Nagy József eredményeit, miszerint a jövedelmi különbségeket elsősorban a termelékenység alakítja, miközben a korszerkezeti tényező hatása igen csekély.¹⁹ Tipizálásunk alapja az egyes idegenforgalmi régiók értékeinek országos átlaghoz való viszonya a lakossági jövedelmek, valamint az ezt felbontó három tényező esetén. Átvéve Nemes Nagy technikai megoldásait,²⁰ a 9. táblázatban mi is 1-essel jelöltük az országos átlag feletti, 0-ával pedig az átlag alatti tényezőket. (Az első számérték mindig a lakossági jövedelmeket szimbolizálja, míg a második a termelékenységet, a harmadik a foglalkoztatottságot, a negyedik pedig a korszerkezeti tényezőt.) A versenyképesség fogalmánál maradva, versenyelőnyösnek tekintjük az átlag feletti lakossági jövedelmű térségeket, míg versenyhátrányosnak az átlag alattiakat. Ezen belül komplex versenyelőnyt állapítunk meg, ha az adott térség a lakossági jövedelmek mindhárom összetevőjében átlag feletti értékekkel rendelkezik, míg több-, illetve egytényezős a versenyelőny, ha kettő vagy mindössze egy tényező esetében teljesül ez a feltétel. A versenyhátrány mibenlétét ennek analógiájára értelmezzük. Általános gazdasági szempontú (9. táblázat), statikus versenyképességi összevetésben tehát csak a Budapest–Közép-dunavidéki régió tekinthető hazánkban versenyképesnek, de a korszerkezeti tényező miatt itt is csak többtényezős versenyelőnyt figyelhetünk meg. A többi idegenforgalmi régióban ezzel szemben a versenyhátrány valamely típusával találkozhatunk. A 2000 és 2005 közötti folyamatokat figyelembe vevő dinamikus összevetésben (9. táblázat) már az Észak-magyarországi régióban láthatunk komplex versenyelőnyt, míg a Budapest–Közép-dunavidéki régióban bár versenyelőny látszik, de csak egy tényező, a termelékenység kedvező változásának köszönhetően. A Tisza-tavi régió ezzel szemben, bár szintén versenyképes, de éppen a kedvezőtlen termelékenységi folyamatainak köszönhetően, csak többtényezős versenyelőnnel jellemezhető. A többi régióban viszont a versenyhátrány valamely típusát figyelhetjük meg.

9. táblázat. Az idegenforgalmi régiók versenyképességi típusai, 2000–2005

Régiók	2005	2000–2005
Budapest–Közép-dunavidéki régió	1110	1100
Észak-magyarországi régió	0000	1111
Észak-alföldi régió	0001	0011
Tisza-tavi régió	0001	1011
Dél-alföldi régió	0000	0011
Közép-dunántúli régió	0011	0001
Balatoni régió	0011	0001
Dél-dunántúli régió	0001	0001
Nyugat-dunántúli régió	0011	0000

Forrás: saját számítás

A következőkben az általános gazdasági szempontú versenyképességi vizsgálaton túl, egy specifikus, turisztikai szempontú versenyképességi vizsgálatot kívántunk elvégezni, az előbbiekhöz igen hasonló módszertannal. Két megközelítésben elemeztük a turisztikai versenyképességet: egyrészt pusztán a turisztikai tényezők, másrészt pedig a turisztikai helyzet, illetve annak a gazdasági szerkezetbe való beilleszkedése alapján.

Első megközelítésünkben a turisztikai versenyképességet önmagában a turisztikai tényezők versenyhelyzetével próbáljuk modellezni. Ebben a megközelítésben modellünk:

$$\log\left(\frac{\text{Turisztikai GDP}}{\text{Népesség}}\right) = \log\left(\frac{\text{Turisztikai GDP}}{\text{Vendégéjszaka}}\right) + \log\left(\frac{\text{Kapacitás}}{\text{Népesség}}\right) + \log\left(\frac{\text{Vendégéjszaka}}{\text{Kapacitás}}\right)$$

Az első számérték mindig a fajlagos turisztikai GDP-t szimbolizálja (melyet mi turisztikai fejlettségnek tekintünk), míg a második az eredményességet, a harmadik az ellátottságot, a negyedik a kihasználtságot. A turisztikai tényezők statikus vizsgálata alapján (10. táblázat) a Budapest–Közép-dunavidéki és a Balatoni régiók tekinthetők versenyképesnek. Az előbbi esetében többtényezős a versenyelőny, s csak a fajlagos ellátottság tekintetében láthatunk országos átlagnál rosszabb értéket. A Balatoni régió vonatkozásában viszont már csak éppen ebben a tényezőben láthatunk az országos átlagnál kedvezőbb értéket, míg eredményesség és kihasználtságban annál alacsonyabbat. A többi régiónál viszont a versenyhátrány valamely típusa látható. A 2000 és 2005 közötti folyamatokat figyelembe vevő, dinamikus összefüggésben (10. táblázat) a Tisza-tavi és a Közép-dunántúli régiókban komplex, az Észak-magyarországi és a Nyugat-dunántúli régiókban többtényezős, míg a Budapest–Közép-dunavidéki és a Dél-alföldi régiókban egytényezős versenyelőny látható. Sajnálatos módon a Balatoni és a Dél-dunántúli régiókban ezzel szemben komplex versenyhátrány figyelhető meg.

10. táblázat. Turisztikai versenyképességi típusok Magyarországon a turisztikai tényezők vonatkozásában

Régiók	2005	2000–2005
Budapest–Közép-dunavidéki régió	1101	1001
Észak-magyarországi régió	0000	1110
Észak-alföldi régió	0000	0001
Tisza-tavi régió	0010	1111
Dél-alföldi régió	0000	1010
Közép-dunántúli régió	0000	1111
Balatoni régió	1010	0000
Dél-dunántúli régió	0000	0000
Nyugat-dunántúli régió	0010	1110

Forrás: saját számítás

Második megközelítésünk viszont a turisztikai versenyképességet már nem önmagában a turisztikai tényezőkől kiindulva veszi figyelembe, hanem vizsgálja az adott megye általános fejlettségi szintjét, s azon belül a turizmus részesedését. A turisztikai versenyképesség tehát nem önmagában a turizmus által előállított egy lakosra jutó jövedelmen, hanem a turizmusnak a gazdaságban betöltött szerepétől és a területi fejlettségtől is függ. Ebben a megközelítésben:

$$\log\left(\frac{\text{Turisztikai GDP}}{\text{Népesség}}\right) = \log\left(\frac{\text{Turisztikai GDP}}{\text{GDP}}\right) + \log\left(\frac{\text{GDP}}{\text{Népesség}}\right)$$

Tipizálásunk módja hasonló a fenti megközelítéshez. Az első számérték mindig a fajlagos turisztikai GDP-t szimbolizálja, míg a második a turizmusnak a gazdaságban betöltött szerepét, a harmadik pedig a fejlettséget mutatja. Némileg az előzőhöz hasonló eredményeket kapunk ebben az összefüggésben is (11. táblázat), tehát megállapíthatjuk, hogy a turisztikai folyamatokban bekövetkezett változások a turizmusnak a gazdasági szerkezetre gyakorolt hatásában is érzékelhetőek.

11. táblázat. Turisztikai versenyképességi típusok Magyarországon a gazdasági szerkezet vonatkozásában

Régiók	2005	2000–2005
Budapest–Közép-dunavidéki régió	111	111
Észak-magyarországi régió	000	111
Észak-alföldi régió	000	000
Tisza-tavi régió	000	111
Dél-alföldi régió	000	110
Közép-dunántúli régió	000	110
Balatoni régió	110	000
Dél-dunántúli régió	000	000
Nyugat-dunántúli régió	000	110

Forrás: saját számítás

4.2. Komplex Idegenforgalmi Hatásmutató

A turisztikai versenyképesség vizsgálatára más típusú mutató összeállítása is elképzelhető. A turizmus összetett, sokdimenziós jelenség, így hatásait is célszerű egy multidimenzióális mutatóval végezni. Kutatók ennek érdekében hozták létre a TPI indexet (Tourism Penetration Index), mely lényegét tekintve egy komplex idegenforgalmi hatásmutató.^{21, 22} A mutató lényege, hogy három dimenziót együttesen mérve (gazdasági, szociális és környezeti hatás) állít elő egy komplex mutatót. A vizsgált területek: a gazdasági hatás (a beutazó turisták egy főre jutó turisztikai költsége); a környezetre gyakorolt hatás (szállodai szobák száma egy négyzetkilométeren); illetve a társadalmi hatás (átlagos napi látogatók száma 1000 lakosra). E három mutató esetében az alábbi formula alapján egyenként kiszámolják az adott térségre vonatkozó három fő hatástípust, majd ezek számtani átlaga hozza létre a komplex idegenforgalmi hatásmutatót.

$$TPI_{eco} = (x_{eco} - x_{eco \min}) / (x_{eco \max} - x_{eco \min})$$

$$TPI_{env} = (x_{env} - x_{env \min}) / (x_{env \max} - x_{env \min})$$

$$TPI_{soc} = (x_{soc} - x_{soc \min}) / (x_{soc \max} - x_{soc \min})$$

ahol:

TPI_{eco} = gazdasági

TPI_{env} = környezeti

TPI_{soc} = társadalmi hatások

x_{env} vagy soc vagy eco = az adott mutató értéke az adott térségben

x_{env} vagy soc vagy eco min = az adott mutató legalacsonyabb értéke a vizsgált térségben

x_{env} vagy soc vagy eco max = az adott mutató legmagasabb értéke a vizsgált térségben

$$TPI = (TPI_{eco} + TPI_{env} + TPI_{soc}) / 3$$

A nemzetközi gyakorlatban a mutató elsősorban a nemzetközi érkezésekre koncentrál, sok esetben figyelmen kívül hagyja a belföldi turizmus adatait. A TPI-vel kapcsolatos ESPON projekt²³ az európai országokra végezte el ezeket a számításokat, de jelezte, hogy a számításokat mindenképpen tanácsos lenne elvégezni NUTS II–III. szinten is. Vizsgálatunkban ezért a turizmus komplex hatásait idegenforgalmi régió szinten kívántuk modellezni. A mutatók köre a rendelkezésre álló adatokhoz igazodva a következőképpen módosult:

TPI_{eco} = egy látogatóra jutó turisztikai GDP, 2005

TPI_{env} = kereskedelmi és magánszálláshelyek férőhelyeinek száma négyzetkilométerenként, 2005

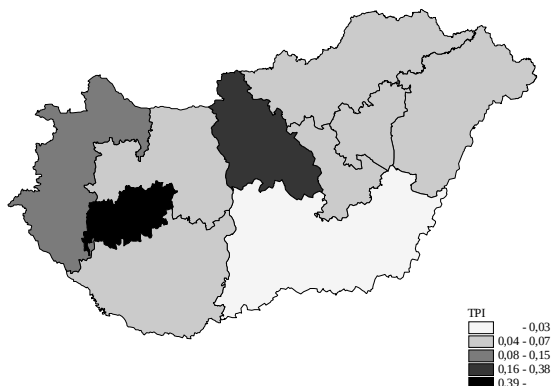
TPI_{soc} = 1000 főre jutó belföldi és külföldi látogatók száma, 2005

Számításaink eredményeit egyrészt az ESPON tipizálás, másrészt pedig a hazai területi különbségeket jobban érzékeltető, az adatsor természetes töréspontjait figyelembe vevő térképen igyekszünk bemutatni. Megállapíthatjuk, hogy hazánkban turisztikai leterheltség szempontjából a Dél-alföldi régió a legkevésbé és a Balatoni a leginkább érintett régió. A Budapest–Közép-dunavidéki régió csak a gazdasági hatásokat tekintve áll az élen, míg a másik két tényezőben meglehetősen háttérbe szorul, ezért tekinthetjük a leterheltségi rangsorban a másodiknak. Lényegében ennek a tényezőnek köszönheti harmadik helyét a Nyugat-dunántúli régió is.

12. táblázat. Az idegenforgalmi régiók turisztikai leterheltsége az ESPON tipizálás szerint, 2005

Típus neve	TPI index értéke	Idegenforgalmi régiók
Érett desztinációk	$0,50 < TPI < 1$	Balatoni
Közepesen magas telítettségű desztinációk	$0,25 < TPI < 0,50$	Budapest–Közép-dunavidéki
Közepesen alacsony telítettségű desztinációk	$0,10 < TPI < 0,25$	Nyugat-dunántúli
Alacsony leterheltségű desztinációk	$TPI < 0,10$	Észak-magyarországi, Észak-alföldi, Tisza-tavi, Dél-alföldi, Közép-dunántúli, Dél-dunántúli

Forrás: saját számítás

1. ábra. Az idegenforgalmi régiók TPI indexei (*Forrás:* saját szerkesztés)

Jegyzetek

¹ Kiss, J. P. (2003): A kistérségek 2000. évi GDP-jének becslése. In: Nemes Nagy J. (szerk.): Kistérségi Mozaik. (Regionális Tudományi Tanulmányok 8.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Bp. pp. 39–54.

² Lőcsei, H.–Nemes Nagy, J. (2003): A Balatoni Régió gazdasági súlya és belső térszerkezete. In: Nemes Nagy J. (szerk.): Kistérségi Mozaik. (Regionális Tudományi Tanulmányok 8.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Bp. pp. 129–143.

³ Országos Területfejlesztési Hivatal – GKI Gazdaságkutató Rt. (2006): A Balaton-térség nemzetgazdasági szintű jövedelemtermelő képességének vizsgálata. In: Turizmus Bulletin X. évfolyam Különszám. pp. 70–72.

- ⁴ United Nations – World Tourism Organisation – OECD – Eurostat (2001): Tourism Satellite Accounts: Recommended Methodological Framework, www.szamokbanutazunk.hu
- ⁵ Konttinen, J. P. (2006): Regional Tourism Satellite Account (RTSA) in Finland – Data, Concepts, Methods and Key Results In: 46th Congress of the European Regional Science Association August 30th – September 3rd, 2006, Volos, Greece.
- ⁶ Zhang, J. (2005/a): Documentation on Regional Tourism Satellite Accounts in Denmark p. 88. www.akf.dk/udgivelser_en/2005/rtsa
- ⁷ Zhang, J. (2005/b): Regional Tourism Satellite Accounts for Denmark: Accounting and modelling In: 15th International Input-Output Conference, Beijing, China, 27 June – 1 July 2005 http://www.iioa.org/pdf/15th%20Conf/jie_zhang.pdf
- ⁸ Jones, C.–Munday, M.–Roberts, A. (2003): Regional Tourism Satellite Accounts: A Useful Policy Tool? In: Urban Studies Vol. 40; Part 13, pp. 2777–2794.
- ⁹ London Development Agency (2008): Local Area Tourism Impact odel. Methodology. p. 21. http://www.lda.gov.uk/upload/doc/LATI_model_methodology_2008_v2_20080728162131.doc
- ¹⁰ Horwath Consulting (2004): Budapest főváros turisztikai stratégiája és 2010-ig szóló fejlesztési programja, a „Budapest, mint márka” marketingszempont érvényesítésével <http://www.bkik.hu/kerfejl/turizm.php>
- ¹¹ GKI (2004): A turizmus makrogazdasági szerepe. p. 105. http://www.gki.hu/docs/turizmus_makrogazdasagi_szerepe.pdf
- ¹² KSH (2006): Magyarország turizmus szatellit számlái 2004 (első eredmények). Központi Statisztikai Hivatal, 2006. www.szamokbanutazunk.hu
- ¹³ KSH (2006): Magyarország turizmus szatellit számlái 2004 (első eredmények). Központi Statisztikai Hivatal, 2006. www.szamokbanutazunk.hu
- ¹⁴ KSH (2006): Magyarország turizmus szatellit számlái 2004 (első eredmények). Központi Statisztikai Hivatal, 2006. www.szamokbanutazunk.hu
- ¹⁵ Németh N. (2005): Területi egyenlőtlenségi mutatók. In: Nemes Nagy, J. [2005] (szerk.): Regionális elemzési módszerek RTT 11. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. http://geogr.elte.hu/REF/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_11/RTT-11-tartalom.htm
- ¹⁶ Nemes Nagy J. szerk. (2005): Regionális elemzési módszerek. RTT 11. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék–MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport. http://geogr.elte.hu/REF/REF_Kiadvanyok/REF_RTT_11/RTT-11-tartalom.htm
- ¹⁷ Lengyel I. (2000): A regionális versenyképességről. Közgazdasági Szemle, 12. sz. pp. 962–987.
- ¹⁸ Nemes Nagy J. (2004): Új kistérségek, új városok. Új versenyzők? Regionális Tudományi Tanulmányok, 9. sz. pp. 5–42.
- ¹⁹ Nemes Nagy J. (2004): Új kistérségek, új városok. Új versenyzők? Regionális Tudományi Tanulmányok, 9. sz. pp. 5–42.
- ²⁰ Nemes Nagy J. (2004): Új kistérségek, új városok. Új versenyzők? Regionális Tudományi Tanulmányok, 9. sz. pp. 5–42.
- ²¹ McElroy, J. L.–de Albuquerque, K. (1998): Tourism penetration index in small Caribbean islands In: Annals of Tourism Research Volume 25, Issue 1, January 1998. pp. 145–168.
- ²² Sütő A. (2007): A turizmus területi hatásai. In: Falu Város Régió 2007/4. szám pp 36–50.
- ²³ ESPON (2007): Final Report, project 1.4.5: Preparatory Study of Spatially Relevant Aspects of Tourism. P 168. http://www.espon.eu/mmp/online/website/content/projects/261/428/file_2422/fr-1.4.5-full_revised_Jan2007.pdf

HARDI TAMÁS–HAJDÚ ZOLTÁN–MEZEI ISTVÁN:
Határok és városok a Kárpát-medencében
 MTA Regionális Kutatások Központja, Győr–Pécs, 2009, 374 o.

A Kárpát-medence egy országhatárokon átnyúló természetföldrajzi egység. A területén elhelyezkedő országok (Magyarország, Románia, Szlovákia, Ukrajna, Szerbia, Horvátország jelentős országrészekkel, Ausztria és Szlovénia egy-egy kisebb területtel) kutatóinak százai vizsgálják lelkesen és fáradhatatlanul nagytájakait, állat- és növényvilágát, nemzetiségeit, gazdaságfejlődésének társadalom- és gazdaságpolitikai folyamatait, néprajzát stb. és folytathatnánk még rendületlenül a kutatott témákat. Tudományos érdeklődéssel fordultak hozzá jelen könyv szerzői is, akik nem kisebb feladatot tűztek ki magunk elé, mint hogy nyomon kövessék a medence országainak városállományát, városhálózatának átalakulását. Az MTA RKK munkatársai igazi határkutatóként arra keresték, hogy az újonnan meghúzott államhatárok hogyan befolyásolták a városállomány fejlődését, külön figyelmet szentelve a határ menti városokra. A több éves munka összefoglalásaként megszületett könyv – ami *A határ menti városok funkcióinak és vonzáskörzetének átalakulása a határok szerepének megváltozása, illetve az EU bővítés után a Kárpát-medencében* című OTKA program segítségével születhetett meg – a kutatóintézetben 2003-ban elindult *Kárpát-medence régiói* című sorozat méltó kiegészítésének tekinthető.

A magyar városhálózatban bekövetkezett elmozdulásokat és új irányokat már többen vizsgálták (Beluszky P.–Győri R., 2005; Rechnitzer J., 2002), azonban eddig még nem született olyan mű, amely egyrészt elhelyezte volna mindezt egy „medencei” kontextusban, másrészt – a határ menti városok kiemelése miatt – egyedülálló jelenséggént mutatta volna be a városállomány ezen fejlődését.

A szerzők kifejezett célja, hogy az olvasó átfogó képet kapjon a Kárpát-medence jelenlegi határ menti térszerkezetének kialakulásáról. Azon történelmi, gazdasági, politikai, társadalmi tényezőket kívánja bemutatni, amelyek nagyban befolyásolták egyes városok központtá vagy esetleges perifériává válásának okait. Mivel a Kárpát-medence társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszere több évszázados múltra tekint vissza és a napjainkban érvényes nemzeti határok modern jelenségnek mondhatók, a szerzők törekedtek a fogalmak (úm. államhatár, határtérség, „határ menti város”, városhálózat stb.) világos magyarázatára, valamint a medence országainak rövid, de annál részletesebb történeti áttekintésére.

A tizenhárom fejezetből álló kötet első két fejezete tartalmazza a határ, határ menti térség fogalmának funkcionális lehatárolását (elválasztó, szűrő vagy nyitott jellegű), ezen belül meghatározza azon városi funkciókat, amelyek határon átnyúló hatással bírnak. Ismerteti azokat a kritériumokat, amelyek alapján egy városról elmondható, hogy az államhatár közvetlen és jelentős hatást gyakorol társadalmára és gazdaságára. Külön kitér a határ menti városhálózatok kialakulására, annak földrajzi elhelyezkedéséből adódó különlegeségeire.

A fogalmak pontos definiálását követi a Kárpát-medence 1100 éves térszerveződési és téruralmi folyamatait részletesen bemutató szakasz. Átfogó képet ad arról, hogyan vált a magyar állam uralmi területből ütköző zónává, majd nagyobb hatalmak (egységek) politikai részévé, valamint hogy hogyan próbálták a magyar városok pozicionálni magukat a medencében. Az első világháború után felbomlott Osztrák–Magyar Monarchia utódállamai közigazgatási reformok helyett megszerzett területeik integrálásával, megtartásával, illetve korábbi területeinek visszaszerzésével volt elfoglalva. A második világháború utáni időszakot követő közigazgatási reformok és a városok térszervező szerepének erősödése miatt, szembeűnően megugrottak a városok közötti nagyságbeli különbségek. A korszak fontos jelenségeként értelmezik a szerzők, hogy a városfejlesztés a gazdasági fejlesztési

koncepcióhoz igazodott. Új funkcióval rendelkező városok (pl. szocialista városok) nőttek ki a földből, amelyek kérész életűek voltak a folyamatosan változó nagyhatalmi (uralmi) érdekek miatt. Szovjetunió felbomlása után – de nem csak ennek következtében – újabb államok születtek, amelyeknek hamar fel kellett ismerniük térségi pozícióit. A könyv egyenként mutatja be Magyarország, Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia és Jugoszlávia fejlődési útjait. A kilencvenes évek közepétől új integrációs folyamatok indultak, melynek következménye, hogy a Kárpát-medence területének és népességének döntő része az Európai Unió tagja lett. Megváltozott az államhatár funkciója, az államközi kapcsolatok, a határ menti városok számára új lehetőségek nyíltak meg. Ehhez a részhez szervesen kapcsolódik a többi fejezethez képest kurta hatodik fejezet, amely kifejezetten a 20. század határváltozásaival foglalkozik. Első alfejezete *A határok kijelölésének elvi háttere* címet viseli, holott a szerző első mondatában leszögezi, hogy a határok megállapítása mögött inkább érvrendszerek húzódtak meg. A településhálózat kérdései nem számítottak meghatározó, magyarázó tényezőként, amelynek következtében jelentős mértékben átrendeződött a Kárpát-medence városhálózata, városi vonzáskörzetei. Egy-egy település példáján szemlélteti a béketárgyalások döntnökei és határmegállapító bizottságok által hozott eredményeket és annak a város életére ható következményeit.

Az előző rész kiegészítéseként a hatodik fejezet bemutatja, hogy a határok elválasztó szerepének következtében a 20. század során hogyan alakultak ki párhuzamos városi funkciók a határ két oldalán, valamint jöttek létre periférikus, városiányos területek. A kilencvenes évek elején már megfigyelhető Pozsony–Bécs–Budapest határon átnyúló térségi szerepének megerősödése. Itt jelenik meg először a szuburbanizáció és az agglomeráció fogalma, ami a 20. század második felében új kihívást jelentett a nagyvárosi térségek számára. Országoként kívánja a szerző a lakosságszámot bemutató táblázatokkal és térképekkel érzékeltetni a városfejlődés szakaszait, ami alapján megállapítható, hogy mely területeken tapasztalható a legnagyobb és a leghátrányosabb fejlődés. Felteszi a kérdést, hogy vajon kizárólag a határváltozások vagy egyéb tényezők (indusztrializáció, urbanizáció) hatásai is alakították-e át több városnak a településhierarchiában elfoglalt helyzetét?

A könyv következő négy fejezete alapján egyenként betekintést kapunk Szlovákia, a Kárpátalja, a Vajdaság és a magyar–román határ menti városainak fejlődéstörténeti szakaszaiba az 1900-as évek elejétől egészen a mai modern városok kialakulásáig, nyomon követhetjük a településrendszer változásának meghatározó tényezőit (úm. határmódosítások, területpolitika, nemzeti összetétel szándékos megváltoztatása, várossá nyilvánítási törekvések). Az elmúlt száz év népszámlálási kötetéből kigyűjtött lakosságszám adatok alapján jól látható, hogy az egyre növekvő centrumok mellett (pl. Újvidék dominanciája új jelenség) elnéptelenedő falvak jelentek meg, ahol rohamosan csökkent az agrárágazatban tevékenykedők száma.

Az *Államhatárváltozások és városfejlődés* című fejezet ismét egy történeti áttekintés, ismerteti a modernizációs időszak városodási és városiasodási kérdéseit a dualizmustól a világháborúkon át egészen az EU-hoz való csatlakozási folyamatokig. A rendszerváltozás után kibontakozó folyamatokat országonként mutatja be. Különösen érdekesnek találtam a harmadik alfejezetben taglalt *„Határterületi viták” a modernizáció időszakában* című részt, ahol rövid összefoglalókat kapunk konkrét határviták ügyeiről, a területközi ellenállásokról.

Számomra a könyv legérdekesebb szakasza az utolsó előtti határon átnyúló munkavállalásról szóló fejezet, ami külön kitér a magyar–osztrák, szlovák–magyar határ menti területekre. A Kárpát-medence északnyugati határtérségének ezen egyedülálló jelenségeként nevezik a szerzők. Kérdőíves felmérés eredményeire támaszkodva rendkívül összetetten tárgyalják a határon túli munkavállalásban résztvevő szereplők helyzetét (munkaügyi szer-

vek, a helyi foglalkoztatók előnyeit és az „otthoni” gazdaság veszteségeit), az ingázó munkavállalók habitusát, motivációit stb.

Egyfajta zárógondolatként tekintek az utolsó fejezet elmélkedésére. Összegzi a 20. században végbemenő határváltozások következtében létrejött új jelenségeket (perifériák városi funkciókkal való ellátása, urbanizáció stb.). A Kárpát-medencében található országok többségének EU-s csatlakozásával új helyzet áll elő. Fokozatosan leépül a nemzetállami határok elválasztó szerepe azon határok esetében, amelyek belső határrá válnak, itt vonzáskörzetek, városhálózati kapcsolatok alakulhatnak ki újonnan vagy újjá, míg a külső határokon a frontier jelleg erősödik, ahol különösen felértékelődik a „gate”, „gateway” helyzet.

Összességében egy nagyon jó felépített, alapos és igényes stílusban megírt könyvet foghat a kezébe az olvasó. Különlegessége, hogy rendkívül pontos történeti áttekintést kapunk a Kárpát-medence országaiban végment határmódosításokról, a városhierarchia változásáról, az erre ható, illetve befolyásoló tényezőkről. Mivel a szerzők vették a fáradságot az alapfogalmak (pl. határ, határ menti térség stb.) és területi egységek (pl. Kárpátalja) egyértelmű definiálására, a könyvet ajánlom tankönyvként a gazdaság-, település- és politikai földrajz tantárgy oktatásához. Továbbá hasznos segédlet lehet a Kárpát-medencét „bármilyen irányból” kutatók számára, a lakosságszámok alakulását bemutató táblázatok és térképek hasznos adatbázisként szolgálhatnak, melyek bizonyára sokszor hivatkozott segédeszközei lesznek az új és kapcsolódó tudományos művekben.

Baj Gabriella